

74
R-18

G. Q. RAZZOQOVA

ETNOLOGIYA FANNINI O'QITISH METODIKASI

63.5

R-27

Razgovor

Etinologiya

oxidish

Penyakit karies:

Китобларни вақтида топшириш варағи

[illegible]

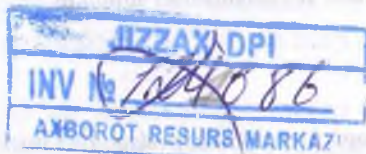
R-18

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

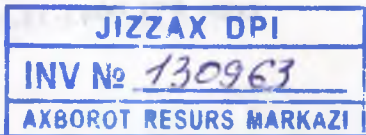
G. Q. Razzoqova

ETNOLOGIYA FANINI O'QITISH METODIKASI

O'quv-uslubiy qo'llanma

«Tafakkur qanoti» nashriyoti
Toshkent–2015

UO'K 39 (075)

KBK 63.5

R 27

Mas'ul muharrir

F. Axmedshina – *tarix fanlari doktori, professor.*

Taqrizchilar:

S. A'zamxo'jayeva – *falsafa fanlari doktori, professor;*

R. Nurqulova – *tarix fanlari nomzodi, dotsent.*

Razzoqova G. Q.

R 27 Etnologiya fanini o'qitish metodikasi: O'quv-uslubiy qo'llanma./ Razzoqova G. Q.; mas'ul muharrir F. Axmedshina; O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika instituti. – Toshkent: «Tafakkur qanoti» nashriyoti, 2015. – 336 bet.

ISBN: 978-9943-382-23-7

JIZZAX DPI

INV №

AXBEROT RESURS MARKAZ

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanmada etnologiya fanining tarixi, istiqboli etnogenez muammolari, dunyo xalqlarining etnik shakllanishi, an'analari, urf-odat-lari, diniy qarashlari, kiyim-kechaklari kabi masalalar bayon qilingan.

O'quv-uslubiy qo'llanma oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari, magistr va bakalavr bosqichida tahsil oluvchi talabalar uchun mo'ljallangan. Shuningdek, undan akademik litsey, kasb-hunar kollejlari va umumta'lim mak-tablarining o'qituvchilari ham foydalanishlari mumkin.

UO'K 39 (075)

KBK 63.5

Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika institutining Ilmiy ken-gashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan (1-sonli bayonnoma, 2014-yil 30-av-gust).

ISBN: 978-9943-382-23-7

© G. Q. Razzoqova, 2015.

© «Tafakkur qanoti», 2015.

SO'ZBOSHI

Jahonda qancha millat va elat bo'lsa, ularning barchasining kelib chiqishi, madaniyati, urf-odatlari, an'analari, kiyinish tarzida o'ziga xosliklar mavjud. Etnologiya fani ana shunday o'ziga xosliklarni chuqur o'rganishga, turli xalqlarning kelib chiqishi va etnografiyasini kengroq tushunishga yordam beradigan fanlar sirasiga kiradi. Shu bois tarix yo'nalishida ta'lim oluvchi barcha talabalar uchun ushbu fanni chuqur o'rganish bashariyat tarixini bir butunlikda tasavvur etishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

Insoniyat tarixining ibtidoiy davrlaridan hozirgacha bosib o'tgan barcha pog'onalarida kishilar o'zligini anglashga, an'anaviy turmush tarzi, urf-odat va ma'naviyatini tushunib olishga, ayniqsa, o'zga elatlarning etnik xususiyatlari va hayotini bilishga doimo qiziqish bildirib kelgan.

Bu borada antik davr allomalaridan Gerodot, Fukididlarni eslash kifoya. Ular nafaqat yunon jamiyatini, balki boshqa xalqlar tarixi va urf-odatlarini o'rganish uchun uzoq yurtlarga sayohatlar qilishgan, o'z asarlarida bugungi kun uchun qimmatli bo'lgan ma'lumotlar qoldirishgan. Demak, etnologiyaning shakllanish tarixi ancha qadimiy.

Oliy ta'lim muassasalarida ushbu fanning sir-asrorlarini talabalarga o'rgatishning turli uslublari aks etgan qo'llanmalar yaratilmoqda. Qo'lingizdagi mazkur «Etnologiya fanini o'qitish metodikasi» nomli o'quv-uslubiy qo'llanma ham ana shunday urinishlardan biridir.

O'quv-uslubiy qo'llanmaning qamrovi keng. Etnologiya fanining shakllanishi, predmeti, tarixi, etnos nazariyasi, etnologiyaning asosiy maktablari, yo'nalishlari, jahon xalqlari tasnifi, etnogenez va antropogenez muammolari, shuningdek, Avstraliya va Okeaniya, Osiyo xalqlari, Afrika (G'arbiy va Markaziy Afrika), Amerika (Shimoliy Amerika, Markaziy Amerika, Janubiy Amerika), G'arbiy Yevropa, Sharqiy slavyan, Kavkaz, Volgabo'yi xalqlari va

elatlarining etnografiyasi bilan bog'liq ilmiy jihatdan asoslangan ma'lumotlar o'quv-uslubiy qo'llanmada atroflicha yoritilgan.

O'quv-uslubiy qo'llanmada ma'ruzalarni olib borish texnologiyasi va texnologik xaritasi alohida jadvallarda berilgan. Darsning moduli bilan texnologik xaritasi, mavzularga oid testlar, etnologiya fanidan qisqacha izohli lug'at kiritilgan. Shu bilan birga, o'quv-uslubiy qo'llanmani tayyorlash jarayonida o'zbek etnolog olimlaridan A. Asqarov, K. Shoniyozov, A. Atadjanov, A. Ashirov, I. Jabborovning asarlaridan foydalanilgan.

Har bir mavzu so'ngida talabalar bilimlarini tekshirish va taqdim etilayotgan ma'lumotlarni xotirada mustahkamlash uchun nazorat savollari keltirilgan. Bundan tashqari, mavzuni yoritishda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati ham berilgan.

O'quv-uslubiy qo'llanma so'ngida fanni har jihatdan qiziqarli o'tishga yordam beradigan innovatsion texnologiyalar, mavzulashtirilgan testlar berilgan. Ular ushbu fandan dars beruvchi professor-o'qituvchilarni darslarga noan'anaviy usullar bilan yondashishga undaydi.

Umuman olganda, mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma tarix yo'nalishida tahsil olayotgan bakalavr bosqichi talabalarining etnologiya fanini qiziqarli va samarali o'rganishlari uchun nihoyatda foydali. Unda berilgan darslarni tashkil etish metodologiyasi davlat ta'lim standartlari talablariga to'la javob beradi.

I-MAVZU: ETNOLOGIYA FANINING SHAKLLANISHI VA PREDMETI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi. 2. Etnologiya fanining predmeti va metodlari. 3. Etnologiya fanining boshqa fanlar bilan aloqalari.
Mashg'ulotning maqsadi: etnologiya fanining asosiy tushunchalari, uning muhim tadqiqot metodlari, ilmiy konsepsiyalari va gipotezalari, etnologiya fani tarixi bilan tanishtirish, dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, dunyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: «Etnologiya» kursi quyidagilarni maqsad va vazifa qilib qo'yadi: etnologiya fanining asosiy tushunchalari, uning muhim tadqiqot metodlari, ilmiy konsepsiyalari va gipotezalari, etnologiya fani tarixi bilan tanishtirish, dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, dunyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat; «Etnologiya» kursining muhim vazifalaridan biri talabalarni etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatishdir. Jahondagi xalqlar, elatlarning yashash tarzini, etnik jihatdan xilma-xilligini; har bir xalqning o'zining muayyan diniy tasavvurlari mavjudligini; jahon xalqlarining tabiiy-geografik joylashuvini; jahon xalqlarining xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklarni tahlil qilish;	
Pedagogik vazifalar: «Etnologiya» kursining muhim vazifalaridan biri talabalarni etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatishdir. Jahondagi xalqlarni, elatlarni yashash tarzini, etnik jihatdan xilma-xilligini; har bir xalqning o'zining muayyan diniy tasavvurlari mavjudligini; jahon xalqlarining tabiiy-geografik joylashuvini; jahon xalqlarining xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklarni; jahondagi Okeaniya, Afrika, Osiyo, Amerika xalqlari etnogenezini qiyosiy tahlil qilish.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.

O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi. 2. Etnologiya fanining predmeti va metodlari. 3. Etnologiya fanining boshqa fanlar bilan aloqalari.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy qism (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar	
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi	
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum 3. Ma'ruza matnini tarqatish 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord) 6. Yakunlash. Baholash	
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish		
<i>Pedagogik vazifalar:</i> – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rnini bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	<i>O'quv faoliyat natijalari:</i> – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.	
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum	

Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. *Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi.*
2. *Etnologiya fanining predmeti va metodlari.*
3. *Etnologiya fanining boshqa fanlar bilan o'zaro aloqalari.*

Tayanch tushunchalar: qabila, elat, xalq, millat, etnologiya, madaniy antropologiya, xalqshunoslik, innovatsiya, tarix, geografiya, antik davr, evolyutsion ta'limot, fetishizm, totemizm, animizm, funksional maktab, mikroetnoslar, makroetnoslar, klassifikatsiya, assimilyatsiya, migratsiya, etnogenez va etnogeografiya, aborigen, ekspeditsiya, eksponat, ekzogamiya, endogamiya, poligamiya, levirat, sororat.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Asqarov A. *O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi.* – T.: Universitet, 2007.
2. Ashirov A. *Etnologiya.* – T.: Yangi nashr, 2014.
3. Atadjanov Sh., Ashirov A. *Etnologiya.* – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Jabborov I. *Jahon etnologiyasi asoslari.* – T.: Yangi asr avlodi, 2013.
5. Крыско В. Г. *Этнопсихология межнациональных отношений.* – М.: Экзамен, 2002.
6. Брук С.И. *Население мира.* – М., 1986.
7. *Народов мира.* – М., 1988.
8. Элез А. Й. *Критика этнологии.* – М., 2001.
9. Jabborov I. *O'zbek xalqi etnologiyasi.* – T., 1994.
10. Бромлей Ю.В. *Очерки теории этноса.* – М., 1983.
11. Гумилев Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли.* – М., 1992.
12. Тишков В.А. *Очерки теории и политики этничности в России.* – М., 1997.
13. *Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения.* – М., 1991.
14. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar.* – Jizzax: Sangzor, 2014.

15. *Основа этнографии.* // Под. ред. С.А. Токарева. – М., 1968. *Основа этнографии.* // Под. ред. С.А. Токарева. – М., 1968.
16. Садохин А.П. *Этнология.* – М., 2001.
17. Хрисанфова А.А., Превозчиков И.В. *Антропология.* – М., 2002.
18. Лобжанидзе А.А., Горохов С.А., Заяц Д.В. *Этногеография и география религий.* – М.: Академия, 2005.

Hozirgi murakkab, ziddiyatlarga to'la bizning zamonamiz har xil dramatik hodisalarga boy bo'lib, barcha elat va xalqlarning turmush tarzi, madaniyati va ma'naviyatiga ulkan ta'sir o'tkazmoqda. Ayniqsa, iqtisodiy-siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar ayrim etnoslar hayotiga, ularning o'zaro munosabatlari va aloqalariga ham jiddiy o'zgarishlar kiritmoqda.

Jahon aholisi XXI asrga kelib olti milliardga ko'paydi. So'nggi bir asr davomida Yer kurrasidagi xalqlar son jihatdan ko'payibgina qolmay, ularning etnik tuzilishi, turmush tarzi va ma'naviy dunyosi ham tubdan o'zgarishga yuz tutdi. Ona-tabiat naqadar rang-barang va xilma-xil bo'lsa, yer yuzida yashovchi aholining etnik qiyofasi ham shu qadar rang-barang, turli-tumandir.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, o'tgan asr oxirlarida jahonda ikki mingdan ortiq xalqlar va elatlar yashagan. Ba'zi manbalarda esa yer yuzida yashovchi katta-kichik etnoslarning soni uch-to'rt mingga yaqin, deb ko'rsatiladi. Shularning 260 tasi bir milliondan ortiq kishiga ega xalqlardan iborat bo'lib, jahon aholisining 96 foizini, dunyoda eng kam sonli aholiga ega bir yarim mingga yaqin elatlar esa bir foizini tashkil qiladi. Tili jihatidan bir-biridan ajralib turadigan etnik birliklarning soni uch mingdan ortiq.

XX asr iqtisodiy-ijtimoiy, ekologik, etnik muammolar asri bo'ldi. Bu muammolar o'z-o'zidan XXI asrga ham ko'chib o'tdi. Shunday ekan, bunday vaziyatda yoshlarning ongi va bilimini, jamiyatni boshqarishga aloqasi bor barcha shaxslarning tasavvurlarini etnologik ma'lumotlar bilan boyitish zaruriyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Alalxusus, ushbu qo'llanmada etnologiya fani tushunchasi, uning mohiyati va qisqacha tarixi, asosiy maktablari va yo'nalish-

lari, etnogenez va antropogenez, o'ziga xos uslub va atamalar kabi nazariy masalalar ko'rib chiqilgan. Shu bilan birga, hozirgi kundagi eng muhim etnoslararo munosabatlar, umuminsoniy va umumetnik jarayonlar, etnik guruhlar va irqning o'zaro aloqalari, etnik ong va etnik psixologiya kabi ustuvor masalalarga ham alohida e'tibor berilgan.

Etnolog olimlarning juda ko'p ilmiy tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, insoniyat tarixining ibtidoiy davrlardan hozirgi kunlargacha bosib o'tilgan barcha pog'onalarida kishilar o'zligini anglashga, an'anaviy turmush tarzi, urf-odat va ma'naviyatini tushunib olishga, ayniqsa, qo'shni elatlarning etnik xususiyatlari va hayotini bilishga doimo ehtiyoj sezib kelganlar. Bunday ehtiyoj tufayli ming yillar davomida to'plangan turli elatlar to'g'risidagi boy ma'lumotlar davlatlararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishga, tinchlik sari yo'nalishga yordam berib kelmoqda. Hatto qadim zamonlarda ayrim mualliflar juda ko'p empirik xarakterdagi ma'lumotlarni muayyan tizimga solishga, xalqlarni xo'jalik va madaniy jihatdan tasniflashga intilganlar. Ammo bunday o'y-fikrlar ilmiy asoslanmagan, mavhum xarakterda bo'lgan.

Jahondagi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan notekis rivojlanishi natijasida ayrim xalq va elatlarning harnuzgacha qoloq ibtidoiy tuzumda, ba'zilar esa o'rta asrlar davri madaniyati darajasida qolganligi ma'lum. Bunday elat va etnik guruhlar Avstraliya, Afrika, Markaziy Amerika va Osiyoning ba'zi yerlarida hozirgacha saqlanib qolgan. Ular juda kam bo'lsa-da, ammo ibtidoiy urug'-qabilachilik tuzum qonun-qoidalari, urf-odat va marosimlari, patriarxal turmush tarzi an'analarga haligacha amal qilib kelmoqdalar.

Aslida, ko'pchilik xalq va elatlar etnos sifatida quldorlik jamiyati davrlaridan tili yaqin bo'lgan bir necha urug'-qabilalarning birikishi, o'zaro urushlar va ko'chishlar (migratsiya) tufayli aralashib ketishi natijasida shakllana boshlagan. Odatda, etnoslar iqtisodiy, maishiy va madaniy jihatdan eng kuchli va rivojlangan ko'p sonli elatlar doirasida muayyan ma'muriy, hududiy va til umumiyligi zaminida paydo bo'lishgan. Ular, ko'pincha, tiliga qarab ayrim xalq nomi bilan tanilgan.

Aytish joizki, hozirgi siyosiy va ilmiy atamalarning ko'pi ikki-uch yillik yarim ming yillar muqaddam Yunonistonda paydo bo'lgan. Hamladan, hozir ko'p ishlatiladigan «demokratiya» yoki «demografiya» so'zlari qadimgi grek (yunon) tilidan olingan bo'lib, uning negizini «demos», ya'ni tub ma'noda «xalq» degan so'z tashkil etadi. Shu ma'noda, ilk jamiyat asosini tashkil qiluvchi xalq tushunchasini ifodalovchi yana bir atama – «etnos» ham ishlatilgan. Mazalan, demografiya fani jahon yoki ayrim mamlakat aholisining soni, joylashuvi, tug'ilishi va o'limi, ijtimoiy-jinsiy va yosh tuzilishini, tabiiy o'sish va ko'chish (migratsiya) jarayonini o'rganadi. Lekin jahondagi xalq va elatlar o'z tili, kelib chiqishi va joylashuvi, moddiy va ma'naviy madaniyati, an'anaviy xo'jaligi, maishiy turmushi va xarakteri, milliy psixologiyasi va urf-odatlar bilan ham bir-biridan ajralib turadi. Xalqlarning o'zaro tafovuti, umumiyligi yoki o'xshashligini, ularning o'ziga xosligi va xususiyatlarini jiddiy o'rganuvchi maxsus fan sohasi etnologiya va etnografiya nomi bilan XIX asr o'rtalarida iste'molga kirdi.

«Etnologiya» atamasi, yuqorida qayd qilinganidek, qadimgi yunoncha *ethnos* (xalq, elat) va *logos* (so'z, ma'no) so'zlaridan tashkil topgan. Uning asl ma'nosi «xalqshunoslik» deb tarjima qilindi. Qadimgi davrlarda greklar «etnos» so'zini boshqa g'ayri xalq (elatlar)ga nisbatan ishlatganlar. Ayrim mamlakatlarda hozirgacha etnologiya atamasi bilan birga etnologiya, madaniy yoki sotsial antropologiya, xalqshunoslik nomlari ishlatiladi. Ba'zi yevropalik olimlar etnologiyani nazariy fan, etnografiyani esa ta'riflovchi fan sohasi deb aytadilar. Aslida, ikkala atama ham mazmunan sinonim, ya'ni bir ma'noni anglatuvchi tarix fani sohasi desa bo'ladi. Hatto qadimgi yunon mualliflari dastlabki etnografik ma'lumotlarni xalqlarni ta'riflash bilan cheklab qo'ymasdan, balki ularni muayyan guruhlariga bo'lib, ya'ni ilk bora tasniflashga intilib, nazariy fikrlarini bayon qilganlar.

XIX asrlargacha «etnologiya» atamasi fanda ba'zan ayrim etnografik jarayonlarni tasvirlashda ishlatib kelingan. Mazkur atamani xalqlar va madaniyatlarni o'rganishdagi yangi fan sohasi sifatida birinchi marta fransuz olimi Jan Jak Amper ishlatgan. U 1830-yilda «antropologik», ya'ni gumanitar fanlar umumiy tasnifini ishlab

chiqqan va shu tizimga «etnologiya» soʻzini kiritgan. Bu atama qisqa muddatda keng tarqalib mustaqil fan sifatida tanilgan.

Rasmiy ravishda etnologiya mustaqil fan sifatida 1839-yili Parij etnologiya jamiyatiga asos solingan davrdan boshlab tan olingan. Albatta, bunday holat yengil, murosasiz kechmagan, yangi faning predmeti, maqsad va fan olamida tutgan oʻrni tevaragida jiddiy ilmiy-nazariy kurashlar boʻlib, ayrim yoʻnalish va maktablarni yuzaga keltirgan. Bunday munozara va tortishuvlar hozirgacha davom etib kelmoqda. Ayniqsa, mazkur fan atamasi, uning mohiyati va predmeti doirasida turli tushunchalar va mulohazalar mavjud boʻlib, etnologiya atamasini turlicha talqin qilish va izohlash keng koʻlamda shu kungacha saqlangan.

Soʻnggi vaqtda taniqli tadqiqotchilar etnologiyaning tarixiy fan ekanligini taʼkidlab, uni jahondagi barcha elat va xalqlarni, qoloq yoki rivojlangan boʻlishidan qatʼi nazar, teng, baravar oʻrganuvchi fan sohasi deb tan oldilar. XIX asr oʻrtalarida Gʻarbiy Yevropa mamlakatlarida etnologiya fanining tez surʼatlar bilan oʻsishi keng miqyosda mustamlakachilik siyosatining yuritilishi bilan bogʻliq boʻlgan. Mustamlakachi davlatlar Afroosiyo oʻlkalarida oʻziga qaram qilib olgan oʻlkalarni boshqarish maqsadida har tomonlama xilma-xil etnografik maʼlumotlarga muhtoj edilar. Shuning uchun ham bunday maʼlumotlarni faqat etnologiya yetkazib berishi mumkin edi.

Shuni ham alohida qayd etish lozimki, bu fan sohasi hozirgacha yagona taʼrifga ega emas. Yaqin davrlargacha adabiyotlarda ikki turdagi taʼrif mavjud edi. Barcha ensiklopedik lugʻatlarda berilgan taʼrif, asosan, mashhur rus olimi S.P. Tolstovning soʻzlarini qaytargan. Uning yozishicha, «etnologiya turli jahon xalqlarining madaniy va maishiy hayoti xususiyatlarini, asosan, bevosita kuzatish yoʻli bilan oʻrganadigan, mazkur xususiyatlarning tarixiy oʻzgarishi va rivoji, xalqlarning kelib chiqishi (etnogenez), joylashuvi (etnik geografik) va madaniy-tarixiy oʻzaro munosabatlari muammolarini tadqiq qiluvchi tarixiy fan»dir. M.G. Levin, S.A. Tokarev, Y.V. Bromley va G.E. Markov kabi mashhur etnolog olimlarning etnologiyaga bergan ikkinchi turdagi taʼriflari bir oz qisqa va ixcham boʻlsa-da, ammo mazmunan S.P. Tolstov taʼrifini takrorlaydi.

Har bir fanining o'ziga xosligi uning tadqiqiy predmeti va uslubi bilan belgilanadi. Etnologiya fani shakllana boshlagan davrdan hozirgacha mufassal saqlanib kelayotgan mavzu etnik madaniyatlarning o'zaro munosabatlari genezisi muammolari bilan bog'liq bo'lgan. Ammo etnologiya predmeti doimo kengayib, o'zgarib davr talabiga javob beradigan masalalarni o'rganishga qaratilgan. Hozirgi kunda hozirgacha etnologiya fani tevaragida har xil mulohazalar saqlanib, umumiy, barchaga ma'qul ta'rif topilgani yo'q. Shunday bo'lsa-da, mavjud yo'nalishlar va konsepsiyalar ko'pligiga qaramay, mazkur fan sohasi hozirgi kunda eng dolzarb va muhim muammolarni tadqiq qiluvchi fan hisoblanadi. Ushbu fikr-mulohazalarni inobatga olgan holda qayd etish zarurki, XX asr davomida etnologiya fani doirasida nihoyatda boy empirik va nazariy materiallar to'planib, har xil tarixiy xulosalar va mulohazalarni yuzaga keltirgan. Agar XIX asrning birinchi yarmida etnologik tadqiqotlar, asosan, akademik xarakterga ega bo'lib, o'tmishdagi madaniyatlarni to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plashdan iborat bo'lgan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmida etnologik bilimlar to'plash tubdan o'zgarib, ko'proq pragmatik ahamiyatga ega bo'la boshladi. Hozirgi kunda etnologiya fanining yutuqlari ijtimoiy hayotning turli sohaslarida siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda, ommaviy muloqotlar, xalqaro savdo va diplomatik munosabatlarni mustahkamlashda muhim rol o'ynamoqda. Demak, barcha mavjud mulohaza va o'y-fikrlarni, konsepsiya va yo'nalishlarni umumlashtirib, quyidagi ta'rifni berish maqsadga muvofiq: «Etnologiya – har xil elat va xalqlarning kelib chiqishi, etnik tuzilishi va shakllanishi, o'ziga xos moddiy va ma'naviy xususiyatlari, turmush tarzi, etnik tabiati, xarakteri va his-tuyg'ularini o'rganadigan fan sohasidir».

Etnologiya fanining umummilliy ahamiyatini kamsitmay, uni umumtarix fani tarkibida mustaqil metodologik (dunyoqarash) xususiyatga ega ekanligini alohida qayd qilish lozim. Etnologiya ayrim xalq va elatlarni o'rganishda etnik tarixning barcha tomonlari ijtimoiy jarayon bilan bog'liq bo'lganligi tufayli keng ma'noda madaniyat sohasida milliy-madaniy xususiyatlarni tarixiy, arxeologik, iqtisodiy, geografik tadqiqotlar o'tkazishda eng zarur ma-

teriallarni yetkazib berishi mumkin. Bunday holat fanning boshqa soha vakillari etnologik tadqiqotlar natijalaridan foydalanib, uning qo'shimcha (yordamchi) soha sifatida munosabat bildirishlarida kuzatiladi. So'nggi yillarda paydo bo'lgan etnosotsiologiya, etnopsixologiya, etnogeografiya kabi egizak fan tarmoqlarining paydo bo'lishi bejiz emas.

Bugungi kunda dunyoning turli mamlakatlarida jiddiy tus olayotgan millatlararo etnik jarayonlarning qonuniyatlarini ochib berish, maishiy-madaniy integratsiya va assimilyatsiya tarixini obyektiv yoritish, milliy chegaralanish va an'anaviy joylashuv muammolarini haqqoniy hal qilishdek etnologiya fani yutuqlari nihoyatda dolzarb ekanligi isbotlanmoqda.

Demak, etnologiya zamonaviy fan sohasi sifatida umummilliy va sotsial ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, uning quyidagi xizmatlarini aytib o'tish zarur: 1) insoniyat tarixi va ayrim xalqlarning etnik muammolarini metodologik jihatdan mustaqil hal qilishga qobil dunyoqarash; 2) inson va jamiyatni o'rganuvchi boshqa ijtimoiy fanlarga qo'shimcha materiallar beruvchi ilmiy soha; 3) davlatlar va hukumat arboblarning siyosiy jihatdan dolzarb milliy muammolarni to'g'ri hal qilishida, irqchilik, millatchilik va shovinizm kabi illatlarga qarshi kurashda muhim asos.

Ma'lumki, tarixiylik va tarixiy qiyoslash ilmiy dunyoqarashning butun metodologik negizini tashkil qiladi. Tarixiy yondashish har bir predmetni, shu jumladan, ayrim fanni ham to'g'ri tushunishning birdan bir haqqoniy usuli sanaladi. Shu bois etnologiya fanining mohiyati va jamiyatda tutgan o'rnini belgilash uchun uning tarixiga bir nazar tashlash zarur.

Nazorat savollari:

1. *Etnologiya fanining vujudga kelishi qay tarzda amalga oshgan?*
2. *Etnologiya fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?*
3. *Jahon xalqlari tasnifini ayting.*
4. *Jahon xalqlarini etnogenezi haqida ma'lumot bering.*
5. *Dunyo xalqlarini o'rganishda etnologiya fanida qanday uslub va manbalardan foydalaniladi?*
6. *Etnologiya fanida qanday tushuncha va atamalardan foydalaniladi?*

2-MAVZU: ETNOLOGIYA FANINING TARIXI VA ETNOS NAZARIYASI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejası:	1. Etnologiya fanining yozma manbalar bilan bog'liqlik masalasi. 2. Antik davr yozma manbalari bilan etnologiya fanining bog'liqligi. 3. Temuriylar davrida etnologiyaga oid yozma manbalar.

Mashg'ulotning maqsadi: etnologiya fanining asosiy tushunchalari, uning muhim tadqiqot metodlari, ilmiy konsepsiyalari va gipotezalari, etnologiya fani tarixi, dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, dunyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat. «Etnologiya» kursining muhim vazifalaridan biri talabalarni etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga; jahondagi xalqlar, elatlarning yashash tarzi, etnik jihatdan xilma-xilligini o'rgatish.

Ma'ruza mazmuni: etnografik bilimlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning paydo bo'lishi, zarur ma'lumotlar to'planishi, dalillarning anglab olinishi bir vaqtda sodir bo'ladi. Masalan, ayrim qo'shni qabila, xalq va elatlarning maishiy turmushi, madaniyati, urf-odatları, etnik xususiyatlarini o'rganish, ularni aniq tushunish amaliy ehtiyojlarni qondirish taqozosi bilan vujudga kelgan. Eng qadimgi sharq mamlakatlarida uzoq-yaqin qo'shnilar bilan samarali savdo-sotiq munosabatlarni o'rnatish, shuningdek, ularga qarshi muvaffaqiyatli urushlar olib borish uchun ham, birinchi navbatda, etnologik bilimlarga ega bo'lish zarur edi. Sharq mustabidlari, ayniqsa, Qadimgi Bobil, Ossuriya va Eron hukmdorlari o'zlarini ulug'lash maqsadida toshga bittirgan zafamomalarida bosib olingan va bo'ysundirilgan turli elat va xalqlar tilga olinadi. Qadimgi Gretsiya va Rim mualliflarining asarlarida qo'shni qabilalar va elatlarning etnik tuzilishi, turmushi va madaniyati to'g'risida umumiy ma'lumotlar bilan bir qatorda ba'zi nazariy tushuncha va fikrlar ham keltiriladi.

Pedagogik vazifalar: etnologiya fani predmeti, nazariy-uslubiy asoslari va uni o'rganishning ahamiyati haqida to'liq ma'lumot berish; yangi fanning tashkil topishida, shubhasiz, o'sha davrda salbiy fanlarning gurkirab o'sishi, ayniqsa, fanda evolyutsiya g'oyasining g'alabasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu g'oya tufayli tartibsiz bilimlar, barcha xom, tarqoq ma'lumotlar muayyan tartibga solindi va insoniyat tarixining ibtidoiy davrdan to yuksak madaniy darajaga ko'tarilishini pog'onama-pog'ona aniqlab olish imkoniyati tug'ildi.

O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Etnologiya fanining yozma manbalar bilan bog'liqlik masalasi. 2. Antik davr yozma manbalari bilan etnologiya fanining bog'liqligi. 3. Temuriylar davrida etnologiyaga oid yozma manbalar.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun test savollariga javob berishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.

Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.	2.2. Ma'ruzaga oid savolni interfaol usullar orqali yoritib beradi (2–3-shakllar). 3–4-ilova orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4–8-shakllar orqali davom ettiradi. 9–11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova topshiriq). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
Ushbu qism (10 daqiqa)	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rni bilan tanishtirish;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar;

JIZZAX DPI

INV № 130963

JIZZAX DPI

INV №

ANBOROT RESURS MARKAZI

– o‘quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o‘quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	– o‘quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o‘quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiylaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta’lim usullari	Ma’ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta’limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta’lim vositalari	Ma’ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta’lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og‘zaki so‘rov: tezkor so‘rov.

Reja:

1. *Etnologiya fanining yozma manbalar bilan bog‘liqlik masalasi.*
2. *Antik davr yozma manbalari bilan etnologiya fanining bog‘liqligi.*
3. *Temuriylar davrida etnologiyaga oid yozma manbalar.*

Tayanch tushunchalar: qabila, elat, xalq, millat, etnologiya, madaniy antropologiya, xalqshunoslik, innovatsiya, tarix, geografiya, antik davr, evolyutsion ta’limot, ateizm, fetishizm, totemizm, animizm, funksional maktab, ratsizm, mikroetnoslar, makroetnoslar, klassifikatsiya, assimilyatsiya, migratsiya, etnogenez va etnogeografiya, oykumena, aborigen, ekspeditsiya, eksponat, ekzogamiya, endogamiya, poligamiya, levirat, sororat.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. *Asqarov A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T.: Universitet, 2007.*
2. *Ashirov A. Etnologiya. – T.: Yangi nashr, 2014.*
3. *Atadjanov Sh., Ashirov A. Etnologiya. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.*

4. Jabborov I. *Jahon etnologiyasi asoslari*. – T.: Yangi asr avlodi, 2013.
5. Саввин А. П. *Этнология*. – М.: Гардарики, 2001.
6. Хрисифова Е. Н., Превозчиков И. В. *Антропология*. – М., 2002.
7. Льюк С. Н. *Население мира*. – М., 1986.
8. *Население мира*. – М., 1988.
9. Эвс А. Н. *Критика этнологии*. – М., 2001.
10. Jabborov I. *O'zbek xalqi etnologiyasi*. – T., 1994.
11. Беккер Ф. *Этничность и миграция: критическое прочтение понятия этничности и миграционных исследованиях*.// Аб Имперо. №3, 2001.
12. Крыско В. Г. *Этнопсихология межнациональных отношений*. – М.: Эксмо, 2002.
13. *Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения*. – М., 1991.
14. Эвс А. Н. *Критика этнологии*. – М., 2001.
15. Akhoyev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar*. – Jizzax: Sangor, 2014.

Har bir fan dastlab dalil va raqamlarni to'playdi, keyin ularning mahiyatini tushunib olib, nazariy xulosalar chiqaradi. Etnografik bilimlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning paydo bo'lishi, zarur ma'lumotlar to'planishi, dalillar anglab olinishi bir vaqtda sodir bo'ladi. Masalan, ayrim qo'shni qabila, xalq va elatlarning ma'rifiy turmushi, madaniyati, urf-odatlar, etnik xususiyatlarini o'rganish, ularni aniq tushunish amaliy ehtiyojlarni qondirish taqozosi bilan vujudga kelgan. Eng qadimgi Sharq mamlakatlarida uzoq yaqin qo'shnilar bilan samarali savdo-sotiq munosabatlarni o'rnatish, shuningdek, ularga qarshi muvaffaqiyatli urushlar olib borish uchun ham, birinchi navbatda etnologik bilimlarga ega bo'lish zarur edi. Sharq mustabidlari, ayniqsa, Qadimgi Bobil, Osuriya va Eron hukmdorlari o'zlarini ulug'lash maqsadida toshga bitirgan zafarnomalarida bosib olingan va bo'ysundirilgan turli elat va xalqlar tilga olinadi. Qadimgi Gretsiya va Rim mualliflarining asarlarida qo'shni qabila va elatlarning etnik tuzilishi, turmushi va madaniyati to'g'risida umumiy ma'lumotlar bilan bir qatorda ba'zi nazariy tushunchalar va fikrlar ham keltiriladi.

Odatda, etnologiya mustaqil fan sifatida XIX asr o'rtalarida paydo bo'lgan deb hisoblaydilar. Mazkur atama o'sha davrdan boshlab

ancha muntazam ravishda ishlatila boshlandi, dastlabki etnografik ilmiy jamiyatlar, maxsus asarlar va to'plamlar paydo bo'ldi. Yangi fanning tashkil topishida, shubhasiz, o'sha davrda tabiiy fanlarning gurkirab o'sishi, ayniqsa, fanda evolyutsiya g'oyaning g'alabasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu g'oya tufayli tartibsiz bilimlar, barcha xom, tarqoq ma'lumotlar muayyan tartibga solindi va insoniyat tarixining ibtidoiy davrdan to yuksak madaniy darajaga ko'tarilishini pog'onama-pog'ona aniqlab olish imkoniyati tug'ildi.

Albatta, «Odam to'g'risidagi fan»ning tez sur'atlar bilan rivojlanishi va etnologiya fanining mustaqil ilm sohasi bo'lib qolishi negizida asrlar davomida to'planib kelgan etnologik bilimlar, jahon xalqlari to'g'risidagi turli ma'lumotlar, har xil tushuncha va nazariyalar yotadi. Bularning tarixini qisman bo'lsa ham bilib olishning o'zi muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozuv kashf etilgan dastlabki davrdan boshlab o'qishni hamda uzoq xalq va elatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni qadimgi Misr, Mesopatamiya va Eronda yaxshi bilganlar, qo'shni elatlar to'g'risida faqat yozma manbalardagina emas, balki xalq og'zaki ijodida ham to'qilgan turli rivoyat, hikoya va afsonalardan bilib olganlar. Mil., avv. XX asrlarda Misrda yaratilgan «Sinuxeta sarguzashtlari», keyinroq tosh va qabrlarga bitilgan zafarnomalar, Tell-Amarneda topilgan arxiv hujjatlari, qadimgi Shumer va Ossuriya obidalaridagi yozuvlar, eron-ahamoniylar podsholari bittirgan jangovar solnomalar tevarak-atrofdagi mamlakatlar aholisi to'g'risida nodir ma'lumotlarni bizgacha yetkazganlar.

Yahudiy va nasroniylarning qadimiy muqaddas kitoblaridan Tavrot (Bibliya)da tilga olingan turli elat va qabilalarning nomlari Yaqin Sharqda yashovchi xalqlarning genealogiyasi bilan bog'liq ekanligini qadimgi zamon mualliflari ham alohida qayd qilgan edi. Ma'lumki, Tavrot mil. avv. XIII–V asrlar oralig'ida turli janrdagi bir xil adabiy asarlar yig'indisidan tashkil topgan va taxminan V asrlarda to'plam shaklida yozilgan diniy qoidalar kitobidir. Ayniqsa, uning «Podsholar kitobi» va «Payg'ambarlar» nomli tarixiy qismlarida, yahudiylar olib borgan urushlar to'g'risidagi rivoyatlarda

tilda boy etnologik ma'lumotlar jamlangan. Hatto Nuh payg'ambarning uch o'g'li, Sim, Xom, Iafetdan tarqagan avlodlarning nomlari «lahon xalqlari shajarasi»ni tashkil qiladi, degan «nazariya» asosida dunyodagi tillarning tasnifi tuzilgan. Tavrotda tilga olingan ma'lumotlar xalqlar shajarasi bo'lmay, balki qadimgi ko'chmanchi xalqlarning o'troq holatga o'tish davridagi turmush tarzi va madaniy hayotining turli shakllarini ifodalovchi rivoyatlar dan biri deyish mumkin. Shunisi muhimki, Nuh avlodlarining nomlari, ko'pincha, qadimgi badaviy va qo'shni ko'chmanchi qabilalar nomlariga o'xshaydi. Chunki yahudiylar dastlab ko'chmanchi badaviylarning ayrim qabilasi sifatida paydo bo'lgan.

Demak, Tavrotda insoniyat genealogiyasi birinchi marta tartiblangan. Undagi ma'lumotlarga ko'ra, insoniyatning yagona oiladan kelib chiqishi, qarindosh-genealogik munosabatlari bilan bevosita bog'liq ekanligini tasdiqlovchi rivoyatlar monogenetik nazariyani yuzaga keltirgan. Ammo insoniyat urug'ining birligi to'g'risidagi mazkur g'oya diniy tusda berilgan bo'lib, olamni va barcha kishilarni o'zaro bog'liq muayyan sharoitda, muayyan hududda birga yaratgan yakkal-yagona Xudodir degan afsonaga tayanadi. Tavrotning 2-bobidagi keyingi afsonaviy rivoyat bir oiladan chiqqan xalqlarning har xil tilda so'zlashishini izohlashga intiladi.

Afsonada dunyoda dastlab yagona til, yagona sheva bo'lgan deb hikoya qilinadi. Sharqdan kelgan kishilar Bobil yurtidagi Sennaar tekisligida joylashganlar, ular loydan yasalgan g'ishtni pishirib, shahar qurganlar, samoga yetadigan minora tiklay boshlaganlar. Osmondan yerga tushib, shaharni tomosha qilgan Xudo yagona tilda birlashgan xalq nimalar qilishga qodir ekanligini ko'rib, bu kishilar samoga – Xudo dargohiga ham chiqishi mumkin deb, ularning beadabligidan darg'azab bo'lgan. Xudoning farmoyishi bilan barcha xalqlar, elatlar va tillar aralashtirilib, butun dunyoga sohib yubor-tirilgan.

Etnologik xarakterga ega bo'lgan bu afsona keyinchalik nasroniy va islom mafkurasiga o'tibgina qolmay, so'nggi davrlargacha butun Yevropa tarixshunoslik faniga ham ta'sir qilib kelgan. Tav-

rotdagi xalqlar genealogiyasi turli nazariyalar, mulohaza va tortishuvlarga sabab bo'lgan. Adabiyotda «Bobil aralash-quralashuvi» nomi bilan ma'lum bo'lgan bu afsona mantiqiy jihatdan Tavrot «monogenetik» nazariyasining uzviy davomi bo'lib, tarixda eng birinchi ommaviy etnologik konsepsiya hisoblanadi.

Qadimgi davrga kelib, etnografik bilimlar kengayib va ko'payibgina qolmay, madaniyatning o'sishi bilan umumiy va nazariy xulosalar ham yuzaga keladi. Qadimgi Gretsiya dostonlari «Iliada» va «Odissey»da yaqin qo'shni elatlar to'g'risida afsonaviy ma'lumotlar keltirilgan bo'lsa, keyingi asrlar davomida amalga oshgan greklarning «buyuk kolonizatsiya»si (mil. avv. VII–V asrlar)dan so'ng tevarak-atrofdagi xalqlar to'g'risidagi bilimlar doirasi juda kengayadi va boyiydi. Xususan, ana shu davrga mansub Gerodotning noyob etnologik ma'lumotlar bilan to'la mashhur 9 jildidan iborat bo'lgan tarix kitoblari tadqiqiy xarakterga ega.

Buyuk Iskandarning Sharqqa qilgan yurishlari natijasida vujudga kelgan katta imperiya g'arbdan sharqqacha keng hududda yashagan xalqlarning turmush madaniyatini bilishdagi yangi bosqich bo'ldi. Bu davrda greklarning umumiy madaniy saviyasida ham shiddatli o'zgarishlar sodir bo'lib, fanning barcha sohalari gurkirab o'sdi. Ellinizm davrida grek madaniyati Sharqda Hindiston va Markaziy Osiyogacha, G'arbda Pireney yarim oroli va Britaniya orollarigacha tarqalib, mahalliy xalqlarning madaniyati bilan aralashib ketganligi bois, ular to'g'risida yangi ma'lumotlar to'plandi va ko'plab asarlar yozilgan. Ayrim xalqlarning geografik joylashuvi, mashg'uloti, siyosiy tuzumi, sud tizimi va qurol-aslahasi, harbiy salohiyati, nikoh va oilaviy munosabatlari, urf-odatlar kabi muhim ma'lumotlar milodning I asrlarida yashagan Strabonning «Geografiya» nomli ensiklopedik asarida tanqidiy tarzda keltirilgan.

Afinalik mashhur tarixchi Fukidid asarlarida, Sokratning atoqli shogirdi Ksenofantning «Anabasis»ida Bolqon yarim oroli, Kichik Osiyo, Qora dengiz bo'ylari va Frakiyada yashagan xalq va elatlar to'g'risida juda ko'p etnografik ma'lumotlar aks etgan. «Iskandarning yurishlari» nomli asarini yaratgan Arrian ham makedoniyalik jahongir bosib olgan xalqlar to'g'risida batafsil axborot yozib qoldirgan.

Qadimgi davrning buyuk mutafakkirlari – Aflotun va Arastu asarlarida afsonaviy Atlantida aholisi, qo‘shni xalqlarning urf-odat-
lari, elatlar ruhiyati, rasm-udumlari va davlat tuzumiga ta’siri to‘g‘risida ma’lumotlar, nazariy mulohazalar uchraydi. Qadimgi
Eilatdaning ajoyib faylasufi materialist Demokrit asarlarida jahon
adabiyotida birinchi marta insoniyat urug‘ining yarim hayvoniy,
tabiiy holatdan o‘z mehnati va idroki tufayli madaniy hayot tar-
ziga o‘tish jarayoni tasvirlangan. Tibbiyot fanining otasi, mashhur
olim va shifokor Gippokrat etnologik dalillarga tayanib xalqlarning
urf-odatlari, milliy ruhiyati, xarakteri va tafovuti tabiiy-geografik
sharoit bilan bog‘liqligi to‘g‘risidagi dastlabki ilmiy mulohazalarni
ilmiy dunyo yaratgan.

Jahon sivilizatsiyasida beqiyos o‘rin tutgan qadimgi Rim muta-
fakkirlarining asarlarida ham muhim etnologik ma’lumotlar, qim-
matbaho mulohazalar, nazariy fikrlar mavjud. Ayniqsa, Korneliy
Tatsit, Lukretsiy Karlar qadimgi germanlar va keltlar, sarmatlar
va skiflarning turmush tarzi, siyosiy va harbiy tuzumi, ijtimoiy va
oilaviy hayoti, mashg‘uloti, uylari, kiyimlari, axloqi va tarbiyasi,
taomi va o‘yinlari to‘g‘risida ajoyib ma’lumotlar yozib qoldir-
ganlar. Tatsit chirib borayotgan Rim davlatining axloqiy inqiro-
ziga «yovvoyi odam» (germanlar)ning qo‘pol va qashshoq, ammo
sog‘lom turmush tarzini qarama-qarshi qo‘yadi. Muarrix shoir
Lukretsiy Kar «Buyumlar tabiati to‘g‘risida» nomli asarida hayot-
ning rivojlani-shi, odamning paydo bo‘lishi va uning madaniy o‘si-
shi to‘g‘risida umumiy fikrlar yuritadi.

Shunday qilib, qadim zamonda yuqori madaniy saviyaga erishgan
yevropaliklar boy etnologik bilimga ega bo‘lganlar. Ular O‘rta yer
dengizi atrofida joylashgan xalqlar, Shimoliy Afrika va Old Osiyo,
qisman uzoqroq joylardagi etnoslar to‘g‘risida aniq ma’lumotlar
to‘plashgan, bu xalqlarning maishiy turmushi, madaniy xususiyatla-
rini haqqoniy tasavvur qila bilganlar. Mazkur ma’lumotlardan ayrim
olim va mutafakkirlar umumiy xulosalar chiqarib, ba’zi qonuniyat va
o‘xshashliklarni kashf qilganlar. Ayrim faylasuf olimlar xalqlarning
kelib chiqish tafovuti, o‘xshashligini ko‘rsatibgina qolmay, ularning
sababini izohlashga ham intilganlar.

Qadimiy madaniyatning yemirilishi, madaniy darajali quyi qabilalarning hujumlari, xo'jalik va madaniy hayotning inqirozi milodning V–VI asrlarida geografik va etnografik bilimlar doirasi qisqarib ketishiga sabab bo'ldi. Ilk feodalizm davrida Yevropada paydo bo'lgan siyosiy tarqoqlik hatto hukmron tabaqalar orasida ham bilimga qiziqishni, ilmga intilishni birmuncha so'ndirib yubordi. Bilimdonlik dunyoviy ilmlarga qarshi turgan ruhoniylar orasida saqlanib qolgan edi. Oqibatda o'rta asrlarning deyarli butun birinchi yarmi etnografik bilimlarning inqirozga uchragan davri bo'ldi. Bu inqirozga nasroniylik dini ham «o'z hissasini» qo'shdi. Nasroniylik mafkurasi dunyoviy voqelikdan voz kechishni targ'ib qilibgina qolmay, ajdodlar yaratgan antik dunyo fani, adabiyoti va san'ati namunalarini, ibodatxona va obidalarni «majusiy» deb atab, vayron qildi, yo'qotib yubordi.

Faqatgina Sharq mamlakatlarida, Vizantiya mualliflari, arab xalifaligi tarkibidagi o'lkalarda yashagan mutafakkirlar va sayyohlar yaratgan asarlarda ba'zi ma'lumotlar saqlanib qolgan, xolos. Prokopiyy Kesariyskiy, Gotlik Iordan, Anna Komina kabi mashhur tarixchilarning risolalarida, Titmar, Adam Bremenskiy, Gelmold Isabi nemis cherkov yozuvchilarining solnomalarida qo'shni qabilalar to'g'risida etnologik lavhalar uchraydi.

IX–XII asrlarda arab tilida ijod qilgan sharq mualliflaridan Ibn Xurdodbek, Al-Balxiy, Al-Istahriy, Ibn Havqal, Mas'udiy, Yoqut singari yirik geograf va sayyohatchilar, ajoyib faylasuf va musiqashunos Abu Nasr Forobiy, mashhur ensiklopedist olim Abu Rayhon Beruniy (ayniqsa, uning «Hindiston» asari) va buyuk tabib Ibn Sino, atoqli etnolog, geograf va tarixchi Abu Sa'd Abdukarim, Ibn Muhammad Sa'moniy asarlarida hamda noma'lum muallif yaratgan «Hudud ul-olam» nomli risolada Sharq mamlakatlarida, jumladan, Markaziy Osiyoda yashagan aholi to'g'risida noyob etnologik ma'lumotlar aks etgan.

Shuningdek, XI asrda yashab ijod etgan ulug' tilshunos olim Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» («Turkiy so'zlar devoni») asarida har bir shahar va qishloq aholisining turmushi, et-

lik tarkibi va til xususiyatlari maxsus o'rganilgan, juda ko'p turkiy qabilalarning ijtimoiy tuzumi, kelib chiqishi va o'rnamshishi, hatto har bir qabilaga oid geografik mavqelari belgilanib, o'z davriga mos ilmiy sarita tuzilgan.

Ma'lumki, Chingizxon hukmronligi davrida mo'g'ullar imperiyasi misli ko'rilmagan darajada kengayib, Xitoy, Sharqiy va G'arbiy Turkiston, Markaziy Osiyo, Eron yassi tog'ligi, Mesopotamiya, Kavkazorti va Sharqiy Yevropani o'ziga qaram qilib oladi. Mo'g'ullar bosib olingan xalqlarni vahshiylarcha talon-toroj qilganlar, ko'p shahar va qishloqlarni vayron qilib, yondirib yuborганlar, aholining ancha qismini qirganlar va qul qilib olib ketganlar. Qabilda yashnab yotgan minglab shahar va qishloqlar, bepoyon tumdori yerlar xarobalarga aylangan. Bunday dahshatli, jahonni larzaga solgan qo'shinning paydo bo'lishi va uning yengilmas zo'r qadrati sirini bilish Yevropa monarxlari Rim papasini ham qiziqtirmay qo'ymas edi, albatta. Bu holat Yevropa mamlakatlari bilan Mo'g'ul imperiyasi o'rtasida savdo, siyosiy va diplomatik munosabatlar o'rnatilishiga turtki bo'ldi. Mo'g'ullar bilan yaqin munosabat o'rnatishda Rim papalari ancha faollik ko'rsatdilar. Birinchi bo'lib «Tatar o'lkasiga», ya'ni Mo'g'ulistonga papa Innokentiy IV 1245-yilda Ioanna Piano Karpini boshchiligida monaxlardan iborat elchilarni yuboradi.

Piano Karpini yozib qoldirgan sayohatnomada, undan bir oz keyin (1249–1251) xuddi shu yo'l va shu maqsad bilan safar qilgan uning vatandoshi Vilgelm Rubruk asarida ba'zi tarixiy-etnografik ma'lumotlar uchraydi. Buyuk venetsiyalik sayohatchi Marko Polo ham Rim papalarining topshirig'i bilan bir necha yil sayohatlarda bo'ladi, bir necha mahalliy tillarni o'rganadi, o'z vataniga qaytishda genuyaliklar tomonidan asir olinadi va qamoqda o'zining manbalarga boy sayohatnomasini yaratadi.

Bu davrda yashab, ijod qilgan Sharqning buyuk mutafakkir tarixchisi Rashiduddinni (1247–1318) alohida qayd qilib o'tish lozim. Uning ajoyib solnomalar to'plamida turk va mo'g'ul qabilalari haqida juda qimmatli tarixiy-etnografik ma'lumotlar mavjud.

Temuriylar davriga oid qiziqarli etnologik lavhalarni ispan elchisi Gonzales de Klavixo asarida, rus solnomalarida, Nizomiddin Shomiy, Abdurazzoq Samarqandiy va boshqa ulug' ajdodlarimiz asarlarida uchratish mumkin.

Temur davlati, Movarounnahr va qo'shni mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotini har tomonlama mukammal tasvirlagan Zahiriddin Muhammad Boburning tengsiz asari «Boburnoma» alohida diqqatga sazovordir. Bu asar o'nlab Yevropa tillariga tarjima qilingan. Buyuk o'zbek shoiri, yirik davlat arbobi Bobur ko'p o'lkalarni zabt etgan, boshidan o'tgan voqealarni, o'zi boshqargan yoki o'rgangan o'lkalar tarixi, iqlimi, yashash tarzi, madaniyati xususida atroflicha to'xtalib, qimmatbaho tarixiy-etnografik manbalarni yozib qoldirgan.

XV asr o'rtalaridan boshlangan «Buyuk geografik kashfiyotlar» etnologik axborotlarning keng miqyosda va tez sur'atlar bilan to'planishiga sabab bo'ldi. Bu davr shaharlarning o'sishi, savdo munosabatlarining kengayishi, manufaktura xo'jaligining tug'ilishi va boshqa katta ijtimoiy-siyosiy hodisalar bilan bog'liq edi. Yangi-yangi yerlarni bosib olish maqsadida o'tkazilgan yurishlar, jasur dengizchilar va savdogarlarning, qaroqchi va mustamlakachilarning bepoyon okeanlarda suzishlari natijasi o'laroq Amerika qit'asini, Afrika sohillari, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo o'lkalarini, Okeaniya arxipelagi va orollarining kashf etilishi yevropaliklarni ilgari noma'lum bo'lgan turli irq va tildagi xalqlar bilan tanishtirdi. Dastlab portugal va ispan sayyohlari, keyin golland, ingliz va fransuzlar dunyoning barcha qit'alarida bo'lib, yangi yerlarni kashf qilibgina qolmay, juda ko'p o'lka va elatlarni o'z izmlariga bo'ysundirib, mustamlakachilikka yo'l ochib berganlar. Kashf etilgan mamlakatlar va ularning aholisi to'g'risidagi birinchi ma'lumotlar kema kundaliklarida sayohatlar haqidagi hisobotlarda, keyinchalik ancha batafsil tuzilgan bayonnoma va sayohatnomalarda aks ettirilgan.

XV–XVII asrlar davomida etnologiya fani Markaziy, Shimoliy va Janubiy Amerika hindulari, Afrika va Osiyoning aksariyat

shu davrda to'g'risida juda boy ma'lumotlarga ega bo'lgan edi. Yevropaliklarning avvalgi tevarak-atrofdagi yurt va elatlar to'g'risidagi bilimlari ancha kengaydi, missioner va konkistadorlarning ko'z o'ngida g'oyat boy o'rmonlar, serunum tuproqli bepoyon sahro va cho'l-lar, turli iqlimli va rang-barang tabiatli o'lkalar, noma'lum g'ayriodat, til va irqdagi xalqlar paydo bo'lgan edi. Ularning ma'lum va fazo to'g'risidagi tushunchalari ham butunlay o'zgarib ketgan edi. Endilikda yevropaliklarning nazdida dunyo deyarli o'n tomonga kengaygan, yer kurrasi butunlashib yaxlit sayyora shaklida namoyon bo'ldi. Yevropaliklar jismoniy tuzilishi, kiyim-kechagi, turmush tarzi, diniy e'tiqodi, til va urf-odatleri jihatidan mutlaqo farqlanadigan «g'alati» kishilarni uchratdilar, yangicha hayot tarziga, non-anaviy madaniyatga katta e'tibor qaratdilar.

XVI asrda barcha tarqoq ma'lumotlarni yig'ib, hindularni birinchi bor muntazam ravishda tasvirlagan italiyalik insonparvar yozuvchi Petro Matir, meksikalik darvish olim Bernardino de Saagun, yepistoplar Bartolome de Las Kasas va Diyego de Landa asarlari diqqatga sazovordir. O'sha davrda yashab ijod qilgan fransuz faylasufi va publitsisti Mishel Monten «Tajribalar» asarida, keyinchaik XVII asr — «ma'rifat asri»da paydo bo'lgan buyuk mutafakkirlar — italyan Viko, ingliz Fergyusson, fransuzlar Russo, Didro, Monteskye, Volter, Kondorse asarlarida insoniyatning tabiiy taraqqiyoti tasvirlangan, ibtidoiy bolalik davri «saxiy, vahshiy»lar yoki «oltin asr» deb ta'riflanib, uni asoslashda etnologik ma'lumotlardan keng foydalanilgan. Ibtidoiy jamiyatni ideallashtirish atoqli ma'rifatchilar Jan Jak Russo va Deni Didro asarlarida fantastik ravishda aks ettirilgan.

Ma'lumki, sho'rolar davrida etnologiya fani aqidaviylashgan mafkuraga tayanib ish ko'rgan. Mazkur yondashuv etnik jara-yonlarni siyosiy buyurtma asosida o'rganishga asoslangan bo'lib, uni muayyan mafkuraviy qolipga solib qo'ygan edi. Oqibatda juda ko'p etnik muammolar bir yoqlama, yuzaki hal qilingan. XX asrning 70–80-yillariga kelib etnologiya fanida atoqli etnograf L.N. Gumilevning etnogenez nazariyasi ustuvor bo'lib, etnoslarning ke-lib chiqishi va rivoji mexanizmini o'rganish birinchi darajali ma-

salaga aylanadi. Ushbu masala, ayni paytda, mustaqillikni qo'lg'a kiritgan mamlakatlar uchun o'ta dolzarb mazmun kasb etadi. Chunki xalqlarning o'zligini anglashga intilishi milliy ildizlari va xususiyatlarini chuqur o'rganishga kirishishi tabiiy holdir.

Albatta, etnologiya fani oldingi etnologiyadan bir oz farq qilsada, real ijtimoiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan uning hozirgi tarixiy muammolarni o'rganishdagi ahamiyati juda katta. Agar ilgari etnologiya predmeti tadqiqi, asosan, qoloq etnoslar, turmushdagi eski sarqitlar va ijtimoiy tuzum masalalari bo'lsa, endilikda eng taraqqiy qilgan ilg'or xalq va elatlar ham etnologiyani diqqat markazida turibdi. Hozirgi zamon industrial jamiyat etnoslarini va qoloq xalqlarni o'rganishda yangi muammolar paydo bo'lib, boshqa fanlar bilan hamkorlikda – etnosotsiologiya, etnopsixologiya, etnolingvistika, etnodemografiya kabilar etnologiya fanini yuqori pog'onaga, ya'ni inson va uning madaniyatini o'rganuvchi yangi ijtimoiy fan qilib ko'tardi. XX asrdagi asosiy tarixiy voqealarni o'rganishda etnomadaniy omillarning roli nihoyatda o'sganligi ko'zga tashlanadi. Chunki XX asr, haqiqatan ham, milliy harakatlar, milliy mustaqillik uchun kurashlar, milliy uyg'onishlar, qolaversa, millatchilik asri bo'lib tarixga kirdi. Demak, nafaqat o'tgan asrda, kirib kelgan XXI asrda ham etnik jarayonlar, millatlararo munosabatlar, etnoslarning turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyati xususiyatlarini o'rganuvchi etnologiya fani muhim omil bo'lib qolaverdi.

Qayd etish lozimki, etnologiya hozir jahonda mustaqil tarixiy fan deb tan olingan bo'lsa, «etnos» atamasi to'g'risida olimlar orasida yakdillik yo'q. Bu atama etnologik adabiyotda ko'pdan beri ishlatib kelinganligiga qaramay, uning ilmiy ta'rifi umumiy tarzda ma'naviy jihatdan odamlarning etnik birligini anglatuvchi so'z sifatida so'nggi o'n yilliklarda fanga kiritilgan. Shu bilan birga, mazkur atama bilan bog'liq «etniklik» tushunchasi ayrim etnik guruhlarining xususiy belgilari yoki umumiylikni aniqlovchi atama sifatida keng ishlatilmoqda. Etniklik tushunchasi o'tgan XX asrning 70-yillaridan boshlab jahonda etnoslararo murakkab munos

lar va jiddiy kashfiyotlarning kuchayishi tufayli kirib kelgan bo'lsa-da, asli bu atama etnoslararo madaniy tashkilot shaklida yuqoridagidek kelgan.

Ummat va etniklik tushunchalari hozirgi etnologiya fanida qabul qilingan umumiy tushuncha bo'lib, umumiy hudud va til birligi belgilovchi asosiy omildir. Mazkur omillar etnoslarning nafaqat shakllanishida, balki etnogenezida ham hal qiluvchi belgilar hisoblanadi. Hatto'zan til birligi u yoki bu etnosning nomi (etnonimi)ga ham ta'kid qilinadi. Shubhasiz, har bir etnosning shakllanishida uning moddiy va ma'naviy madaniyati hal qiluvchi rol o'ynashi mumkin. Ayniqsa, etnosning asrlar davomida shakllanib kelgan an'anaviy xo'jaligi, urf-odat va marosimlari, uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak, xulq-atvori kabilar muhim etnik belgilar sanaladi. To'g'ri, barcha etnoslar o'ziga xos ruhiy kechinmalari va xarakteri, ya'ni kishilarning tabiati va didi o'ziga xos etnik qadriyatlari, mentaliteti bilan ham farqlanadilar. Shu sababdan ham etnos (elat, xalq, millat)lar ayrim umumiy guruh odamlarning birligini boshqa guruh o'ziga o'xshash odamlar guruhidan farqlab o'zligini anglashi natijasida muayyan nom (etnonim)lar bilan atalib, ayrim xalq (elat) sifatida o'rganiladi.

Nazorat savollari:

1. *Etnologiya fanining yozma manbalar bilan bog'liqlik masalasini aniqlang.*
2. *Antik davr yozma manbalari bilan etnologiya fanining bog'liqligi haqida ma'lumot bering.*
3. *Etnos nazariyasi haqida tushuncha bering.*
4. *Temuriylar davrida etnologiyaga oid yozma manbalar haqida ma'lumot bering.*

3-MAVZU: ETNOLOGIYANING ASOSIY MAKTABLARI VA YO‘NALISHLARI

Ma‘ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O‘quv vaqti: 2 soat
Mashg‘ulot shakli:	Informatsion ma‘ruza
Ma‘ruza rejasi:	1. Evolyutsizm va diffuzionizm. 2. Sotsiologiya manbayi va funksionalizm. 3. Etnologiya manbayining shakllanishi. 4. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar.
Mashg‘ulotning maqsadi: XIX asr o‘rtalarida nihoyatda keng miqyosda o‘tkazilgan etnologik tadqiqotlar natijasida to‘plangan boy ma‘lumotlarni jiddiy sistemalashtirishga kirishish, jahon fanida paydo bo‘lgan evolyutsionizm, diffuzionizm, strukturalizm, madaniy relyativizm kabi mashhur ilmiy yo‘nalishlar barcha gumanitar fanlarga kuchli ta‘sir o‘tkazgan.	
Ma‘ruza mazmuni: etnologiya mavzusini o‘rganishdan ko‘zlangan maqsad Respublikamizdagi akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida, shuningdek, o‘rta ta‘lim tizimida faoliyat ko‘rsatuvchi bo‘lajak mutaxassislariga etnologiya faniga birinchi bo‘lib evolyutsionizm nazariyasi umummetodologik ilmiy ko‘rsatma sifatida kirib keladi. Aslida, tabiiy fanlardan o‘tgan evolyutsionistik tasavvurlar eng keng tarqalgan nazariya hisoblanadi, shuningdek, XIX asr etnologiya fanida insoniyat madaniyati rivojida umumiy qonun-qoidalarning mavjudligini asoslab, turli elatlarning o‘ziga xosligini aniqlashga imkon yaratganligi alohida ta‘kidlanadi. Mazkur maktab namoyandalari Angliyada Gerbert Spenser, Eduard Teylor, Jeyms Frezer, Germaniyada Adolf Bastian, Teodor Bays, Fransiyada Sharl Leturno, AQSHda Lyus Genri Morgan o‘z qarashlari, ilmiy izlanishlari bilan etnologiya faniga salmoqli hissa qo‘shdilar, yangi g‘oyalarni fan doirasida tatbiq qila oldilar.	
Pedagogik vazifalar: etnologiya fani predmeti, nazariy-uslubiy asoslari va uni o‘rganishning ahamiyati haqida to‘liq ma‘lumot berish, etnologiyani o‘rganishning metodologiyasini shakllantirish, etnologiyani o‘rganishda yozma va moddiy manbalarning rolini tushuntirish.	
O‘qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.

O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayon- lari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qila- di. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tka- zadi. 1. Evolyutsizm va diffuzionizm. 2. Sotsiologiya manbayi va funksionalizm. 3. Etnologiya manbayining shakllanishi. 4. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar.	Tinglaydi, savollarga javob beradi
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan ta- nishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ru- za qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qila- di, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruza bo'yicha savolni interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilova- lar orqali talabalar mavzuni qay darajada bi- lishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Tala- balarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash.
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rni bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum

Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Manba:

1. Evolyutsizm va diffuzionizm.
2. Sotsiologiya manbasi va funksionalizm.
3. Etnologiya manbayining shakllanishi.
4. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar.

Quyanch tushunchalar: evolyutsionizm, diffuzionizm, strukturalizm, madaniy evolyutsionizm, sotsiologiya, konsepsiya, umummetodologik ilmiy ko'rsatma, Gerbert Spenser, Eduard Teylor, Jeyms Frezer, Adolf Bastian, Teodor Bays, Sharl Leturno, Lyus Genri Morgan

Qiyosiy etiladigan adabiyotlar:

1. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T.: Universitet, 2007.2. Ashirov A. Etnologiya. – T.: Yangi nashr, 2014.
2. Atadjanov Sh., Ashirov A. Etnologiya. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
3. Jabborov I. Jahon etnologiyasi asoslari. – T.: Yangi asr avlodi, 2013.
4. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
5. Этнология. // Под. ред. Й. Бромлея, Г.Э. Маркова. – М., 1982.
6. Алексеев В.П. Этногенез. – М., 1986.
7. Маерс В. Советская этнография: охотники или собиратели.// Аб Империи. №3, 2001.
8. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
9. Народов мира. – М., 1988.
10. Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.
11. Jabborov I. O'zbek xalqi etnologiyasi. – T., 1994.
12. Хрисанфова Е. Н., Превозчиков И. В. Антропология. – М., 2002.
13. Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры.// Этнографическое обозрение. №2. 2000.
14. Akchayev F. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Jizzax: Sangzor, 2014.

Har bir fan o'ziga xos uslub, konsepsiya, maktab va yo'nalishlarga asoslanib rivojlanadi. Etnologiya fan sifatida shakllana boshlagan davrdan buyon muayyan nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan, zamon talabiga javob bera oladigan har xil maktab va yo'nalishlar yuzaga kela boshlagan. XIX asr o'rtalarida nihoyatda keng miqyosda o'tkazilgan etnologik tadqiqotlar natijasida to'plan-gan boy ma'lumotlarni jiddiy sistemalashtirishga kirishish, jahon fanida paydo bo'lgan evolyutsionizm, diffuzionizm, strukturalizm, madaniy relyativizm kabi mashhur ilmiy yo'nalishlar barcha gu-manitar fanlarga kuchli ta'sir o'tkazgan.

Etnologiya faniga birinchi bo'lib evolyutsionizm nazariyasi umummetodologik ilmiy ko'rsatma sifatida kirib keladi. Aslida, tabiiy fanlardan o'tgan evolyutsionistik tasavvurlar eng keng tarqa-lgan nazariya hisoblanadi, shuningdek, XIX asr etnologiya fanida insoniyat madaniyati rivojidagi umumiy qonun-qoidalarining mav-judligini asoslab, turli elatlarning o'ziga xosligini aniqlashga im-kon yaratganligi alohida ta'kidlanadi. Mazkur maktab namoyan-dalari Angliyada Gerbert Spenser, Eduard Teylor, Jeyms Frezer, Germaniyada Adolf Bastian, Teodor Bays, Fransiyada Sharl Letur-no, AQSHda Lyus Genri Morgan o'z qarashlari, ilmiy izlanishlari bilan etnologiya faniga salmoqli hissa qo'shdilar, yangi g'oyalarini fan doirasida tatbiq qila oldilar.

Shulardan eng mashhuri Eduard Teylor (1832–1917) «Insoni-yatning qadimgi tarixi to'g'risidagi tadqiqot» (1865) va «Ibtidoiy madaniyat» (1871) nomli asarlarida evolyutsion konsepsiyasini ilgari surgan. Uning eng muhim g'oyasi odam tabiatning bir qis-mi va u tabiatga xos umumiy qonuniyatlar bilan birga rivojlanadi. Demak, barcha insonlar psixologik va intellektual jihatdan bir xil tabiatli va ular nafaqat o'ziga xos, balki umumiy xususiyatlarga ega madaniyatni yaratganlar. Barcha madaniy hodisalardan Teylorning diqqatini ibtidoiy diniy e'tiqodlar jalb qilgan. Uning ta'rificha, bar-cha insonlar bir xilda rivojlanib, ibtidoiy davrlardan umumiylikka ega bo'lgan ruhiy olamni yaratganlar. Natijada ilk bora yuzaga kel-gan dinlardan animistik tasavvurlar hosil bo'lgan. U bunday tasav-

tabiat «yovvoyi» kishilarning tabiat sirlarini, tush, uyqu, kasallik, g'itn kabi hodisalarning sabablarini tushuntirishga intilganligi tabiiy paydo bo'lgan dastlabki falsafiy mushohadalarning mahsuli deb hisoblaydi. Odamlar ibtidoiy tushunchalarini tabiat bilan bog'lab oddiylikdan murakkablasha borayotgan tasavvurlarning rivojini mavjud hodisalarga qiyoslab bergan. U jonga va arvohlarga insoniyat (animizm) e'tiqodini «din minimumi» deb ataydi. «Animizm, — deb yozadi Teylor, — aslida, barcha vahshiy va madaniy xalqlar falsafasining negizini tashkil qiladi».

Evolutsionizm nazariyasining eng yirik namoyandalardan ingliz faylasufi, biolog, psixolog va sotsiolog Gerbert Spenser (1820–1908) jamiyat va odamzod ichki va tashqi omillar ta'sirida rivojlanadi degan g'oyani ilgari surdi. Tashqi omilga geografik muhit, qo'shni jamiyat va xalqlar; ichki omilga odamning irqiy tuzilishi, tabiati, va ruhiyatining o'ziga xosligi kiradi. Spenser insoniyat tadrijini koinotning universal qonuniyati bilan bog'lab, insonning kamol topishini uning tug'ma qobiliyati bilan bog'laydi. Va lekin tug'ma tabiat abadiy emas, u takomillashish xususiyatiga ega. Spenser evolyutsiya g'oyasini bir yoqlama talqin qilib, ibtidoiy odamlar go'yo jismoniy, axloqiy, aqliy jihatdan qoloq deb ta'rif beradi.

Germaniyada etnologiya fani va evolyutsionizm ta'limotiga asos solgan Adolf Bastian (1826–1925) yirik ta'limotchi va etnologiya fani tashkilotchisi bo'lib tanilgan. U jahonning turli mintaqasida to'qqiz marta o'tkazilgan ekspeditsiyalari natijasida juda ko'p etnografik materiallar to'plab, muayyan yagona nazariyani yaratishga muvassar bo'lgan. Bastianning eng asosiy bosh g'oyasi shundan iborat ediki, barcha elatlar umumiy dunyoqarashga ega bo'lib, oddiylikdan murakkablikka o'tish evolyutsiyasidan iborat.

Etnologiya faniga evolyutsionizmni tatbiq etgan Lyus Genri Morgan (1818–1881) alohida mavqega ega. Bu mashhur Amerika etnolog o'z zamonasida barcha olimlarga nisbatan yangi nazariyadan ko'proq va samarali foydalangan. Morgan 40 yillik umrini Amerika tub aholisi — iroxezlar va boshqa qabilalarni o'rganishga

Hindistonda sigirga sig'inish kabilar mazkur xalqlarning madaniy xususiyatlarini ifodalaydi.

Neoevolyutsionizm g'oyalari esa Michigan universitetining professori, atoqli etnolog Lesli Uayt («Madaniyat evolyutsiyasi», «Madaniyat to'g'risidagi fan» asarlari va hokazo), uning shogirdi va izdoshi Marshall Salins, mashhur etnolog va arxeolog Julian Styuard asarlarida yorqin ifodasini topgan. Masalan, Lesli Uayt ilmiy dunyoqarashidagi o'rta tushuncha – madaniyat, aslida, simvol (belgi)lardan tashkil topgan degan tushunchadir. Madaniyat evolyutsiyasi, Uayt fikricha, asosan, texnologik taraqqiyotdan iborat bo'lib, u evolyutsiyaning «sotsiologik», «ideologik» va «sentimentik» kabi o'zaro bog'liq muhim qismlariga kuchli ta'sir o'tkazadi. Ijtimoiy taraqqiyotning dastlabki shakli oila, kishilik jamiyati va madaniyat evolyutsiyasining negizi mulk hisoblanadi. Uayt o'zining juda ko'p asarlarida «antropolog» (etnolog)larni akademik tadqiqot qobig'i bilan cheklanmay, katta nazariy va hayot o'rta qo'ygan amaliy masalalarni dadil hal qilishga chaqiradi. Styuard ham ko'p asarlarida evolyutsion g'oyani g'oyat xilma-xil madaniyatlar bilan, ijtimoiy hayot shakllari bilan birma-bir moslashtirishga intiladi. «Etnologning asosiy vazifasi, – deydi u, – faqat madaniyatlarni izohlabgina qolmay, balki ularning taraqqiyot qonunlarini aniqlashdan, kishilarning o'zaro munosabatlari va ularning tevarak-atrofidagi muhitni o'rganishdan ham iboratdir».

Hozirgi davrdagi Yevropa etnologiyasida eng asosiy o'rinni keng tarqalgan strukturalizm oqimi egallaydi. Juda ko'p original etnologik asarlari bilan tanilgan iste'dodli fransuz olimi Klod Levi-Stross shu oqimning asoschilaridan biri hisoblanadi, AQSH va G'arbiy Yevropada uning fikrlarini fan nazariyasi deb tasdiqlashga intiladilar. Levi-Stross jamiyat to'g'risidagi Dyurkgeym ta'limoti va formal lingvistika uslubini yaratgan Ferdinand de Sossyura g'oyalari ta'sirida tilshunoslikdagi struktura uslub orqali ayrim madaniyatlarning tuzilishi (strukturalizmi)ni simvollar tizimi shaklida qaytadan tiklash mumkin degan fikrni ilgari suradi. Uning ta'rificha, real yaxlit borliq sifatida madaniyatni emas, balki uning struk-

turadigan sun'iy ravishda ajratib olingan ayrim qismlarni, masalan, qashunilik terminologiyasi, folklor, mifologiya, taom tayyorlash va kokazolarni tadqiq qilish zarur. Bu borada Levi-Stross asarlarining nomlari («Xom va pishirilgan», «Asaldan kulga», «Qadah ko'tarish odatlarining kelib chiqishi», «Yalang'och kishi») fikrimizga dalil bo'la oladi. Asosan, Janubiy Amerika hindularini o'rganigan Levi-Stross maishiy turmush va madaniyatning turli tomonlarini o'ziga xos qonuniyatga ega bo'lgan yopiq sistema shaklida ta'riflaydi. Demak, strukturalizm nazariyasining negizida qandaydir tarixiy tuzumdan tashqari, sabab-natija aloqalariga ega bo'lmagan abadiy struktura mavjud va u inson tafakkuri hali beqadarkishi ongi mahsulidir degan tasavvur yotadi.

Levi-Stross konsepsiyasida jamiyatdan sun'iy ravishda ajratilgan hodisalarining ayrim qismlarini o'rganish asos bo'lsa, juda ko'p iste'dodli olimlardan iborat «ingliz strukturalistlari» real konkret tarixiy birikmalar (qabila, xalq, davlat)ning ayrim strukturalarini tadqiq qiladilar. Mazkur nazariya vakillaridan atoqli afrikashunos Evans-Pritchard, Okeaniya orollari etnologiyasini o'rganishda mashhur bo'lgan Daymond Fyors, Janubiy Afrikada o'qilgan etnograf Meyer Fortes va uning hamkasbi Maks Glukmen tadqiqotlari e'tiborga molikdir.

Yevropa etnologiyasida o'tgan asrda paydo bo'lgan «o'lkashunoslik» tendensiyasi so'nggi yillarda ancha o'sdi. Natijada o'z xalqini o'rganish, turli muzeylar yaratish, ochiq etnografik muzeylarni tiklash, muayyan tadqiqotlar o'tkazish, ayniqsa, kuchaydi. Hozir Yevropa va AQSHda juda ko'p yuqori malakali etnologlar paydo bo'lgan. Faqat AQSHning o'zida taxminan uch mingga yaqin etnolog mavjud. Mamlakatning deyarli hamma universitetlarida «Etnologiya» kursi o'qiladi va etnologik ilmiy tadqiqotlar o'tkaziladi. Ilmiy tadqiqotlar o'tkazishda ko'p muzeylar qatnashmoqda. Maxsus etnologik jamiyatlarning faoliyati to'g'risidagi nashrlar («Amerika etno-tarix jamiyati» kabilar), turli jurnal va to'plamlar etnologiya faniga qiziqish katta ekanligidan dalolat beradi. Yevropada o'lkashunoslikning o'sishi natijasida o'z xalqining maishiy

turmushi, moddiy va ma'naviy madaniyatini targ'ib qilish kuchayib bormoqda. Bu ishda maxsus qishloq tarzidagi ochiq joylarda tiklangan etnografik muzeylar muhim rol o'ynamoqda.

Etnologiya fani qator Yevropa mamlakatlarida yangi ilg'or g'oyalar tufayli jiddiy ilm sohasiga aylandi va tez sur'atlar bilan rivojlana boshladi. U g'oyaviy jihatdan obyektiv metodga asoslangan holda etnogenez va etnik tarix, ibtidoiy jamiyat va sinflarning paydo bo'lishi, an'anaviy moddiy va ma'naviy madaniyat, hozirgi etnik jarayon va ijtimoiy tuzum kabi yirik muammolarni keng miqyosda tadqiq qilishga kirishgan. Etnologik tadqiqotlar muntazam ravishda ko'p mamlakatlarda boshqa yaqin fan sohalari, ayniqsa, sotsiologiya bilan hamkorlikda davlat siyosatiga muvofiq ilmiy kadrlarni bir maqsad yo'lida katta muammolar tevaragiga jipslashtirgan holda olib borilmoqda.

Ayrim mamlakatlarda an'anaviy o'lkashunoslik doirasidan chiqib, boshqa xalqlarni o'rganishga o'tish jarayoni sezilmoqda. Xususan, Polshada «o'zbeklar» nomli monografiya yaratilgan. Germaniyada etnologiya fani urushdan keyin bir qadar boshqacha sharoitda, ilmiy kadrlarning bir qismi natsizm tuzumi davrida halok bo'lganligi, bir qismi chet ellarga qochganligi tufayli fashistik mafkura qoldiqlariga qarshi kurash olib borish barobarida rivojlandi. Barcha Yevropa mamlakatlarida etnologik tadqiqotlar maxsus ilmiy tashkilotlar, universitetlar, kafedralar va muzeylar doirasida markazlashtirilgan.

Nazariy va amaliy masalalarni yangi muayyan pog'onaga ko'targan va jahon etnologiya fanida o'ziga xos obro'ga ega bo'lgan maktabning paydo bo'lishi va shakllanishi ajoyib etnograf va sharqshunos, atoqh olim S.P. Tolstov nomi bilan bevosita bog'liq. U etnologiya fanini jahon ilm sahnasiga ko'tarib, uning ham nazariy, ham amaliy jihatdan yagona, izchil, barcha xalqlarni teng tadqiq qiluvchi tarixiy fan ekanligini tasdiqlash yo'lida hormay-tolmay xizmat qildi. S.P. Tolstov etnografiya fanining maqsadi va vazifalarini belgilab, bu fan xalqlar madaniyatining milliy va etnik xususiyatlarini o'rganadi, «turli tarixiy davrlarda paydo bo'lgan qatlamlar

huda o'chib berishini ta'kidlagan edi. Nihoyatda keng va teran bilim egasi bo'lgan S.P. Tolstov Sharq xalqlari moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganishdagi katta xizmatlari uchun O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining faxriy a'zosi qilib saylandi. U mashhur tadqiqotchi hozirgi etnik jarayonni o'rganishga alohida e'tibor berar edi. Mazkyr olijanob vazifani bajarishda bir qator iste'dodli etnolog olimlar ham hormay-tolmay mehnat qilib, ancha yutuqlarga erishdilar. Bular ichida S.P. Tolstov bilan birga ishlagan ajoyib tadqiqotchilar: P.I. Kushner, I.I. Potexin, L.P. Potapov, G.F. Deben, M.O. Kosven, S.A. Tokarev, M.G. Levin, N.N. Cheboksa-rov, B.O. Dolgix, D.A. Olderogge, N.A. Kislyakov, T.A. Jdanno bo'ldilar. So'nggi yillarda yetishib chiqqan va Etnologiya fanining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan tadqiqotchilar Y.V. Bromley, Y.P. Averkiyeva, S.I. Bruk, V.P. Alekseyev, V.I. Kozlov, G.E. Markov, H.A. Andrianov, V.K. Chistov, S.I. Vaynshteyn, R.K. Kuzeyev, V.V. Ginzburg, M.V. Kryukov, R.N. Ismagilova, Y.V. Arutyunyan, Y.I. Semenov, N.A. Butinov, S. Kamolov, K. Shoniyo-zovlar o'zlarining ajoyib asarlari bilan tanildilar. Xullas, alohida qayd qilish lozimki, keyingi davrda ko'plab iste'dodli olimlar milliy etnologiya fanini o'z asarlari bilan boyitib, zamonaviy dolzarb muammolarni hal qilishda o'zlarining muayyan hissalarini qo'shib kelmoqdalar.

Nazorat savollari:

1. *Evolutsizm va diffuzionizm haqida ma'lumot bering.*
2. *Sotsiologiya manbayi va funksionalizm haqida tushuncha bering.*
3. *Etnologiya manbayining shakllanishi haqida gapiring.*
4. *Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar haqida ma'lumot bering.*

4-MAVZU: JAHON XALQLARI TASNIFI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Yer shari aholisining etnik tarixi. 2. Dunyo aholisining geografik o'rni va antropologik tasnifi. 3. Lingvistik tasniflash
Mashg'ulotning maqsadi: Etnologiya fani tarixi bilan tanishtirish, dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, dunyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat. «Etnologiya» kursining muhim vazifalaridan biri talabalarni etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatishdir	
Ma'ruza mazmuni: Jahondagi etnik jarayon nihoyatda murakkab bo'lib, fanda qabul qilingan an'anaviy qabila, elat, xalq, millat kabi tarixiy birliklar doirasida cheklanib qolmaydi. Hozirgi davrda bir necha elat yoki xalqning yaqinlashishi va uyushishi natijasida paydo bo'lgan yirik etnik birliklar (sovet xalqi, Amerika xalqi kabi), makroetnoslar bilan bir qatorda mahalliy xalq yoki millat ichida ba'zi xususiyatlari (shevasi, moddiy va ma'naviy madaniyati, diniy tasavvurlari) bilan ajralib turgan mayda etnografik guruhlar – mikroetnoslar ham mavjud. Ba'zi xalqlar diniy e'tiqod asosida o'ziga xos mikroetnoslar va makroetnoslar birligi bilan ham farqlanadi. Masalan, butun Janubiy Osiyo xalqlari feodalizm davrida paydo bo'lgan induizm tevaragida turli tildagi xalqlarni birlashtirgan makroetnoslar bo'lsa, Filippin xalqining bir qismi islom dini e'tiqodi asosidagi maro nomli elatlardir. Erondagi gebrlar (zoastrizm tarafdorlari) yoki Xitoydagi musulmon (dungan)lar mikroetnos sifatida maxsus etnografik guruhlarini tashkil qilganlar. Makroetnoslarga sotsial-iqtisodiy formatsiyalar yoki siyosiy birlik asosida paydo bo'lgan yirik guruhlar ham kiradi. Masalan, mustamlakadan ozod bo'lgan, o'tmishda an'anaviy-maishiy jihatdan mustaqillikka intilib, ijtimoiy taraqqiyot yo'lida umumiy maqsadlarga erishgan Osiyo va Afrika mamlakatlarining ko'pchiligi mazkur makroetnoslardan iboratdir.	
Pedagogik vazifalar: etnologiya fani predmeti, nazariy-uslubiy asoslari va uni o'rganishning ahamiyati haqida to'liq ma'lumot berish, jahon xalqlari tasnifi, yer shari aholisining etnik tarixi, dunyo aholisining geografik o'rni va antropologik, lingvistik tasnifi.	

O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Kontrol va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

O'qituvchi	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Yer shari aholisining etnik tarixi. 2. Dunyo aholisining geografik o'rni va antronomlik tasnifi. 3. Lingvistik tasniflash	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum 3. Ma'ruza matnini tarqatish 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord) 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rni bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy

Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Manba:

1. *Yer shari aholisining etnik tarixi.*
2. *Dunyo aholisining geografik o'rni va antronomlik tasnifi.*
3. *Lingvistik tasniflash.*

Manuch tushunchalar: *veddoidlar, avstraliyaliklar, aynlar, melaneziyaliklar va papuashlar, eskimosaleut, filgonkinvakash, na-dene, siu-xoka, Markaziy va janubiy Amerikadagi yuto-tano-atstek, Mayya-soke, chibcha, kechua, aymara, aravak, tupi-guarani, chon til oilalari, Xitoy-tibet (tay va tibet-birma guruhlari), avstroosiyo (vetnam, monxmmer, munda, myao-yao turkumlari), dravid, avroneziya (indoneziya, filippin, malayya, melaneziya guruhlari).*

Ilmiy etiladigan adabiyotlar:

1. Asqarov A. *O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi.* – T.: Universitet, 2007.
2. Ashirov A. *Etnologiya.* – T.: Yangi nashr, 2014.
3. Atadjanov Sh., Ashirov A. *Etnologiya.* – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Jabborov I. *Jahon etnologiyasi asoslari.* – T.: Yangi asr avlodi, 2013.
5. Крыско В. Г. *Этнопсихология межнациональных отношений.* – М.: Экзамен, 2002.
6. *Этнология.* // Под. ред. Й. Бромлея, Г.Э. Маркова. – М., 1982.
7. Алексеев В.П. *Этногенез.* – М., 1986.
8. Садохин А. П. *Этнология.* – М.: Гардарики, 2001.
9. Элез А. Й. *Критика этнологии.* – М., 2001.
10. Элез А. Й. *Критика этнологии.* – М., 2001.
11. Jabborov I. *O'zbek xalqi etnologiyasi.* – T., 1994.
12. Токарев С.А. *История зарубежной этнографии.* – М.: Высшая школа, 1978.
13. Тишков В.А. *Исторический феномен диаспоры.* // *Этнографическое обозрение.* №2. 2000.
14. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar.* – Jizzax: Sangzor, 2014.

Odatda, xalqlar muayyan hududda joylashadilar. Ammo etnik, maishiy-madaniy jihatdan yaqinligi bilan ajralib turgan ayrim elatlarning o'zaro milliy aralashish jarayoni doimo sodir bo'lib turgan, etnik jihatdan chegaradosh xalqlar orasida esa bu jarayon, ayniqsa, kuchli bo'lgan. Hozir jahon aholisi yoz sotsial-iqtisodiy va siyosiy tuzumiga qarab, turli tipdagi etnoslardan – millat, xalq, qabilaviy birikma yoki ayrim qabilalardan iboratdir.

Tarixiy jihatdan eng ilk etnos tipi ibtidoiy jamoa qabilasi bo'lib, u dastlab bir necha qarindosh-urug'lardan tashkil topgan edi. Hozirgi davrdagi qabilalar o'z sotsial-iqtisodiy va madaniy darajasi bilan ulardan tubdan ajralib turadi. Bu qabilalar bir necha yuz kishidan milliongacha yetadigan aholidan iborat bo'lib, ularda ibtidoiy tuzum elementlari sarqit sifatida saqlangan feodal yoki kapitalistik munosabatlarda amal qiladi, ijtimoiy tabaqlanish belgilari sezilib turadi (masalan, Erondagi belujiylar va qashqaylar). Qabilaviy munosabatlar, asosan, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xalqlarda ko'proq saqlanib qolgan.

Ibtidoiy jamoat tuzumi yemirilib, dastlabki tabaqlanish paydo bo'lishi bilan ayrim qabilalarning umumiy manfaat asosidagi ittifoqi yoki birikmalari tashkil topadi. Maxsus birikmalar qabilalarga xo'jalik va madaniy aloqalarni kuchaytirib, ularning aralashib ketishiga olib keladi va ilgarigi qavm-qarindoshlik munosabatlari o'rniga hududiy munosabatlarni yuzaga keltiradi. Shimoliy Amerikadagi irokezlar ligasi, Meksikadagi atsteklar yoki Janubiy Afrikadagi zulularning qabilaviy ittifoqlari bunga misol bo'la oladi.

Keyingi, sinfiy jamiyat paydo bo'lishi bilan quldorlik tuzumi davri bosqichida (qadimgi Misr, Gretsiya, Rim va hokazo) xalqlar shakllana boshlaydi. Yevropada bu jarayon feodalizm davrigacha (ruslar, polyaklar, fransuzlar va hokazo) cho'ziladi. Hududiy, madaniy va xo'jalik birligi, kelib chiqishi va til yaqinligi asosida turli qabilalardan tashkil topgan xalqlar dastlabki davrlarda uncha mustahkam bo'lmagan elatlardan iborat edi.

Tovar, pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida xo'jalik tarqoqligiga barham berilib, iqtisodiy va madaniy aloqalar kuchay-

li, millatlar paydo bo'la boshladi. Millatlar, odatda, o'z iqtisodiy holatining barqarorligi, umumiy hududiy va tilining birligi, milliy xarakter va psixologiyasining umumiy belgilari bilan farq qiladilar.

Jahondagi etnik jarayon nihoyatda murakkab bo'lib, fanda qat'iy qilingan an'anaviy qabila, elat xalq millat kabi tarixiy birliklar doirasida cheklanib qolmaydi. Hozirgi davrda bir necha elat yoki xalqning yaqinlashishi va uyushishi natijasida paydo bo'lgan yirik etnik birliklar (sovet xalqi, Amerika xalqi kabi), makroetnoslar bilan bir qatorda mahalliy xalq yoki millat ichida ba'zi xususiyatlari (tadavi, moddiy va ma'naviy madaniyati, diniy tasavvuriari) bilan ajralib turgan mayda etnografik guruhlar – mikroetnoslar ham mavjud.

Ba'zi xalqlar diniy e'tiqod asosida o'ziga xos mikroetnoslar va makroetnoslar birligi bilan ham farqlanadi. Masalan, butun Janubiy Osiyo xalqlari feodalizm davrida paydo bo'lgan induizm tevaragida turli tildagi xalqlarni biriktirgan makroetnoslar bo'lsa, Filippin xalqining bir qismi islom dini e'tiqodi asosidagi maro nomli elatlardir. Erondagi gebrlar (zoastrizm tarafdorlari) yoki Xitoydagi musulmon (dungan)lar mikroetnos sifatida maxsus etnografik guruhlarini tashkil qilganlar. Makroetnoslarga sotsial-iqtisodiy formatiyalar yoki siyosiy birlik asosida paydo bo'lgan yirik guruhlar ham kiradi. Masalan, mustamlakachilikdan ozod bo'lgan, o'tmishda an'anaviy-maishiy jihatdan mustaqillikka intilib, ijtimoiy taraqqiyot yo'lida umumiy maqsadlarga erishgan Osiyo va Afrika mamlakatlarining ko'pchiligi mazkur makroetnoslardan iborat.

Agar elat va xalqlarning tashkil topishi ijtimoiy xarakterga ega bo'lsa, irqning paydo bo'lishi biologik asosga egadir. Shuning uchun ham etnoslar bilan irqning joylashishi bir-biriga kamdan-kam muvofiq keladi, aslida esa, irq qit'alarining katta hududlarida joylashib, turli va har xil tildagi etnoslarni o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, Afrikada yashab bir necha tilda so'zlashadigan xalq va elatlar negroid irqiga oid bo'lsa, Shimoliy Amerikada turli irqdagi kishilar bir tilda so'zlashadigan Amerika millatini tashkil qiladi.

Xullas, ko'p sonli jahon xalqlarini tartibga solib, tasniflash ancha murakkab masaladir. Ba'zi olimlar xalqlarni bir vaqtda ham irqiy, ham til yaqinligi asosida tizimlashtirishga intiladilar. Ular insonlarni uch-besh irqqa bo'lib, irqnlarni esa, til guruhlariga bo'ladilar. Bunday tasniflash metodologik jihatdan xatodir, chunki irqiy belgilar bilan lingvistik xususiyatlarni aralashtirish mutlaqo mumkin emas. Bunga zid holda sovet fanida xalqlarni etnosga xos ikki belgi – madaniyat va til bilan tasniflash qabul qilingan. Undan tashqari, tarixiylik prinsipiga asoslangan marksistik etnologiya xalqlarni madaniy yaqinligiga qarab «xo'jalik-madaniy tiplar» yoki «tarixiy-madaniy viloyatlar»ga bo'lib o'rganadi. Ba'zan etnoslarni geografik prinsipiga, dinga, tarixiy darajasiga qarab ham farqlaydilar.

Antropologik jihatdan hozirgi xalqlar so'nggi ilmiy tasnif asosida to'rt katta irqqa bo'linadi: negroid (afrikan), yevropoid (yevroosiyo), mongoloid (osiyo-amerika) va avstraloid (okeaniya) katta irqnlari. Negroidlarning soni o'tgan asr so'ngidagi ma'lumotlari bo'yicha butun dunyoda 250 milliondan ortiq (negrlar, negrilli, bushmen va gottenotlar); negroid va yevropoid irqnlari aralashuvidan paydo bo'lgan 352,6 millionli irqnlar (efiop tipi, sudanliklar, mulatlar) ham shularga kiradi; eng katta yevropoid (yevroosiyo) irqi 1 milliard 793,3 million kishidan iborat bo'lib, unga aralash tiplar (metislar, mulatlar) ham kiradi; mongoloid (osiyo-amerika) katta irqiga oid aholi soni 704 milliondan ortiq; aralash tiplar 672,2 million. Tinch okean mongoloidlari 664 million kishi, Janubiy Osiyo guruhi 542,4 million va yaponlar tipi 11 million kishidan iborat. Avstraloid (okeaniya) katta irqi (veddoidlar, avstraliyaliklar, aynlar, melaneziyaliklar va papuaslar) soni 9,4 million kishini tashkil qiladi. Irqiy tafovut faqat tashqi jismoniy belgilari bilan aniqlanadi. Har bir katta irq ichida mayda guruh va tiplar ham mavjud. Etnoslarning shakllanishida va ularni farqlashda til asosiy rol o'ynaydi. Til birligiga qarab ayrim xalq va elatlar aniqlanibgina qolmay, ko'pincha, til asosida nom ham beriladi. Lingvistik tavsif tarixiy-qiyosiy o'rganish orqali aniqlanadi. Odatda, kelib

chiqishi bir bo'lgan xalqlarda til yaqinligi bo'ladi. Shu asosda eng katta til oilalari va guruhleri quyidagicha bo'linadi: hind-yevropa oilasida 1 mlrd. 861 million kishi gapiradi, shulardan eng katta guruhleri: germanlar (403,9 million), romanlar (482 million), hindiylar (595,6 million), slavyanlar (271 million), eroniylar (65 million). Semit-xamit (afroosiyo) oilasida 147,9 million kishi, dravid oilasi 154,1 million kishidan biorat; ural oilasiga 23,4 million, olttoy oilasiga 96,9 million, xitoy-tibet oilasiga 864,7 million, Nigero-kordofa oilasiga 212,6 million, avstroneziya oilasiga 191,3 million, avstroosiyo oilasiga 64,5 million kishi kiradi. Tillar morfologik (so'z tuzilishi) va geneologik (kelib chiqishi) yaqinligi asosida farqlanadi. Geneologik tasnif etnologiya fani uchun muhim ahamiyatga ega, chunki xalqlarning kelib chiqishi (et-nogenezi)ni o'rganishda katta yordam beradi.

Jahonda ikki tilli etnoslar ham kam emas, masalan, bir irqdagi Belgiya va Shveytsariya aholisi ikki yoki uch tilda so'zlashadi. Mamlakatimizda millati rus bo'lmagan aholining yarmidan ko'pi o'z ona tilidan tashqari rus tilini ham biladi. Ilgari mustamlaka bo'lgan Osiyo va Afrika mamlakatlarining deyarli hammasida ikki til – mahalliy va rasmiy davlat tillari mavjud. Hindistonda rasmiy hindu tili bilan birga yuzlab boshqa tillar ham bor. Pokistonda urdu, Indoneziyada – baxsa – indonezia, Filippinda tagalog, Afrika mamlakatlarining ayrimlarida rasmiy ingliz yoki fransuz tillari bilan bir qatorda mahalliy tillarda ham so'zlashiladi.

Tillarning geografik chegaralari doimo o'zgarib turgan. Agar arab tili paydo bo'lgan vaqtda (VII asrdan oldin) undan faqat Arab yarim orolining janubidagina yashovchi qabilalar foydalangan bo'lsa, hozir bu tilda Shimoliy Afrika va Janubi-Sharqiy Osiyoda joylashgan juda ko'p xalqlar so'zlashadi. Yoki ingliz tilini olsak, unda dastlab faqat Britaniya orolidagi aholi so'zlashgan bo'lsa, hozir Yevropa va Shimoliy Amerika aholisining beshdan bir qismi, Avstraliya va Yangi Zelandiya xalqlari, asosan, shu tilda so'zlashadi. Kichkina Pireney yarim orolida paydo bo'lgan ispan tili hozir butun Lotin Amerikasiga tarqalgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyin etnos (qabila, elat)larning bir-biri bilan yaqinlashib, aralashib ketishi (konsolidatsiya), bir xalqning ichida yashab unga singib ketishi (assimilyatsiya) kuchaygan edi. Ayniqsa, milliy ozodlik kurashi natijasida mustaqillikka erishgan xalqlar o'z davlati, hududiga ega bo'lib, sotsial-iqtisodiy reformalar orqali xo'jalik va maishiy turmushiga tub o'zgarishlar kiritib, etnik konsolidatsiya jarayoniga kuchli ta'sir ko'rsata boshlaganlar. Oqibatda qavm-qarindosh, qabila va elatlardan yangi xalq va yangi millatlar shakllana boshlagan edi. Bunga ilgari qabilaviy tuzumga ega bo'lgan xausa, yoruba, akan, ibo kabi Afrikada yashovchi xalqlar misol bo'la oladi. Etnik konsolidatsiya Hindistonda, Filip-pinda va boshqa Osiyo mamlakatlarida ham tez sur'atlar bilan sodir bo'lmoqda.

Assimilyatsiya, odatda, iqtisodiy jihatdan taraqqiy qilgan mamlakatlarda ro'y beradi va o'zining milliy mavqeyini saqlab qolgan xalqlar orasida yashovchi mayda etnik guruhlar uzoq davr mobaynida yaqin munosabatda bo'lib yirik millatlarning tili va madaniyatini o'zlashtirib unga singib ketadi va o'zini shu millat vakili hisoblaydi. Bunday jarayon turli xildagi etnoslarga tegishlidir. Unga mayda millatlar, immigrantlar va hatto o'zining etnik hududiga ega bo'lgan ba'zi xalqlar ham kiradi. Assimilyatsiya sur'ati, asosan, yirik millat, mayda etnoslarning til va madaniy yaqinligi, milliy va siyosiy birlik hissiyoti, o'z vataniga aloqadorligi, joylanish xarakteri (tarqoq yoki turg'un holda), irqiy va diniy xususiyatlari va hokazolarga bog'liq bo'ladi. Ammo assimilyatsiya tabiiy yoki zo'rma-zo'rakilik oqibatida ro'y berishi mumkin. Tabiiy assimilyatsiya uzoq vaqt davomida sotsial-iqtisodiy taraqqiyot va madaniy aloqaning yaqinligi oqibatida sodir bo'ladi. Bunda madaniy-xo'jalikning birligi negizida etniklar integratsiya, ya'ni turli etnoslarning yaqinlashish jarayoni ham ro'y beradi. Milliy nizolarga to'la kapitalistik mamlakatlarda, ayniqsa, mustamlakachi davlatlarda o'z milliy huquqiga ega bo'lgan etnos vakillarini zo'rlik bilan o'z ona tili va madaniyatidan mahrum etish siyosati orqali hukmron millatning til va madaniyatiga o'tishga majbur etiladi. Qurama elat

va xalqlardan tashkil topgan AQSHda zo'rma-zo'rakilik assimilyatsiya ochiqdan ochiq amalga oshirilmoqda. Hozirgi davrdagi urbanizatsiya va migratsiya jarayoni ham etnoslarning yaqinlashishi va aralashib ketishiga ta'sir qiluvchi omillar hisoblanadi.

Jahonda faqat bir millatdan tashkil topgan davlatlar juda kam chunki siyosiy va etnik chegaralar ham doimo to'g'ri kelavermaydi. Faqat Yevropa va Lotin Amerikasida davlatlarning tashkil topgan davri milliy shakllanish davri bilan to'g'ri kelganligi tufayli muayyan, yagona millatlar siyosiy chegara doirasida yuzaga kelgan. Ammo bu kabi mamlakatlarda ham migratsiya va boshqa turli sabablarga ko'ra ozmi-ko'pmi boshqa millat vakillari ham yashaydi. Masalan, Yaponiyada mayda millatlardan aynlar, koreyslar, Markaziy va Janubiy Amerikada ispan va portugal tilida so'zlashuvchi asosiy millatlar (meksikalik, chililik, perulik, braziliyalik va hokazo)dan tashqari immigrantlar va hindular ham mavjud. Ayrim davlatlarda esa o'nlab, yuzlab turli etnoslar yashaydi (Rossiya, Hindiston, Eron, Afg'oniston, Nigeriya va hokazo).

Yevropaning etnik qiyofasi nihoyatda murakkab. Bu yerda asrlar davomida xilma-xil qabila, elat va xalqlar paydo bo'lib, mahalliy etnoslar bilan aralashib ketgan. Mazkur jarayon uzluksiz davom etib kelgan va natijada dastlabki tub aholi to'g'risida aniq ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan. Ularning lingvistik tarixi ham chalkash. U yerdagi hozirgi millatlar o'z milliy davlatlari chegarasi doirasida, asosan, o'tgan asr o'rtalarida shakllangan.

Yevropada yashovchi deyarli yarim milliard aholining ko'pchiligi (o'ndan to'qqiz qismi) hind-yevropa til oilasining uchta yirik til turkumi – roman, german va slavyanlardan iborat. Qolgan katta qismi grek, kelt va alban til turkumlariga oid va qisman ural til oilasiga kirgan finno-ugor til turkumining vakillaridir. Roman til turkumiga janub va g'arbda yashovchi italyanlar, fransuzlar, valonlar, ispanlar, portugallar, ruminlar kiradi. Sharqiy va Janubiy-Sharqiy Yevropada slavyan tillarida so'zlashuvchi cheklar, slovaklar, polyaklar, bolgarlar, chernogorliklar, xorvatlar, «musulmonlar», makedoniyaliklar va bosniyaliklar yashaydi. German

tilida soʻzlashadigan avstriyaliklar, nemislar, gollandlar, flamandlar, shvedlar, norveglar, daniyaliklar, ispanlar, inglizlar, lyuksemburgliklar, elzasliklar va qisman shveytsariyaliklar Markaziy Gʻarbiy va Shimoliy Yevropada yashovchilar. Hozir faqat Irlandiyada, qisman Shotlandiyada, Angliya va Fransiyaning Breton yarim orolida qadimgi davrdan keng tarqalgan kelt tilida soʻzlashadigan elatlarning avlodi yashaydi. Eng qadimgi vaqtlardan Pireney yarim orolining shimolida va qisman Fransiya yashayotgan asklar hech bir til oilasiga kirmaydigan maxsus tilda soʻzlashadilar. Vengerlar yoki madyarlar, finlar, soamlar va loparlar finno-ugor til oilasiga oid. Bolqon yarim orolida va janubda yashovchi turklar, tatarlar va gagauzlar esa turkiy tillarda soʻzlashuvchi etnik guruhlardir. Faqat Malta orolida arab tili saqlanib qolgan. Bir milliondan ortiq yevropalik yahudiylar, asosan, nemis tili shevasida yoki oʻzlari yashayotgan mamlakatda keng tarqalgan tillarda soʻzlashadilar.

Jahon aholisining yarmiga yaqini Osiyoda joylashgan boʻlib, mingdan ortiq etnik tuzilishi, tili, madaniy-iqtisodiy darajasi va maishiy turmushi bilan bir-biridan farq qiladigan turli elat va xalqlar yashaydi. Osiyoning koʻp qismi otlamning vatani (yaʼni antropogenez)dir. Bu yerda juda koʻp dastlabki qadimiy tillar, asosiy irqalar shakllangan, qadimgi madaniyat markazlari, jahon dinlari (nasroniylik, buddizm va islom) paydo boʻlgan. Yuz milliondan ortiq aholiga ega boʻlgan xitoylar, hindistonliklar, yaponlar, bengallar, 26 ta oʻn milliondan ortiq aholi xalqlar bilan bir qatorda bir necha ming va hatto bir necha yuz ming kishidan iborat juda koʻp mayda qabilalar ham mavjud.

Yaponiya, Koreya, Bangladesh va koʻpgina arab mamlakatlari milliy birlik jihatdan ajralib turadi (asosiy xalq 95 foizini tashkil qiladi). Birma, Vetnam, Iroq, Kampuchiya, Suriya, Turkiya, Xitoy, Shri-Lanka aholisining 75 foizi yagona xalqdan iborat. Afgʻoniston, Eron, Hindiston, Pokiston, Indoneziya, Filippin murakkab koʻp millatli mamlakatlarga kiradi. Ayrim xalq va elatlar (kurdlar, balujiylar, panjoblar, bengallar) bir necha davlat hududida joylashgan. Baʼzi etnik guruhlar hozirgacha ham xalq boʻlib shakllanmagan, hatto ularda urugʻ-qabilachilik munosabatlari saqlanib qolgan.

Oliyoliklarning tillari ham etnik tuzilishi singari nihoyatda xilma-xil va murakkab. Masalan, faqat Hindistonning oʻzida 1652 xil til va turli shevalar mavjud. Eng qadimgi til oilalariga oid dravid, munda, xitoy-tibet, tay, avstroosiyo, avstroneziya, semit-xamit va hind-yevropa xalqlari ham Osiyo qitʼasida yashaydi. Oltoy til oilasi hozirgi Moʻgʻuliston va Shimoliy Xitoyda paydo boʻlib, keyin boshqa yerlarga tarqalgan. Xitoy-tibet (tay va tibet-birma guruhleri), avstroosiyo (vetnam, monxmer, munda, myao-yao turkumlari), dravid, astroneziya (indoneziya, filippin, malayya, melaneziya guruhleri) tilida soʻzlashadigan xalqlar qadimdan koʻpchilikni tashkil qilib bir hududda yashab kelmoqdalar.

Yevropa qitʼasidan uch hissa katta hududga ega boʻlgan Afrikaning etnik qiyofasi tabiati singari boy va rang-barangdir.

Yevropa olimlari uni ilgari «qora qitʼa» deb atab, etnik tuzilishi oʻzaro bogʻliq boʻlmagan turli qabilalardan iborat, deb notoʻgʻri taʼriflaganlar. Albatta, mustamlakachilikning asosiy obyekti boʻlgan, vatandan mahrum etilgan yuz minglab negrlarni qul qilib sotgan Afrika qitʼasi bir necha asrlar davomida taraqqiyotdan chekkada qolgan edi. Lekin bu yerda bir necha millionli (misrliklar, jazoirliklar, marokashliklar, amxaraliklar) hozirgi millatlar, yirik xalq va elatlar (Nigeriyadagi xausa va fulba) bilan bir qatorda hozirgi kunda ham daydilik, sargardonlik va ovchilik bilan shugʻullanib kelayotgan urugʻchilik tuzumida yashayotgan etnografik guruhlar ham uchraydi. Afrika mamlakatlarining koʻpchiligi milliy ozodlik kurashlari tufayli mustaqillikka erishib, erkin taraqqiyot yoʻliga oʻtib oldilar. Oqibatda otsial, madaniy va siyosiy jihatdan katta yutuqlarni qoʻlga kiritayotgan etnoslar milliy birlikka ham erishmoqdalar.

Hozirgi Afrikada 200–250 ta xalq yashaydi. Ular mustamlakachilar tomonidan sunʼiy ravishda boʻlib olingan davlatlar orasida joylashgan. Masalan, mandingo xalqi Senegal, Mali, Fil Suyagi Qirgʻogʻi, Gambiya, Sere-Leone, Liberiya, Gvineya hududlarida yashaydi. Yoki fulbe xalqini olsak u ham Senegal, Nigeriya, Ovineya, Mali, Kamerun, Yuqori Volta, Benin, Mavritaniya, Gambiya kabi mamlakatlarda yashaydi. Akan, mosi, eve kabi etnik gu-

ruhlarning taqdiri ham xuddi shunday. Shuning uchun ham qit'ada bir millatdan tashkil topgan bitta ham davlat yo'q.

Afrika qit'asidagi bir milliondan ortiq bo'lgan 83 ta xalq qit'aholisining 86 foizini tashkil qiladi. Jumladan, ular, asosan, mistliklar (37 million), xauslar (15 million), jazoirliklar (14 million), amxaraliklar (1 million), marokashlar (12 million), ibo va fulbe (12 million), yoruba (11 million) va boshqa xalqlardir. Shunisi xarakterliki, qit'ada yashovchi etnoslarning hammasi tub aholi, asosan, hozirgi hududda paydo bo'lib shakllangan elatlardan iborat. Albat,ta, uzoq tarixiy davr ichida ayrim etnoslarning migratsiya natijasida doimo aralashish jarayoni ro'y berib turgan. Ammo bu jarayon, asosan, shu qit'a doirasida o'tgan. Faqat shimoli-sharqiy tomonda, Osiyoning g'arbi-janubiy qismida qarindosh etnoslarning ko'chishlari bo'lib turgan.

Lingvistik jihatdan Afrika aholisi to'rt tillik til oilasiga kiradi: semit-xamit (yoki afroosiyo), niger-kordofa, nil-saxara va koysan xalqlari. Qit'aning shimolida va shimoli-sharqida yashovchi semit-xamit xalqlari aholining uchdan bir qismini tashkil qiladi. Semitlardan eng ko'pi Afrika aholisining (83 million) beshdan bir qismini tashkil etadigan arab xalqlaridan iborat. Keyingi amxara va kushit, tigrai va chad guruhlariga kiradigan xalqlar semit-xamit til oilasining vakillaridir.

Yarim milliardga yaqin aholiga ega bo'lgan Amerika qit'asining etnik tuzilishi ham tabiati singari rang-barang. Ammo bu yerda odamzod paydo bo'lmagan. Dastlabki kishilar 30 ming yillar muqaddam Osiyo bilan Amerika qit'asi birikkan vaqtda paydo bo'la boshlaganlar. Turli qabila va irqlardan iborat kelgindi aholi avval Shimoliy Amerikada, keyin janub tomon ko'chib, keng hududga tarqalgan. Okean suvlarining ko'tarilishi natijasida 12 ming yillar muqaddam Chukotka bilan Alyaska yarim orollari bo'linib ketishi oqibatida Amerika qit'asi eski dunyodan ajralib qoladi. Qit'adagi eng oxirgi oqim eskimoslardir.

Yevropaliklar kelgunga qadar rivojlangan dehqonchilik madaniyati yaratgan xalqlar atstek, mayya va inklar Janubiy Meksika, Markaziy Amerika va And tog'larida yashaganlar. Shimoliy va

Janubiy Amerikaning bepoyon preriy dasht-u biyobon va chalg'azor o'rmonlarida ovchilik, terimchilik va baliqchilik bilan shug'ullanuvchi mayda qabilalar joylashgan. Yevropa istilochilari mahalliy xalqlar (hindular)ni bo'ysundiribgina qolmay, ancha qismini qirib tashlaganlar, ko'p qabilalar yevropaliklar keltirgan turli kasalliklar tufayli qurbon bo'lgan yoki juda kamayib ketgan. Faqat yuqori tarqiqiyot darajasiga ko'tarilgan xalqlar (kechua, aymara, guarani va h.k.) o'ziga xos madaniyati va etnik hududini qisman saqlab qolishga muvassar bo'lganlar.

Antropologik jihatdan Amerika qit'asining aholisi turlicha. Anglo va franko kanadaliklar, asosan, yevropoid, Urugvay, Argentina va Kosta-Rika xalqlari hindular aralashuvidan tashkil topgan (mekikaliklar, gvatemala, Salvador, gonduras, nikaragua, panama, paragvay, chile, peru, ekvador, boliviyaliklar) metislar, ya'ni yevropaliklar bilan hindular avlodlaridan shakllangan xalqlar, puertorika va kubaliklar oq tanli, qora tanli va mulatlardan paydo bo'lgan qurama etnoslardir. Braziliya, Venesuela va Kolumbiya xalqlarining irqiy tuzilishida yevropoid, negroid va hindular ishtirok qilgan bo'lib, bu jarayon hali ham davom etmoqda. Amerikaning tub aholisi hisoblangan hindularning o'zlari katta mongoloid irqining massus turkumiga oid. Ular asl mo'g'ullardan baland bo'yi va burni burgutsimon uzunroq bo'lishi bilan farq qiladilar. Eskimoslarda mongoloid belgilari ancha kuchli.

Amerika tub aholisining tillari o'ziga xos xususiyatlarga ega va grammatik tuzilishi jihatdan boshqa qit'a xalqlarining tillaridan farq qiladi. Ko'pchilik olimlar qabul qilgan tasnifga binoan tub aholida 20 ga yaqin til oilalari mavjud bo'lgan. Shulardan eng yiriklari Shimoliy Amerikadagi eskimos aleut, filgonkinvakash, na-dene, alu-xoka, Markaziy va Janubiy Amerikadagi yuto-tano-atstek, Mayya-soke, chibcha, kechua, aymara, karib, aravak, tupi-guarani, chon til oilalaridir. Mazkur tillardan tashqari har xil mayda til turkumlari va shevalari ham bo'lgan. Mayya, kechua, aymara, atstek kabi tillarda so'zlashadigan xalqlar qadimdan yuksak madaniyat yaratgan va hatto o'z yozuviga ham ega bo'lgan.

Etnologiya fanida Amerikaning tub aholisini, odatda, tiliga qarab emas, balki madaniy-xo'jalik tiplari tasnifi asosida ta'riflaydilar. Bunday tiplarga bir necha tillarda so'zlasha oladigan va har xil davrda paydo bo'lgan etnoslar kirishi mumkin. Masalan, Markaziy Amerikada va Janubiy Amerikaning shimolida yashagan ko'p yirik xalq va elatlar mustamlaka arafasida sinfiy jamiyat darajasiga ko'tarilgan bo'lsa, ayrim qabilalar esa urug'chilik tuzumida yashaganlar.

Beshinchi qit'a – Avstraliya va bepoyon Tinch okeani orollari (Okeaniya) aholisi ikki qism: aborigan (tub aholi) va kelgindi yevropalik, osiyolik va amerikaliklardan iborat. Hozir tashqaridan kelib joylashgan aholi butun aholining beshdan to'rt qismini tashkil qiladi va, asosan, ingliz tilida so'zlashadilar.

Avstraliya va Okeaniyaning ba'zi xalqlari Yevropa mustamlakasi arafasida (XVIII–XIX asrlar) o'zlarining xo'jalik faoliyati va ijtimoiy tuzilishda juda qadimiy ibtidoiy formalarni saqlab kelganlar. Polineziyaliklar va qisman melaneziyaliklar avstriyaliklarga nisbatan ancha yuqori pog'onada turganlar va hatto sinfiy jamiyatga o'tganlar. Mustamlaka natijasida bu yerda yashovchi tub aholining moddiy va ma'naviy hayotida, ijtimoiy va madaniy turmushida jiddiy o'zgarishlar ro'y bergan, ularning ko'pchilik qismi o'ziga xos etnik xususiyatlarini yo'qotib yuborganlar, ayrim elatlar (masalan, tasmaniyaliklar) esa butunlay qirilib ketgan.

Kelgindi yevropaliklar tub aholining ko'p qismini serunum tuproqli qulay joylardan haydab chiqarganlar. Aborigen aholi bilan ko'chib kelgan elat va xalqlar aralashib, yangi etnoslar paydo bo'la boshlagan.

Ma'lumki, o'tgan asrning boshlaridan milliy ozodlik kurashi kuchayishi bilan mahalliy tub aholining milliy uyg'onishi ro'y beradi. Okeaniya orollarining ko'pchiligida tub aholi soni hatto ko'paya boshlaydi, ma'naviy madaniyat ustun chiqib ijtimoiy va maishiy turmushda jiddiy o'zgarishlar jarayoni avj ola boshlaydi. Mustamlakachilik kam bo'lgan joylarda, ayniqsa, Melaneziyada tub aholi o'ziga xos xususiyatli madaniyatini saqlab qolgan. Ammo

ayrim polineziya xalqlari (gavayya, maori, taiti)ning ancha qismi Yevropa ta'siriga o'tgan.

Til jihatdan beshinchi qit'a aholisi maxsus avstroneziya til oilasini tashkil qiladi hamda tarixiy, madaniy va irqiy jihatdan, odatda, uch turkumga – polineziyaliklar, melaneziyaliklar va mikroneziyaliklarga bo'linadi. Avstraliyaning tub aholisini o'ziga xos avstraliya (yoki aborigen) tillari tashkil qiladi. So'nggi lingvistik tasniflarga binoan Okeaniya tub joy aholisi ikki yirik guruh – papuas va avstroneziya til guruhlariga bo'linadi. Tabiiy sharoiti og'ir bo'lgan Yangi Gvineyadagi papuaslar kelgindi aholi bilan kam aralashgani uchun til va madaniy xususiyatlarini ancha mustaqil saqlab qolganlar.

Jahon xalqlarining ibtidoiy jamiyat davri (qadimgi tosh, bronza va temir asrlari)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turli tabiiy sharoitda joylashishi va moslashishi ularning hayotida turli tipdagi xo'jalik-madaniyatlarini vujudga keltirgan edi. Xo'jalik-madaniy tiplar dastavval muayyan jamiyatda hukmron ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, har biri tarixiy davrda kishilarning tevarak-atrofdagi muhit bilan aloqa xarakterini belgilab beradi.

Mazkur tiplar kishilarning mashg'uloti va ishlab chiqarish qurollari, turarjoylari va uy-ro'zg'or jihozlari, taomi va kiyim-kechagi, transport vositalari va boshqa moddiy-madaniy xususiyatlari bilan farqlanadilar. Hatto xo'jalik-madaniy tiplariga qarab muayyan jamiyatning ijtimoiy tuzumini ham aniqlash mumkin. Ma'naviy madaniyat xususiyatlari, asosan, urf-odatlarida, tasviriy san'atida, o'tiqodi va folklorida yorqin namoyon bo'ladi. Xo'jalik-madaniy tiplarining birligi va o'zaro bog'liqligi muayyan ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyot va bir-biriga yaqin geografik muhit bilan bog'liq bo'lib, o'zgaruvchan xarakterga ega.

Eng qadimiy davrlarda paydo bo'lgan etnoslarning xo'jalik-madaniy tipi issiq tropik va subtropik iqlimli o'lkalardagi ovchilik, terim-termachilik va sohillardagi baliqchilikdir. Dastlab kishilarning tirikchilik manbayi o'tlar, mevalar, yerdagi va suvdagi hayvonlar, «ya'ni tabiat armug'on qilgan» tayyor mahsulotlar

bo'lgan. Albatta, ularni iste'mol qilish uchun terib-termachlab olish va tayyorlash zarur edi. Ammo sun'iy ishlab chiqarish va parvarish qilishga zaruriyat qolmaydi. Shuning uchun ba'zan ovchilik, terimchilik va baliqchilikni «o'zlashtirish» xo'jalik turi deb ataydilar. Yaqin davrlargacha issiq iqlimdagi terimchi ovchi qabilalar Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda yashaganlar. Ularga Kongo vohasidagi pigmeylar, Shri-Lankadagi veddalar va Janubiy Amerikaning ba'zi hindu qabilalari kiradi. O'ziga xos terimchilik va baliqchilik xo'jaligi bilan Janubi-Sharqiy Osiyo orollarida yashovchi elatlar, jumladan, andamanliklar shug'ullanganlar. Cho'l va yarim sahro ovchi va terimchilariga Avstraliya tub joy aholisi, Afrika bushmenlari, hindu qabilalaridan botokuda va boshqalar, Patagoniyadagi, Shimoliy Afrika va Markaziy Osiyo ko'chmanchi qabilalari kiradi. Sovuq iqlimda joylashgan aholi (Sibirdagi xanti-mansi, nivxi, nanay, ulchi, Kamchatka intelmenlari, Shimoliy Amerika, Tinch okeani sohillari hindulari) katta daryolar vohasidagi va dengiz bo'yi baliqchilik xo'jaligini tashkil qiladilar. Sibirlik yukagir va boshqa ayrim elatlar, Primoredagi udegey va orochilar, qisman Shimoliy Amerika algonkin va atapask tayga ovchilari, shimolroqda subarktik sharoitida tundra o'rmon ovchilari ham mazkur xo'jalik tiplariga oidlar.

Neolit davrida paydo bo'lgan chopqi dehqonchiligi va chorvachiligi ham juda keng tarqalgan madaniy-xo'jalik turlaridandir. Bu xo'jaliklar nisbatan barqaror ishlab chiqarish sohasi bo'lib, turli o'simlik mahsulotlari va moddiy buyumlarni tejash, mol ko'paytirish va hatto qo'shimcha mahsulot yaratishga qodir bo'lgan. Oqibatda mulkiy tengsizlik va sinfiy tafovutlar yuzaga kelib, ilk sinfiy jamiyatning paydo bo'lishiga zamin yaratiladi. Mazkur madaniy xo'jalikda hunarmandchilik ham yuksak darajaga ko'tarilib, mustaqil sohaga aylanadi. Bu tipga kiradigan xalqlar tabiiy sharoitga qarab bir necha guruhga bo'linadi.

Namli tropik va subtropik joylarda ikkinchi madaniy xo'jalik tipi, ya'ni issiq iqlimdagi qo'l chopqi dehqonchiligi tarqalgan bo'lib, bunga qisman ovchilik, terim-termachilik va baliqchilik

xo'jaliklari ham yordamchi hisoblangan. Hindistondagi ayrim elatlar, Hindixitoy, Janubiy Xitoy, Indoneziya va Filippindagi ba'zi xalqlar, papuaslar va melanziyaliklar, Tropik Afrika, Amerikadagi Amazonka va Orinoko vohasidagi qabilalar mazkur tipga oid etnoslardir. O'ziga xos tog'li chopqi dehqonchiligi salqin kontinental iqlimli Markaziy Osiyoning Tibet va unga yaqin xalqlarida mavjud. Himolay va Hindiqush, Pomir, Kavkaz, Alp, Pireney va Janubiy Amerika And tog'larida ham shu tipdagi chopqi dehqonchiligi bilan shug'ullanuvchi elatlar yashagan. Dasht va tog' etaklaridagi juda ko'p xalqlar, ayniqsa, quruq iqlimli joylarda sun'iy sug'orishni kashf etganlar. O'sha davrlardayoq Yevroosiyoning tepoyon dasht va o'rmon-dashtlarida podachi chorva va chopqi dehqonchiligi xo'jaliklari paydo bo'lgan.

Iqtisodiy va texnikaviy taraqqiyotda yangi sifat yaratgan uchinchi madaniy xo'jalik tipi chopqi dehqonchiligi bilan chorvachilikning qo'shilishi natijasida paydo bo'lgan edi. Agar ishchi hayvon kuchi ishlatilmasa yerga haydov berish qurollari (omoch, plug) ham bo'lmas edi. Yerga haydov berishga asoslangan dehqonchilikning paydo bo'lishi ishlab chiqarishni o'stirib, jamg'arish va ekspluatatsiya qilishni kuchaytirgan. Bu davrda hunarmandchilik ham qishloq xo'jaligidan ajralib chiqadi va asta-sekin manufaktura yuzaga keladi, keyin zavod-fabrika sanoati paydo bo'ladi. Osiyo, Afrika va Yevropada bir necha asrlar kapitalizmga hukmron bo'lgan sinfiy jamiyatlarning bosh iqtisodiy zamini, shubhasiz, haydalma dehqonchilik edi. Yerni haydash Amerikada faqat XVI asrda – Yevropa mustamlakasidan keyin paydo bo'lgan, Avstraliya va Okeaniyada esa undan ham keyin (XVIII–XIX asrlarda) tarqalgan.

Sayyoramizda yashovchi turli-tuman xalqlarning shakllanishida va ularni farqlashda til ham muhim ahamiyat kasb etadi. Til birligiga qarab ayrim xalqlar, etnik guruhlar aniqlanibgina qolmay, ko'pincha, til asosida nom ham beriladi. Dunyo xalqlarining til boyligi juda boy va, o'z navbatida, juda murakkab hisoblanadi.

Dunyo tillari til birligi, boyligi va murakkabligiga ko'ra farqlanib turadi. Tadqiqotchilar tomonidan yer yuzida turli etnik guruhlar

va jamoalar soʻzlashuvchi 6 mingdan ortiq til mavjudligi aniqlangan. Jumladan, dunyo tillarini quyidagi til oilalariga boʻlish mumkin.

1. Hind-yevropa tillar oilasi: eng koʻp sonli boʻlib dunyo aholisining 45 foizi soʻzlashadi.
2. Oltoy tillar oilasi: dunyo aholisining 6 foizi soʻzlashadi.
3. Sino-tibet tillar oilasi: hind-yevropa til oilasidan keyingi oʻrinda turadi. Bu tilda dunyo aholisining 23 foizi soʻzlashadi.
4. Dravidlar oilasi: dunyo aholisining 4 foizi soʻzlashadi.
5. Afroosiyo tillari oilasi: dunyo aholisining 5 foizi soʻzlashadi.
6. Shimoliy Kavkaz tillari oilasi: dunyo aholisining 0,1 foizi soʻzlashadi.
7. Avstraosiyo tillari oilasi: dunyo aholisining 1,6 foizi soʻzlashadi.
8. Myao-yao tillari oilasi: dunyo aholisining 0,2 foizi soʻzlashadi.
9. Janubi-Sharqiy Osiyodagi paratay tillar oilasi: dunyo aholisining 1,4 foizi soʻzlashadi.
10. Janubiy Sharqiy Osiyoda. Okeaniyada va Tayvanda avtroneziya tillari oilasi: dunyo aholisining 0,2 foizi soʻzlashadi.
11. And tillari oilasi: dunyo aholisining 0,3 foizi soʻzlashadi.

Demak, nihoyatda xilma-xil va rang-barang, katta va kichik turli etnoslar jahonda mavjud. Ular oʻzlarining tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy shakllanib kelgan tili va milliy xususiyatlari, joylashishi va turarjoylari, milliy arxitektura va uy-roʻzgʻor buyumlari, taomlari va isteʼmol usullari, turmush tarzi va urf-odatlar, xalq ogʻzaki ijodi va sanʼat namunalari bilan bir-biridan farq qiladi. Ammo bir sayyorada yashovchi barcha elat va xalqlar yagona insoniyatni tashkil qiladi.

Nazorat savollari:

1. *Yer shari aholisining etnik tarixi haqida maʼlumot bering.*
2. *Dunyo aholisining geografik oʻrni va antronomlik tasnifi.*
3. *Lingvistik tasniflashni tushunturib bering.*
4. *Dunyo tillari til birligi, boyligi va murakkabligiga koʻra farqlanishi haqida maʼlumot bering.*

**5-MAVZU: ETNOGENEZ VA
ANTROPOGENEZ MUAMMOLARI.
ETNOLOGIYA FANIGA XOS
MAXSUS ATAMALAR**

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Atashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Etnogenez va antropogenez muammolari. 2. Genezis tushunchasi. 3. Etnologiya faniga oid maxsus atamalar.

Atashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, dunyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.

Ma'ruza mazmuni: Ma'lumki, arxeologiya va paleontologiya yutuqlari asosida odamzod *Homo sapiens* tipida 2 mln.–20 ming yillar muqaddam shakllana boshlagan bo'lsa, ilk mehnat, til, din, san'at kabi ijtimoiy munosabatlar majmuyi 20 ming – 3 mln. yillar avval yuzaga kelganligi fanda aniqlangan.

Etnik assimilyatsiya, dastavval, mustaqil etnos yoki uning qismi boshqa, odatda, yirik etnosga singib ketish jarayonini anglatadi. Shu tariqa holat tarixda ko'p uchraydi, ammo hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda bu hodisa ancha tezroq sur'atlarda ro'y beradi. Lekin mazkur guruhga kirgan kishilar soni, joylashuvi va muhiti, iqtisodiy aloqalari, oila-nikoh munosabatlari kabi omillar, tili, madaniyati, dini va irqi assimilyatsiya jarayoni sur'atiga ta'sir qiladi.

Mazkur etnik birliklar bilan bog'liq turli nomdagi etnologik xususiyatlarini belgilovchi atamalar ham mavjud. Masalan, ikkita til va madaniyati yaqin etnoslarning o'zaro assimilyatsion ta'sirini aniqlaydigan etnik konvergensiya, ayrim davlatlar yoki yirik mintaqada yashovchi tili va madaniyati bilan farqlanuvchi elatlarning o'zaro ta'siri ostida paydo bo'lgan umumiy belgilarga sabab bo'lgan etnikaro konvergensiya kabi jarayonlar hozirgi etnoslarning rivojini o'rganishdagi zarur ilmiy atamalar etnologiyada ko'p uchraydi.

Pedagogik vazifalar: Etnologiya fani predmeti, nazariy-uslubiy asoslari va uni o'rganishning ahamiyati haqida to'liq ma'lumot berish, talabalarni etnogenez va antropogenez muammolari, genezis tushunchasi, etnologiya faniga oid maxsus atamalar etnoslarni talabalarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatish; jahondagi xalqlar, elatlarning yashash tarzini, etnik jihatdan xilma xilligini o'rgatish; Har bir xalqning o'zining muayyan diniy tasavvurlari mavjudligini; jahon xalqlarini tabiiy-geografik joylashishini o'rgatish; jahon xalqlarining xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklar masalalarini tahlil qilish va h.k.

O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Etnogenez va antropogenez muammolari. 2. Genezis tushunchasi. 3. Etnologiya faniga oid maxsus atamalar.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

	9–11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
Tashqi. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash.
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rnini bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar;

– fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	– fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. *Etnogenez va antropogenez muammolari.*
2. *Genezis tushunchasi.*
3. *Etnologiya faniga oid maxsus atamalar.*

Tayanch tushunchalar: *etnogenez va antropogenez, genezis, ortokuzen yoki kross-kuzen, ekzogamiya, Bogoraz, L. Morgan, N.N. Mikluxo-Maklay, kashta, gilam to'qish, kulolchilik, to'qimachilik, paleontologiya.*

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Asqarov A. *O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi.* – T.: Universitet, 2007.
2. Ashirov A. *Etnologiya.* – T.: Yangi nashr, 2014.
3. Atadjanov Sh., Ashirov A. *Etnologiya.* – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Jabborov I. *Jahon etnologiyasi asoslari.* – T.: Yangi asr avlodi, 2013.
5. Садохин А. П. *Этнология.* – М.: Гардарики, 2001.
6. *Этнология.* // Под. ред. Й. Бромлея, Г.Э. Маркова. – М., 1982.
7. Алексеев В.П. *Этногенез.* – М., 1986.
8. Маерс В. *Советская этнография: охотники или собиратели.* // Аб Империи. №3, 2001.
9. Брук С.И. *Население мира.* – М., 1986.
10. *Народов мира.* – М., 1988.
11. Хрисанфова Е. Н., Превозчиков И. В. *Антропология.* – М., 2002.

12. Jubborov I. *O'zbek xalqi etnologiyasi*. – T., 1994.
13. Токарев С.А. *История зарубежной этнографии*. – М.: Высшая школа, 1978.
14. Тишков В.А. *Исторический феномен диаспоры.// Этнографическое обозрение. №2. 2000.*
15. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar*. – Jizzax: Sungzor, 2014.

Hozirgi Yer kurrasining etnik qiyofasi nihoyatda murakkab va rang-barang, chunki keyingi ma'lumotlarga qaraganda, jahonda uch mingdan besh minggacha etnoslar va etnik guruhlar mavjud bo'lib, ular taxminan ikki yuzta mustaqil davlatlarda yashamoqdalar. Tabiiyki, bunday ko'p sonli xalq va elatlarning etnogenezi, ya'ni kelib chiqishi va etnik tarixini o'rganish etnologiya fanining eng og'ir va to'liq yechilmagan chigal muammolaridan hisoblanadi. Keyingi yarim asrda olimlarning bu masalada keng qamrovli yondashish usuli orqali olib borgan tadqiqotlari birmuncha samarali natijalarni bergan edi.

Etnogenetik muammolarni hal qilishdagi yangi ilmiy tamoyillarning paydo bo'lishida rus etnolog va antropolog olimlarining xizmatlari katta. Ular jahon fanida birinchi bo'lib etnogenetik tadqiqotlarni o'tkazishda aniq va to'g'ri metodika va metodologiyani keng qamrovli usulda o'tkazish yo'llarini ko'rsatib bergan edilar. Bunday murakkab muammolarni, haqiqatan ham, faqat shu usulida, fanning ko'p sohalari ishtirokida tarix, antropologiya, lingvistika, xo'jalik, moddiy va ma'naviy madaniyat, demografiya, siyosat, hatto etnobotanika, etnozoologiya kabi tabiiy fanlar va boshqa omillar orqali hal qilish mumkin.

Etnogenetik tadqiqot dastavval etnos va etnik guruhlar bilan bog'liq «genezis» atamasini tushunib olish va uni amalda ilmiy jihatdan to'g'ri ishlatishdan boshlanadi. Aslida, jahon fanida etnogenez so'zining etnologik mohiyati madaniy va ijtimoiy antropologiyada qabul qilinganidek, etnik guruhlarning tarixiy kelib chiqishi jarayoni tushuniladi va bu atama antropogenez, ya'ni odamning paydo bo'lishi va shakllanishi jarayonida yuzaga kelgan ilk insoniyat va jamiyatlar rivoji bilan bog'liq bo'lgan.

Ma'lumki, arxeologiya va paleontologiya yutuqlari asosida odamzod *Homo sapiens* tipida 2 mln.–20 ming yillar muqaddam shakllana boshlagan bo'lsa, ilk mehnat, til, din, san'at kabi ijtimoiy munosabatlar majmuyi 20 ming–3 mln. yillar avval yuzaga kelganligi fanda aniqlangan.

Etnik assimilyatsiya, dastavval mustaqil etnos yoki uning qismi boshqa, odatda, yirik etnosga singib ketish jarayonini anglatadi. Shu tariqa holat tarixda ko'p uchraydi, ammo hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda bu hodisa ancha tezroq sur'atlarda ro'y beradi. Lekin mazkur guruhga kirgan kishilar soni, joylashuvi va muhiti, iqtisodiy aloqalari, oila-nikoh munosabatlari kabi omillar, tili, madaniyati, dini va irqi assimilyatsiya jarayoni sur'atiga ta'sir qiladi.

Mazkur etnik birliklar bilan bog'liq turli nomdagi etnologik xususiyatlarni belgilovchi atamalar ham mavjud. Masalan, ikkita til va madaniyati yaqin etnoslarning o'zaro assimilyatsion ta'sirini aniqlaydigan etnik konvergensiya, ayrim davlatlar yoki yirik mintaqada yashovchi tili va madaniyati bilan farqlanuvchi elatlarining o'zaro ta'siri ostida paydo bo'lgan umumiy belgilarga sabab bo'lgan etnikaro konvergensiya kabi jarayonlar, hozirgi etnoslarning rivojini o'rganishdagi zarur ilmiy atamalar etnologiyada ko'p uchraydi.

Demak, jahondagi mavjud turli xalq va elatlarning etnogenezi va etnik tarixi ibtidoiy zamonlardan to hozirgacha har xil shakllarda va turli xarakterdagi omillar ta'sirida ro'y bergan. Barcha etnoslar o'zlarining tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy shakllanib kelgan tili va etnik xususiyatlari, hududiy joylashuvi va turarjoylari, milliy arxitektura va uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak va bezaklari, taomlari va iste'mol usullari, turmush tarzi va urf-odat hamda marosimlari bilan bir-biridan farq qiladi. Etnogenez va etnogenetik jarayonlar ming yillar davomida turli xildagi va dinamik tarzda o'zgarib turgan jahonning etnik xaritasini tuzish imkonini beradi. Ammo umumiy xulosa, ya'ni asli kelib chiqishi bir bo'lgan Yer sharidagi barcha elat va xalqlar yagona insoniyatni tashkil qilganligini hozirgi etnologiya fani to'liq tasdiqlab beradi.

Har bir fan o'zining maxsus uslubi va terminologiyasiga ega. Etnologiya fani ham mustaqil ilm sohasi sifatida boshqa ijtimoiy fanlar singari zamonaviy fan yutuqlariga tayanadi va dolzarb muammolarni o'ziga xos uslub va vositalarga asoslangan holda hal qiladi. Etnologik uslubni aniqlab olish uchun, dastavval, unga xos maxsus atamalarni bilish zarur. Yuqorida qayd qilinganidek, etnologiyaning asosiy tadqiqiy obyekti kishilikning tarixiy birligi hisoblangan «xalq» yoki «etnos» tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, uning kelib chiqishi, irqiy tuzulishi, xo'jalik tiplari, moddiy va ma'naviy madaniyatining turli tomonlari, ijtimoiy va oilaviy-maishiy turmush muammolari, dunyoqarashi va ijodiy faoliyati kabi hayotiy muammolarni qamrab oladi.

Ma'lumki, «xalq» degan tushuncha ancha keng ma'noga ega. Ba'zan xalq deb bir to'p kishilarni yoki ma'lum sonli ommani tushunsak, ba'zan bir necha elat va millatlar yashaydigan davlat yoki mamlakat aholisini tushunamiz. O'zbek mumtoz adabiyotida «xalq» so'zi ikki ma'noda: yaratish, borliq yoki odamlar deb ta'riflanadi. Aslida, etnologiya fanida muayyan hududda joylashgan, tili, kelib chiqishi, moddiy va ma'naviy madaniyati, turmush tarzi va tashqi umumiy xususiyatlariga ega bo'lgan tarixiy birlikni anglatadigan xalq ma'nosida «etnos» atamasi ishlatiladi. Har bir etnos o'zining nomi (etnonim)ga ega bo'lib, ma'lum bir etnik guruhga oid ekanligini anglashi zarur. Etnik birlik ayrim shaxs yoki kishilarning istagi bilan emas, tarixiy taraqqiyotning obyektiv zaruriyati natijasida namoyon bo'ladi.

Etnoslar muayyan tarixiy davrning mahsuloti sifatida o'zining etnogenezi (kelib chiqishi) bilan ham belgilanadi. Shuning uchun ham etnoslar, yuqorida qayd qilganimizdek, bir necha maxsus tarixiy-etnologik atamalar va fan sohalari bilan hamkorlikda O'rganiladi. Jumladan, paleoantropologiya fani, umuman, odamning paydo bo'lishi va joylashuvini o'rganibgina qolmay, balki ayrim etnoslarning tub joy aholisi (avtohton yoki aborigen) ekanligini yoki boshqa yerdan migratsiya natijasida ko'chib kelganligini aniqlab beradi. Antropologiya fani esa ularning qaysi irqqa oid ekanligi-

ni aniqlab beradi. Umumiy ilmiy atamalardan « irq » tushunchasi orqali, ilgari aytilganidek, etnoslarning tashqi jismoniy belgilari – badan terisining rangi, kalla suyagi va sochlarining tuzilishi, burni va ko'zining shakli, bo'yi va boshqa xususiyatlari bilan aniqlanadi. Etnologiya « sof » irq larni emas, balki Iriuiiy jihatdan o'zaro yaqinlashgan, faqat tashqi biologik xususiyatlarga ega bo'lgan barcha irqiy birlashmalar, ya'ni antropologik tiplarni o'rganadi.

Etnoslarning moddiy madaniyati tarixini va xususiyatlarini arxeologiya fani bilan hamkorlikda aniqlash mumkin. Madaniyat tushunchasi, umuman, tarixiy jihatdan inson qo'li va aqli yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarni anglatadi. Rus tilida « kultura » so'zi, aslida, lotincha so'z bo'lib « ishlab chiqarish », « yasash, yaratish » degan ma'noni anglatadi. Etnologik jihatdan bu ma'no ga moddiy madaniyatda xo'jalik qurollari va mahsulotlari, uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak va bezaklar, taom va idish-tovoqlar, turarjoy va uylar, badiiy faoliyat mahsulotlari va hokazolar kiradi. Keng ishlatiladigan atamalardan « genezis » so'zi, yuqorida ko'rganimizdek, grekcha « tug'ilish, kelib chiqish manbayi » ma'nosini anglatib, ayrim irq larning, etnoslarning kelib chiqishiga oiddir. O'z navbatida, arxeologiya fanida ham ishlatiladigan tabiiy tarixiy jarayon bilan bog'liq « urug' », « qabila », « jamoa », « elat yoki xalq », « millat » kabi ijtimoiy tushunchalar etnologiyada keng foydalaniladi.

Ijtimoiy munosabatlarni aniqlashda va ta'riflashda umumiy tushuncha va atamalardan tashqari keng ishlatiladigan urug' jamoasi, qishloq yoki ovul jamoasi, qo'shnichilik (hududiy) jamoasi, qabila ittifoqi va kengashi kabilar muhim ahamiyatga ega. Urug'chilik munosabatlarini tartibga solishda zarur bo'lgan nikoh bilan bog'liq maxsus tushunchalar ham mavjud. Masalan, urug'chilik tartiblarini o'rganishda « ekzogamiya » (grekcha *ekzo* – tashqi, *gamos* – nikoh) so'zi urug' yoki qabila ichida nikoh tartibi, ekzogamiyaga qarshi holatda boshqa urug' yoki fratriyadan uylanish man qilinadigan odatlarni ifodalovchi atamalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan ko'p uchraydigan ortokuzen yoki kross-kuzen

(grekcha *ortos* – to‘ppa-to‘g‘ri, *kross* – inglizcha tutashgan, *kuzen* – fransuzcha tog‘a-jiyanlar) nikoh tartibi bo‘lib, faqat aka-ukalarning farzandlari orasidagi nikoh munosabatlarini anglatadi. Yoki ibtidoiy nikoh shakllaridan *poligamiya* (grekcha ko‘p nikohlik), *poliandriya* (qopolis – ko‘p, «andre» – er, ya‘ni ko‘p erlik) kabi odatlar hozirgacha, masalan, Tibetda saqlangan, Markaziy Osiyo ko‘chman-chilari, tubir xalqlari orasida yaqin davrlargacha saqlanib kelgan «levirate» (lotincha *levir* – aka-uka) odati bo‘yicha beva qolgan aka yoki ukaning xotiniga uylanish, *sororat* (*soror* – xotinning singlisi) xotini vafot etsa, uning singlisi yoki bir necha singillariga uylanish odatlari ham, aslida, ibtidoiy nikoh shakllaridan qolgan tartiblardir.

Matriarxat (ona urug‘i)dan patriarxat (ota urug‘i)ga o‘tish davriga oid munosabatlarni belgilovchi ayrim atamalar ham mavjud. *Kuvada* (fransuzcha «tuxum bosish») tushunchasi otaning bolaga nisbatan o‘z huquqini tasdiqlash uchun o‘tkaziladigan maxsus odat (masalan, hindularda ona tug‘ayotganda ota ham o‘zi tug‘ayotgandek ko‘rpa orasiga kirib, og‘ir kuchanib yotishi rasm bo‘lgan), yoki *amukulat* (lotincha «amaki») tartibiga ko‘ra onaning aka-ukalari bilan bolalari (amakivachchalar) o‘rtasida maxsus munosabatlar o‘rnatilgan, amakisi jiyanining tarbiyasi va taqdiriga javobgar hisoblangan.

Etnoslarning xo‘jalik faoliyati va mashg‘uloti bilan bog‘liq turli maxsus atamalar ibtidoiy xo‘jalik shakllarini ifodalovchi yig‘im-terimchilik, ovchilik, baliqchilik, keyinroq paydo bo‘lgan chorvachilik va dehqonchilikka oid ko‘p tushunchalar uchraydi. Masalan, dehqonchilik yerga ishlov berish usuliga qarab bir necha xilga bo‘linadi (o‘rmon yoki butazorlardagi daraxtlarni kesib, o‘t yoqib, kuydirib, kuliga urug‘ sepish usuli, yerni almashtirib partov yerga ekin ekish usuli, oddiy tayoq yoki chopqi (ketmoncha) bilan yerga ishlov berish usuli, omoch bilan hayvon kuchidan foydalanib yer haydash usuli va h.k.). Asosiy tirikchilik manbayi hisoblangan chorvachilik ham har xil tarmoqqa bo‘lingan (yilqichilik, tuyachilik, bug‘uchilik kabi sohalar). Hunarmandchilikning tarmoqlari juda ko‘p bo‘lib, turli etnoslarga xos har xil maxsus

atamalar ishlatilgan. Masalan, umumiy atamalardan usta-shogirdlik, sex tuzumi, uskunalar va ish uslubi va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi soʻzlar koʻp uchraydi.

Etnoslar joylanishi, uy-joy qurilishi, uy-roʻzgʻor buyumlari, kiyim-kechaklari, bezaklari va boshqa moddiy-madaniy buyumlari, taomi va ovqatlanish tartibi bilan bir-biridan farqlanadi. Hozirgacha bu yerlarda chaylalar yoki yertoʻlalar (chum, vigvam, kata), chodir va qorauiy (oʻtov)lar, guvala, xom gʻisht, yogʻoch yoki toshdan qurilgan, ustunlarga yoki poydevorga oʻrnatilgan, tekis choʻqqaygan yoki gumbazsimon tomli oddiy uylardan to zamonaviy koʻppavlatli shahar binolari, koʻshk va saroylargacha uchratish mumkin. Etnologiyada mazkur turarjoylar va ular bilan bogʻliq buyumlar, munosabatlar va irimlar maxsus atamalar bilan belgilanadi. Turli tabiiy sharoitga moslashgan va milliy xususiyatni ifodalovchi kiyim-kechagi (tikilishi, materiali, shakli, naqsh-bezaklari) va taomlari (goʻsht, sabzavot, baliq, sut mahsuloti, oʻsimlik, pishirish usuli va hokazolar) ham ayrim etnoslarning oʻziga xos atama va tushunchalarida namoyon boʻladi. Kiyim-kechak va taomlar ham kundalik turmushda, bayramlar va diniy marosimlarda farqlanib turlicha boʻlishi mumkin.

Maʼnaviy madaniyat tushunchalariga oid diniy eʼtiqod va marosimlar bilan bogʻliq atamalar juda koʻp ishlatiladi. Masalan, ibtidoiy din shakllaridan totemizm, magiya (sehrgarlik), shamanizm, animizm, tabiat kuchlari va arvohlarga sigʻinish kabi ibodat shakllari va marosimlarni aniqlovchi turli atamalar, shuningdek, jahon dinlari bilan bogʻliq xudo, pir, avliyo, qurbonlik, har xil diniy odat, marosim va irimlarni ifodalovchi atamalar mavjud.

Etnologiya fanining oʻziga xos atama va tushunchalaridan tashqari maxsus tadqiqot usullari ham bor. Albatta, etnoslarni oʻrganishda etnologiyada nihoyatda keng va xilma-xil tadqiqotlardan foydalaniladi. Yozma manbalar, moddiy buyumlar, ogʻzaki maʼlumotlar, arxiv hujjatlari va yaqin fanlar toʻplagan manbalar uning diqqat markazida boʻladi. Etnosotsiologlar va etnograflarning etnos hayotini bevosita kuzatish yoʻli bilan joylarning oʻzida dala ishlari

natijasida to'plangan ashyo va manbalarning ahamiyati ham beqiyos. Atoqli rus etnografi V.G. Bogoraz dala ishlariga yuksak baho bergan. Bir joyda uzoq davr yashab, kuzatish olib borish naqadar samarali ekanligini mashhur Amerika etnologi L. Morgan va atoqli rus tadqiqotchisi N.N. Mikluxo-Maklay ham alohida qayd qilganlar. Hozir etnologiya fanida statsionar uslub kam ishlatiladi. Ko'pincha, qisqa muddatda o'tkaziladigan usul va ayrim keng hududni o'z ichiga qamrab olgan mavsumiy ekspeditsion dala ishlari keng qo'llaniladi.

Dala ishlarida, asosan, axborotchilardan savol-javob yo'li bilan yozma yoki magnitofon orqali ma'lumotlar to'plash, muayyan marosim, maishiy turmush hodisalari, oilaviy nikoh munosabatlari, madaniyat voqealarini kuzatish, bevosita ishtirok qilish, jiddiy o'rganish (yozish, chizish, rasimga olish orqali) kabi usullar qo'llaniladi. Ma'naviy madaniyatni tadqiq qilishda (ayniqsa, ayrim urf-odatlar, marosim, ibodat, xalq ijodi – o'yin, ashula va h.k.) kino-foto, vizual videoapparatlar, magnitofon kabi texnika vositalaridan keng foydalaniladi. Dala ishlari vaqtida etnologlar etnoslarning maishiy turmushi va ma'naviy hayotiga oid barcha buyumlarni jiddiy o'rganibgina qolmay, eng noyoblarini muzey eksponatlari sifatida yig'ib oladilar. To'plangan turli ma'lumotlarning haqqoniyligini aniqlash uchun qiyosiy usul asosida kamida ikk-uch marta boshqa manbalar orqali tekshirib ko'riladi.

Etnologik tadqiqotlar boshqa gumanitar va ba'zi tabiiy fanlar bilan yaqin aloqada o'tkaziladi va ularning yutuqlaridan keng foydalaniladi. Chunki etnos iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy turmushning barcha tomonlari bilan bog'liq. Etnologiya xalqlarning kelib chiqishi, shakllanishi, tarixi, irqiy tuzilishini o'rganishda arxeologiya va antropologiya bilan yaqin munosabatda bo'lganligi tufayli maxsus sohalar – etnik antropologiya, paleoetnologiya kabilar bilan uyg'un aloqada bo'ladi. Etnik tarix va xususiyatlarini aniqlashda til muhim belgi bo'lganligi uchun, tilshunoslikda yangi soha – etnolingvistika paydo bo'lgan. Etnoslarning ma'naviy madaniyati san'atshunoslik, musiqashunoslik va folklor bilan hamkorlikda o'rganiladi. Tad-

qiqotlarning rivoji natijasida etnik jarayonni chuqur tadqiq qilish maqsadida so'nggi o'n yilliklarda yangi sohalar – etnosotsiologiya va etnopsixologiya yuzaga kelgan.

Etnologiya, aslida, geografiya fanidan ajralib chiqqanligi tufayli aholining joylashuvi, o'sishi, tevarak muhit ta'siri, migratsiyasi kabi masalalarini o'rganishda maxsus sohalar – etnik geografiya va demografiya fani muhim rol o'ynaydi. Xalqlar orasidagi xo'jalik birligini aniqlashda tabiiy fanlar ham katta yordam beradi. Ba'zi xalqlar yovvoyi o'simliklarni ekib o'stirish, yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatib, urchitishda kashfiyotchi bo'libgina qolmay, o'ziga xos usullarni ham yaratganlar. Mazkur etnik xususiyatlarni aniqlashda etnobotanika va etnozoologiya muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillardan boshlab keng ko'lamda o'tkazilgan katta-kichik ekspeditsiyalar ko'p qirrali xususiyatga ega bo'lgan edi. Ko'pgina etnologik tadqiqotlarning arxeolog, antropolog, san'atshunos va folklorchi olimlar bilan birgalikda o'tkazilishi etnik jarayonning rang-barang va murakkabligidan darak beradi.

Hozirgi kunda o'tkaziladigan etnologik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari va muammolari nihoyatda keng va qamrovlidir. Bu tadqiqotlarning eng muhim mohiyati zamon talab qilgan muammolarni nazariy va amaliy jihatdan birgalikda hal qilishdan iborat.

Ayniqsa, mustaqil respublikalar paydo bo'lgandan keyin istiqlol yo'liga o'tgan milliy mafkura asosida rivojlana boshlagan ko'p millatli mamlakatlarning barcha xalqlarida o'zligini anglash jarayonida uyg'ongan jo'shqin vatanparvarlik tuyg'ulari ularning o'z xalqining tarixi va madaniy merosiga qiziqishini yanada kuchaytirdi. Mustaqillik negizida yaralgan vaziyat nafaqat o'z xalqiga, balki uzoq-yaqin xalqlarga bo'lgan qiziqishni ham tabiiy ravishda jonlantirdi. Natijada etnologiya fanining tadqiqot doirasi, mavzu va muammolari nihoyatda kengayib, etnologik ishlar yangi, ijobiy pog'onaga ko'tarila boshladi.

Jahon, jumladan, MDH mamlakatlari etnologlarining asosiy yo'nalishlaridan biri barcha qit'alarda yashovchi xalqlarni

tarixiy-etnografik jihatdan o'rganishdir. Bu yo'nalish ijtimoiy turmush shakllaridan va etnogenez muammolaridan tortib to hozirgi davr madaniy-maishiy va etnik jarayonni qamrab olgan kompleks muammolarni o'z ichiga oladi. Mazkur fikrni ko'p yillik tadqiqotlar natijasida mashhur olim S.P. Tolstov boshchiligida yaratilgan «Jahon xalqlari» ruknida nashr etilgan ko'p jildlik yirik tarixiy-etnografik asarlar tasdiqlaydi. Aytish joizki, ayrim mamlakatlarda yashovchi yoki, umuman, jahondagi aholining kelib chiqishi, etnik qiyofasi va shakllanishi, joylashuvi va etnik xususiyatlarni aniqlash etnologiya fanining eng murakkab, ammo juda muhim masalalaridandir. Bu sohada ham nazariy, ham amaliy jihatdan samarali ishlar olib borilmoqda. Eng zarur tarixiy-etnologik masalalarni o'rganishda tadqiqotchilar hozirgi etnoslar madaniyatining turli an'anaviy belgilarini, maishiy turmush namunalari bilan uzviy bog'lab qiyos qilish usulidan keng foydalanmoqdalar. Etnologlar an'anaviy maishiy turmush madaniyati tabiiy belgilarining hozirgi rolini aniqlabgina qolmay, yangi paydo bo'layotgan unsurlarning vazifasi va rolini oydinlashtirishga intiladilar. Bunday hollarda so'rovnomalar va statistik ma'lumotlarni o'rganish orqali «traditsiya va innovatsiya» namunalari tadqiq qilinadi. An'anaviy va yangi etnologik nazariyotning keng miqyosda har tomonlama o'rganilishi samarasi o'laroq so'nggi yillarda juda ko'p ilmiy asarlar yaratilganligi bejiz emas.

Hozirgi ko'p qirrali murakkab etnik jarayonni, millatlarning yaqinlashishi va birlashishi, elat va xalqlarning konsolidatsiyasi va integratsiyasi, oila va etnik munosabatlar, innovatsiyalar, yangi etnik birliklarning shakllanishi, milliy madaniyatlardagi noyob tarixiy meroslarni o'rganib, ularni jahon madaniyatiga singdirish va boyitish ham amaliy ahamiyatga ega. Masalan, ko'p millatli bizning mamlakatimizda umuminsoniy qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirgan zamonaviy o'zbek eli madaniyatini yaratishda har bir xalqning o'z hissasi bor, uni tadqiq qilish, o'rganish esa etnologiyamizning asosiy vazirfalaridan biridir. MDHga a'zo mustaqil respublikalarda etnologlar so'nggi yillarda hozirgi zamonaviy

milliy-maishiy turmush muammolari, umuminsoniy qadriyatlar va nikoh-oila masalalariga katta e'tibor bermoqdalar. Yangi maishiy, turmush shakllarining paydo bo'lishi va shakllanish jarayonini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan juda muhim. Ayniqsa, oila va oilaviy turmush, nikoh va jinslarning o'zaro munosabati, mahallan'analari, bolalar tarbiyasi, axloq masalalari etnologlarning diqqat markazida turibdi. Oilaviy hamda ijtimoiy urf-odat va marosimlar ham eng dolzarb tadqiqiy muammolar qatoriga kirgan.

An'anaviy muammolardan etnoslarning xo'jalik faoliyatini, moddiy-madaniy belgilari (uy-joy qurilishi va jihozlari, kiyim-kechak va bezaklar, transport vositalari, taomlar va h.k.)ni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shiddatli tarzda kechayotgan ilmiy-texnik taraqqiyot va yer yuzidagi globalashuv jarayonlari ta'sirida Jiddiy o'zgarishlar nihoyatda tez sur'atlar bilan ro'y bermoqda. Butun moddiy madaniyatga standart buyumlarning tarqalishi natijasida ularni integratsion jarayoni kuchayib, milliy an'anaviy xususiyatlar qisman yo'qolib ketmoqda. Ushbu murakkab masalalarni tadqiq qilish etnologlarga katta mas'uliyat yuklaydi. Keyingi o'n yillikda etnologlar bu vazifani amalga oshirishda muayyan yutuqlarni qo'lga kiritdilar. Ular muayyan dasturlar asosida Yevroosiyo barcha mintaqalarida keng miqyosda tadqiqotlar o'tkazib, mavjud adabiyotlarga tayanib, bir necha jildli «tarixiy-etnografik atlas»larni yaratdilar. Ushbu asarlarda etnoslarning an'anaviy mashg'uloti, urf-odati, dunyoqarashlari va tasavvurlarining moddiy buyumlarda ifodalanishi kabi masalalarga oid qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan. Shuni alohida qayd qilish lozimki, tadqiqotchilar moddiy madaniyat unsurlarini o'rganishda etnoslarga xos xususiyatlarni aniqlabgina qolmay, balki undagi umumiy belgilarni, masalan, umuminsoniy qadriyatlar asosida paydo bo'layotgan turmush tarziga xos etnomadaniy tomonlarini ham jiddiy tadqiq qilish zarurligiga e'tibor bermoqdalar.

Ma'naviy-madaniy sohada etnologlarning diqqatini albatta badiiy va amaliy ijod masalalari o'ziga tortmay iloji yo'q. Ularning, dastavval, moddiy va maishiy-madaniy jihatdan milliy ehti-

yog'larni qondiradigan buyumlarni yaratish (kashta, gilam to'qish, kulolchilik, to'qimachilik, metall va yog'ochdan badiiy buyumlar yasash kabilar) masalalariga qiziqishlari tabiiy. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, ayrim mintaqalarda xalq teatri, milliy musiqa, raqs va o'yinlarni o'rganishda muayyan yutuqlar qo'lga kiritilgan. Ma'naviy boy va rang-barang hisoblangan oilaviy-maishiy bayram va marosimlarni har tomonlama tadqiq qilish katta amaliy ahamiyatga ega ekanligi sir emas. Bu sohada ham etnologlar keyingi davrlarda keng miqyosda ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar.

Jahon etnologlari, jumladan, bizning olimlarimiz oldida hozirgacha kam o'rganilgan, ammo muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lgan etnopedagogika (yangi avlodni an'anaviy odatlar va zamonaviy talablar asosida tarbiyalashning xalq tajribasi) masalalari diqqatga sazovordir. Umuman, asrlar davomida to'planib kelgan xalqning ijobiy tajribasini o'rganish eng muhim sof etnologik muammolardandir. Shu nuqtayi nazardan, masalan, etnopsixologiya va etnotabobat, ya'ni xalq tabobatini tadqiq qilish katta ahamiyatga ega bo'lib, hozir bu masalada bir oz jonlanish sezilmoqda.

So'nggi yillarda jahon xalqlari dinlarini o'rganishga ham qiziqish kuchaymoqda. Har bir xalqning an'anaviy, ma'naviy madaniyatining muhim qismi hisoblangan din va diniy tasavvurlarni tadqiq qilish etnologiyaning muhim vazifalaridandir. Bu sohada ham dinshunos-etnolog tadqiqotchilar juda ko'plab yutuqlarga erishib, yetuk asarlar yaratganlar. Bugungi kunda mustaqillikka erishgan respublikalar o'tish davriga xos vaziyatda diniy tasavvurlarning ba'zan ortodoks shaklida namoyon bo'lishi etnoslar turmush tarziga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkinligi sabablarini ko'rsatish bilan birgalikda ijobiy tomonlarini ham o'rganishning ijtimoiy taraqqiyotda tutgan o'rnini ilmiy jihatdan aniqlab olish zarur. Diniy nizolar va xun olish, qalin to'lash, ayollarga adolatsiz munosabatda bo'lish, xurofiy odat va rusmlarga rioya qilish kabi salbiy holatlarni ochib berish va unga qarshi kurash yo'llarini ko'rsatish, aksincha, ibtidoiy davrlardan beri saqlanib kelayotgan hashar, hamkorlik, mehmondo'stlik, birodarlik, kabi ijobiy xalq odatlarini o'rganib,

hayotga singdirish va rivojlantirish masalalarini etnologlarsiz hal qilish juda qiyin.

Hozirgacha ibtidoiy-urug'chilik tuzumi va uning qoldiqlarini o'rganish etnologiyaning eng muhim muammolaridan hisoblanadi. Ibtidoiy jamiyat tuzumi qoldiqlari (ilk xo'jalik va texnika shakllari, ijtimoiy munosabatlari, ilk din, san'at va dastlabki ijobiy bilimlar) bizning davrimizgacha yetib kelgan Avstraliya, Afrika va Amerikadagi ibtidoiy qabilalarni o'rganish orqali aniqlanadi. Ibtidoiy jamiyat davridan bizgacha yetib kelgan jamoatchilik munosabatlari rining belgilari hatto eng taraqqiy qilgan etnoslarning turmush tarzida ham uchraydi. Mazkur ijobiy xarakterga ega an'analarni aniqlab, ibtidoiy tuzum jamoatchilik tartiblarini fanda qayta tiklashda ham etnologlarning xizmatlari katta.

Demak, ko'p qirrali tarixiy-etnologik muammolarni jahon fan yutuqlari va kompleks usullarga asoslanib tadqiq qilish ilmiy jihatdangina emas, balki siyosiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, mustaqillikka erishganimizdan buyon, etnologlar demokratik mamlakatlardagi katta-kichik elat, xalq va millatlarning etnik jarayonini har tomonlama jiddiy o'rganmoqdalar hamda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy xulosalari va tavsiyalari bilan yuksak madaniyatli yangi jamiyatni barpo etishga o'z hissalarini qo'shishga intilmoqdalar.

Nazorat savollari:

- 1. Etnogenez va antropogenez muammolari haqida ma'lumot bering.*
- 2. Genezis tushunchasi haqida gapirib bering.*
- 3. Etnologiya faniga oid maxsus atamalarni sanang.*
- 4. Hozirgi kunda o'tkaziladigan etnologik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari va muammolari haqida gapiring.*
- 5. Etnologik manbalarni to'plashda etnologlarning roli haqida gapiring.*

6-MAVZU: AVSTRALIYA VA OKEANIYA XALQLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Avstraliya qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi. 2. Avstraliyaning tub aholisi. 3. Okeaniyada joylashgan orollar va ularning aholisi.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Avstraliya va Okeaniya xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlari keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: Avstraliyaning o'simlik va hayvonot dunyosi ham iqlimi singari xilma-xil. U yerdagi o'simliklarning aksariyati (85 foizi) faqat o'ziga xos bo'lib, boshqa biron yerda uchramaydi. Ayniqsa, janubi-sharqida balandligi yuz metrgacha yetadigan evkalipt daraxtlari (150 turdan ortiq) qit'aga go'zal manzara kasb etib turadi. Abadiy yashil daraxtlar: palma, fikus va chirmovuq kabi o'simliklarga boy tropik o'rmonlar qit'aning shimol va shimoli-sharqiy qismida joylashgan. O'lkaning g'arbiy va ichki qismiga kirib borgan sari barcha o'simlik dunyosi nihoyatda qashshoqlashgandek ko'rinadi. Avstraliyaning hayvonot dunyosi ham o'zining qadimiyligi va ekzotikasi bilan kishini hayratda qoldiradi. Bu yerda yuqori sutemizuvchilar mutlaqo bo'lma-gan, ammo xaltali hayvonlarning yuzdan ortiq turi mavjud. Tuban sutemizuv-chilarning mashhur vakili katta kenguru tug'ilgan bolasini qorin terisidagi maxsus xaltasida voyaga yetkazadi. Qit'ada kenguruning daraxtga tirmashadi-gan koala (xaltali ayiq), vombata va hokazo turlari ham yashaydi. Sudraluvchi-lardan ilon, kaltakesak, shimoldagi daryolarda timsoh va boshqa ko'pgina shu kabi jonivorlar uchraydi. Qushlardan: yirik avstraliya strausi – emu, turli xil to'tiqushlar, qora oqqushlar, sayroqi qushlar va umuman mingga yaqin turdagi qushlar Avstraliya tabiatining o'ziga xos fayzidir.	
Pedagogik vazifalar: talabalarni Avstraliya qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi, Avstraliyaning tub aholisi, Okeaniyada joylashgan orollar va ularning aholisi, etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatishdir.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.

O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Avstraliya qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi. 2. Avstraliyaning tub aholisi. 3. Okeaniyada joylashgan orollar va ularning aholisi.	Tinglaydi, savollarga javob beradi
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarning o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

Tinglaydi. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rni bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar

Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tushkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. Avstraliya qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi.
2. Avstraliyaning tub aholisi. Tasmaniya xalqlari.
3. Okeaniyada joylashgan orollar va ularning aholisi.

Tayanch tushunchalar: tropik, subtropik, mo'tadil, flora va fauna, ekvalipt, palma, fikus, ekzotika, koala, vombata, Avstraliya strausi – emu – tuyaqush, melanyeziya, mikroneziya, polineziya, arxaik, ibtidoiy.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T.: Universitet, 2007.
2. Ashirov A. Etnologiya. – T.: Yangi nashr, 2014.
3. Atadjanov Sh., Ashirov A. Etnologiya. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Jabborov I. Jahon etnologiyasi asoslari. – T.: Yangi asr avlodi, 2013.
5. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
6. Этнология. // Под. ред. Й. Бромлея, Г.Э. Маркова. – М., 1982.
7. Алексеев В.П. Этногенез. – М., 1986.
8. Маерс В. Советская этнография: охотники или собиратели.// Аб Империи. №3, 2001.
9. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
10. Народов мира. – М., 1988.
11. Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.
12. Jabborov I. O'zbek xalqi etnologiyasi. – T., 1994.
13. Крыско В. Г. Этнопсихология межнациональных отношений. – М.: Экзамен, 2002.
14. Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры.// Этнографическое обозрение. №2. 2000.
15. Akchayev F. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Jizzax: Sangzor, 2014.

Avstraliya (lotincha *australis* – janubiy) –janubiy yarimsharda joylashgan qit’a hisoblanadi. Avstraliya shimoldan janubga York burni bilan janubi-g’arbiy burun oralig’idagi masofa 3200 km ga, g’arbdan sharqqa 4 100 km masofaga cho’zilgan. 2014-yil ma’lumotlariga ko’ra aholisi soni 23 mln 511 155 kishidan iborat bo’lib ularning asosiy qismi sharqiy qirg’oq bo’ylaridagi shaharlarda yashaydi. Beshinchi qit’a hisoblanadigan Avstraliya Tinch okeani-ning janubida joylashgan o’ziga xos o’lkadir. Uning iqlimi ham, etnik tuzilishi ham Yer kurrasining boshqa qismidan ancha farq qiladi. To’rt tomoni bepoyon okean suvlari bilan yuvilib turgan Avstraliya qit’asi 7,7 mln. kvadrat kilometr hududga ega bo’lib, taxminan AQSH hududiga teng keladi.

Qit’aning beshdan ikki qismi tropik iqlimli, qolgani subtropik va mo’tadil issiq iqlimlidir. Ichki Avstraliya nihoyatda qurg’oq, yog’ingarchilik kam, iqlimi o’zgaravchan, dasht-u biyobondan iborat. Uncha katta bo’lmagan daryolar uning sharqida mavjud, xolos. Pastqam tog’ tizmalari, asosan, janubi-sharqiy qismida joylashgan. Hali necha yuz katta-kichik ko’llar mavjud bo’lib, ular yozgi jazirama qurib sho’rxokka aylanadi. Ammo o’lka yer osti suvlari- ga boy. Mahalliy aholi undan qadim zamonlardan beri foydalanib kelgan. Hozir ham bu qit’ada artezian quduqlaridan keng istifoda etiladi.

Avstraliyaning o’simlik va hayvonot dunyosi ham iqlimi singari xilma-xil. U yerdagi o’simliklarning aksariyati (85 foizi) faqat o’ziga xos bo’lib, boshqa biron yerda uchramaydi. Ayniqsa, janubi-sharqida balandligi yuz metrgacha yetadigan evkalipt daraxtlari (150 turdan ortiq) qit’aga go’zal manzara kasb etib turadi. Abadiy yashil daraxtlar: palma, fikus va chirmovuq kabi o’simliklarga boy tropik o’rmonlar qit’aning shimol va shimoli-sharqiy qismida joylashgan. O’lkaning g’arbiy va ichki qismiga kirib borgan sari barcha o’simlik dunyosi nihoyatda qashshoqlashgandek ko’rinadi.

Avstraliyaning hayvonot dunyosi ham o’zining qadimiyligi va ekzotikasi bilan kishini hayratda qoldiradi. Bu yerda yuqori sutemizuvchilar mutlaqo bo’lmagan, ammo xaltali hayvonlarning yuzdan

ortiq turi mavjud. Tuban sutemizuvchilarning mashhur vakili katta kenguru tug'ilgan bolasini qorin terisidagi maxsus xaltasida voyaga yetkazadi. Qit'ada kenguruning boshqa turlaridan daraxtga tirmashadigan koala (xaltali ayiq), vombata va hokazo turlari ham yashaydi. Sudraluvchilardan ilon, kaltakesak, shimoldagi daryolarda timsoh va boshqa ko'pgina shu kabi jonivorlar uchraydi. Qushlardan: yirik avstraliya strausi – emu, turli xil to'tiqushlar, qora oqqushlar, sayroqi qushlar va, umuman, mingga yaqin turdagi qushlar Avstraliya tabiatining o'ziga xos fayzidir.

Shunisi qiziqki, Avstraliya flora va faunasidagi turlarning ko'p qismini mahalliy tub aholi iste'mol qilib kelgan. Ular faqat yirik hayvonlarnigina emas, balki mayda jonivorlarni (ilon, kaltakesak, chuvalchang kabi hasharotlar va h.k.) hamda turli ekin ildizlarini yig'ib-terib iste'mol qilganlar. Avstraliyada inson hayoti uchun xavfli yirtqich hayvonlar yo'q, zaharli ilon va timsohlar esa juda kam. Faqat yovvoyi it (dingo) uy hayvoni sifatida qo'lga o'rgatilgan. Qit'ada juda ko'p qazilma boyliklar mavjud bo'lib, undan tub aholi foydalana olmagan.

Hozirgi Avstraliya millati qurama, turli elatlardan tashkil topgan. Qit'a aholisi 23 511 155 kishidan ortiq bo'lib (2014), ammo ular nihoyat notekis joylashgan. Aholining asosiy qismi Avstraliyaning sharqiy va janubi-sharqiy qismlarida, sug'oriladigan qulay iqlimli va o'simlik dunyosiga boy bo'lgan janubi-g'arbiy hududlarda yashaydi. Avstraliya aholisining ko'pchiligi yevropalik, ayniqsa, Angliya va Irlandiyadan (78 foizi) kelganlarning avlodlari ko'pchilikni tashkil qiladi. Tub aholisi (aborigenlar) suvsiz cho'l va sahrolarda kun kechirmoqda. Ularning soni 103 mingga yaqindir (metislar bilan qo'shib hisoblaganda 140 mingdan ortadi). Umuman olganda, Avstraliya va Okeaniyada keyingi ma'lumotlarga qaraganda 25 mln. dan ortiq aholi mavjud. Shu jumladan, Yangi Zelandiyada 3,5 mln. dan ortiq aholi yashaydi.

Okeaniyada joylashgan minglab orollar janubga yaqinlashgan sari yiriklashib va ancha quyuqlashib boradi. Avstraliyaning sharqida va shimoli-sharqida, aksincha, juda mayda orollar Tinch

okeani bag'riga kirgan sayin kamayib boradi. Eng yirik orollar: Yangi Gvineya, Yangi Zelandiya, Yangi Kaledoniyadir. Mayda orollar esa, asosan, vulqonlardan va marjonlardan paydo bo'lgan va ularning qit'aga hech aloqasi yo'q. Okeaniyaning barcha orollari deyarli tropik oralig'ida joylashgan bo'lib, iqlim ekvatorial, tabiati abadiy yashil tropik o'simliklar bilan qoplangan, hayvonot dunyosi g'arbga tomon boyroq, sharqda esa ancha kam.

Okeaniya, asosan, uch qismga bo'lingan: janubi-g'arbiy qismidagi «qora orollar» deb nom olgan Melaneziya; uning sharqiy va shimoli-g'arbidagi bepoyon Tinch okeanida tarqoq joylashgan Polineziya (tarjimasi «ko'psonli orollar»); Osiyo sohillariga yaqin mayda orollardan iborat Mikroneziyadir. Agar tub aholisining sharoiti va madaniy saviyasi sotsial-iqtisodiy jihatdan umumiy xarakterga ega bo'lsa, Okeaniya xalqlari nisbatan yuqori darajada va nihoyatda rang-barang shaklda rivojlangan. Tillarning joylashuvi antropologik turlarga to'g'ri kelmaydi. Ularning xo'jalik tiplariga qarab madaniy yoki sotsial rivojlanish darajasini aniqlash qiyin. Chunki Osiyo yoki Yevropadagi ishlab chiqarish qurollari, moddiy buyumlar bu yerga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Masalan, tub Melaneziyaliklar o'q-yoyni, temirchilikni yoki kulolchilikni bilmaganlar, ammo o'ziga xos yuksak madaniyat yaratganlar. Aytaylik, ijtimoiy munosabatlarda melaneziyaliklarda savdo-sotiq rivoj topgan bo'lsa ham, natural xo'jalikka ega bo'lgan polineziyaliklar ularga nisbatan ancha yuqori madaniyatga ega bo'lganlar.

Umuman, beshinchi qit'ani o'rganish insoniyat tarixining ilk davrlari – ibtidoiy jamiyatdan sinfiy jamiyatning ilk shakllarigacha, dastlabki davlat va qabilaviy birliklargacha aniqlab olish imkonini yaratib bergan edi.

Dunyodagi eng kichik qit'a yoki eng katta orol hisoblangan Avstraliya eng qadimiy geologik davrlarda qurg'oqlikdan ajralib qolib, XIX asrgacha jonli qadimiy muzey shaklida saqlangan. Uning flora va, ayniqsa, faunasining arxaikligi va o'ziga xosligi doimo tadqiqotchilarni hozirgacha hayajonga soladi. Avstraliyada yuksak sutemizuvchilarning yo'qligi, tuban sutemizuvchilar

(xaltali hayvonlar)ning ko'pchiligi bu yerda ibtidoiy dunyo qayta jonlanganday taassurot tug'diradi. Mazkur tabiiy sharoit mahalliy tub aholining maishiy turmushi va madaniyatida ham o'z aksini topganligini alohida qayd qilish lozim. Bepoyon Tinch okeani orollarida yashovchi minglab katta-kichik turli etnoslar kishilik jamiyatining dastlabki davrlarida kashf etilgan ajoyib ishlab chiqarish usullari, xo'jalik shakllari, murakkab geografik muhitga moslashgan har xil kasblar, ovchilik mahorati, atrofdagi vahshiy tabiatda yashab va cheksiz dengizlarda yo'l topib uzoqlarga sayohat qilish, qurg'oq sahrodan suv topa bilish kabi juda ko'p yangiliklarni kashf etib, jahon madaniyatiga o'ziga yarasha hissa qo'shganlar.

Endi mana shu insoniyat beshigida paydo bo'lgan va bizning davrimizgacha kishilik jamiyatining bolaligidagi turmush tarzi belgilarini saqlab kelgan etnoslar bilan tanishamiz.

Beshinchi qit'a aholisining kelib chiqishi fanda eng qiziqarli va nihoyatda murakkab muammodir. Chunki, bu yerning tub aholisi juda arxaik, ibtidoiy tipdagi sodda, o'ziga xos madaniyatini bizning davrimizgacha saqlab qolgan. Bu qit'a aholisini o'rganishning murakkabligi shundaki, tasmaniyaliklarning jismoniy tuzilishi, tili va madaniyati boshqa biron xalqqa o'xshamaydi, ya'ni boshqa xalqlarga qiyos qilish imkoniyati yo'q. Shuning uchun ularning etnogenezi to'g'risida bir yarim asrdan buyon tortishuvlar, turli mulohazalar davom etib kelmoqda. Ammo Avstraliya qit'asi antropogenezga kirmasligi, ya'ni odamzodning vatani emasligi aniq. Demak, avstraliyalik va tasmaniyaliklarning qadimiy ajdodlari kelgindilar bo'lgan, degan xulosaga kelish mumkin. Keyingi yillarda o'tkazilgan ba'zi antropologik va arxeologik tadqiqotlarda ularning qayerdan va qachon kelganligi to'g'risida ba'zi ma'lumotlar ayon bo'ldi.

Avstraliyaliklarning kelib chiqishi to'g'risidagi fikrni rus olimi Ivan Simonov o'zining dastlabki tadqiqotlarida bundan 180 yil ilgari bayon etgan edi. XIX asrning 20-yillarida Sidneyga rus kemalarida kelgan ekspeditsiya a'zosi I. Simonov avstraliyaliklarni ko'rganda, ular janubiy hindistonliklarning avlodlari degan taxmin-

ni aytgan. Antropologiya fani Avstraliya tub aholisi Janubiy Osiyoning qadimiy xalqlari bilan tarixiy bog'liq ekanligini tasdiqlagan. XIX asr o'rtalarida ayrim sayyoh olimlar (E. Eyr, J. Prichard) avstraliyaliklarni tasodifan qit'aga adashib yoki qullikdan qochib kelgan afrikaliklarning avlodi degan bo'lsa, ba'zi birlari Malayya arxipelagi va Yangi Gvineya orqali kelgan eng qadimiy okeaniyaliklar avlodi degan fikrlarni aytishgan. 1870-yillarda beshinchi qit'a bilan tanishgan rus tadqiqotchisi va sayyohi N.N. Mikluxo-Maklay o'zining jiddiy kuzatishlari asosida avstraliyaliklar mustaqil irq degan xulosaga keldi. Mazkur fikrni antropologik tadqiqotlar ham qisman tasdiqlaydi. Avstraliyaliklar o'ziga xos antropologik tipni tashkil qiladi.

Ayrim tadqiqotchilar qit'aning tub aholisi negroid va yevropoid tiplar oralig'ida paydo bo'lgan deyishsa, boshqa olimlar avstraliyaliklarni katta negroavstraloid «ekvatorial» irqining maxsus tipi, deb hisoblaydilar. Ularning sochlari qora, yevropoidlarnikidek to'liqsimon, soqol-mo'ylovlari va badan tuklari qalin, terisining rangi negroidlarnikiga o'xshashroq to'q jigarrang, kalla suyagi uzunchoqroq, peshonasi nishablik, qosh usti suyagi chiqqan, labi qalin va burni kengroq, bo'yi o'rtacha yoki balandroq.

Bunga o'xshash tiplarni Avstraliyadan tashqari Indoneziyada yoki janubi-sharqiy Osiyoda, (masalan, Shri-Lankadagi veddalar), Hindistonning janubidagi qabilalarda uchratish mumkin. Shuning uchun ham mazkur tip fanda ba'zan «vedda-avstraloid» deb ham yuritiladi. Hozirgi tasnifga binoan katta avstraloid irqiga Avstraliyaning tub aholisi, papuaslar va melaneziyaliklar, negrotoslar va veddoidlar kiradi. Demak, avstraliyalik va tasmaniyaliklarning ajdodlari bir zamonlar Janubi-Sharqiy Osiyoda va Indoneziyada yashaganlar. Qit'aning geografik joylanishi va Yava oroli (Vadyak) da topilgan avstraloid tipidagi ikkita kalla suyagining qoldiqlari bunga dalil bo'la oladi. Avstraliya hududining sharqiy va janubi-sharqiy qismlarida topilgan qadimiy kalla suyagi qoldiqlari bu yerda odamlarning uzoq o'tmishda joylashuvi va Vadyak topilmalariga o'xshashligi etnogenez masalalariga ancha aniqlik kiritgan

edi. Ayniqsa, Keylor (1940) makonidagi kalla suyagi tuzilishi jihatidan hozirgi avstraliyaliklarga yaqin turadi.

Tasmaniyaliklarning kelib chiqishi hali to'liq aniqlanmagan. Ular sochining jingalakligi, badanining to'q jigarrangligi, past bo'yligi bilan avstraliyaliklardan farq qilganlar. Tasmaniyaliklar antropologik tuzilishi bilan melaneziyaliklarga, ayniqsa, Yangi Kaledoniyadagi tub aholiga o'xshab ketadi. Aslida, olimlarning fikricha, tasmaniyaliklar qadim davrlarda Avstraliyadan siqib chiqarilgan tub aholining avlodlaridir.

Beshinchi qit'aga aholining ko'chib kelish davri yuqori paleolitga to'g'ri keladi. Taxminan 18–19 ming yillar muqaddam Avstraliya qit'asi Osiyo bilan qo'shilgan bo'lib eng qadimiy avstraliyaliklar Janubi-Sharqiy Osiyodan quruqlik orqali ko'chib kelganlar. Keyinchalik 12–13 ming yillar ilgari okean suvlarining ko'tarilishi natijasida beshinchi qit'a paydo bo'lgan. Shungacha aloqador bo'lib turgan qadimgi osiyolik ajdodlaridan ajralib qolgan avstraliyaliklar o'sha davr ijtimoiy tuzumi va madaniyatini to'rtgan asrgacha mustahkam saqlab qolganlar. Ammo aholining joylashuv jarayoni juda uzoq davrlarga cho'zilgan. Ular dastlab yashashga qulay bo'lgan sharqiy sohillarni egallaganlar, keyinchalik esa o'rta sahro qismini va g'arbiy hududlarga ham ko'chib o'ta boshlaganlar. Hatto mustamlakachilar kelguncha ham tub aholi qit'ani to'liq o'zlashtirib olmagan edi.

Yevropa mustamlakasi arafasida (XVIII–XIX asrlar) Avstraliya va Okeaniya xalqlari o'zlarining xo'jalik faoliyati va ijtimoiy tuzumida, tili va irqiy tuzilishida qadimiy ibtidoiy shakllarni shunchalik chuqur saqlab qolganlarni, boshqa qit'alarda ularga o'xshash belgilar deyarli uchramaydi. Ayniqsa, bu xususiyat mahalliy tillarda yorqin namoyon bo'lgan. Albatta, boshqa yerlardagi kabi qit'ada ham uzoq tarixiy davr mobaynida taraqqiyot ro'y berib, eng ibtidoiy davrlardagi ijtimoiy va madaniy shakllarda muayyan o'zgarishlar bo'lib turgan. Istilolar natijasida bu yerda yashovchi tub aholining moddiy va ma'naviy hayotida, ijtimoiy-maishiy va madaniy turmushida jiddiy o'zgarishlar ro'y bera boshlagan. Xususan, o'zi-

ga to'g'ri ko'pgina etnik xususiyatlar yo'qolib borgan, ayrim elatlar (masalan, tasmaniyaliklar) esa butunlay qirilib ketishgacha yetib borgan. Shuning uchun ham ayrim etnoslarning kelib chiqishi va geografik ta'rifini o'rganish imkoniyati ancha murakkablashgan.

Mustamlakachilar kelgunga qadar avstraliyaliklar butun qit'a butunlab tarqoq holda ko'chib yurganlar. Ularning soni taxminan 100-300 ming bo'lib, 500 ga yaqin urug'-qabilalarga birikkan. Uzun vaqt davomida boshqa dunyo bilan aloqada bo'lmaganliklari tufayli avstraliyaliklarning tillari, yuqorida qayd qilinganidek, hech bir boshqa tillarga o'xshamaydi va yaqinligi ham yo'q. Har bir qabila o'z tili yoki shevasiga ega bo'lib, irqiy va madaniy jihatdan o'xshashlik mavjud bo'lsa-da, bir-birlarining tillarini tushunolmaganlar. Ba'zi tillar bir necha shevalardan iborat bo'lib, maxsus turkumni hosil qilgan. Tub aholi tillarini lingvist A. Kapell olti yirik turkumga bo'ladi. 1) Janubi-sharqiy Avstraliya tillari; 2) Yangi Janubiy Uels tili; 3) Shimoliy va Markaziy Kvinsland tili; 4) Markaziy va Janubi-G'arbiy Avstraliya tili; 5) Arixemlend tili; 6) Shimoliy va shimoli-g'arbiy hududdagi juda ko'p boshqa tillar. Barcha tillar o'z tuzilishi, aniqligi va so'z boyligi bilan alohida xususiyatga ega. A. Kapellaning bu tasnifi hali takomillashmagan va ko'pchilik olimlar tomonidan qabul qilinmagan. Pater V. Shmidt Avstraliya tillarini o'zaro bir-biriga yaqin bo'lgan ikki – janubiy va shimoliy guruhlariga bo'ladi.

Aytganimizdek, har bir qabila o'z tili va shevasiga ega bo'lgan. Avstraliya tillarining umumiy soni ham qabilalar singari 500 dan ortiq. Ular tillarning aniq tuzilishi va ravshanligi, grammatik turlarning boyligi bilan ajralib turadi. Masalan, aranda tilida 10 mingdan ortiq so'z mavjud. Avstraliyaliklarda og'zaki so'zlardan tashqari qo'lni har maqomda qimirlatish yo'li bilan ifodalovchi imo-ishora tili ham mavjud bo'lgan. Shu bois ham ular uzoqdan, ovoz yetmaydigan masofada bir-birlari bilan qo'l harakati, imo-ishora orqali o'z fikrlarini bayon qila olganlar. Ayrim tadqiqotchilarning hisobiga qaraganda, aranda qabilasi 450 dan ortiq imo-belgilari ni o'zlashtirib, ular orqali ayrim buyumlardan tashqari, hatto kishi

harakati, ijtimoiy atamalar, to'liq gaplarni ham ifodalay bilganlar. Ba'zi bir fikrlar esa juda uzoqdan qo'l bilangina emas, balki kalla va badan harakati bilan ham yetkazilgan.

Avstraliyaliklarda yana «signallar tili» ham mavjud bo'lib, narsalarni aniq belgilar yordamida ifodalaganlar. Misol uchun, o'z joylarini tashlab ketayotganlarida oyoqlari bilan qumga chiziqlik chizganlar va chiziqning uchiga xivich tiqib qo'yganlar. Chiziqning yo'nalishi va uning uzunligi shu guruhning qaysi tomonga va qancha masofaga ketganligini bildirgan. Bu belgi o'z guruhlarining kechikib qolgan a'zolari va mehmonlar uchun ham qilingan. Shuningdek, xavf yoki motam signallari keng tarqalgan.

Yaqin davrlargacha avstraliyaliklar va qirilib ketgan tasmaniyaliklar daydi ovchilik va terib-termachilik bilan shug'ullanib kelganlar. Ularning xo'jaliklari, asosan, «o'zlashtirish» xarakteriga ega bo'lib, tabiat mahsulotlarini ishlab chiqarmasdan tayyor holicha terib-termachilab, ovlab iste'mol qilganlar. Ular na dehqonchilik, na chorvachilikni bilganlar. Ovchilik asosiy tirikchilik manbayi va sevimli mashg'ulot hisoblangan. Avstraliyaliklar bolalarini yoshlikdan ov qilish, qurol ishlatish, hayvon izlarini aniqlash va g'ov tiklash kabi sirlarni bilishga o'rgatganlar.

Hayvonot dunyosi nisbatan kambag'al bo'lgan Avstraliya-da tub aholi neki jonzor bo'lsa, hammasini ov qilib, iste'mol qilgan. Ayniqsa, kenguru va tuyaqushlarni ov qilishda zo'r mahorat ko'rsatganlar. Ular hayvonlarning izlarini tez topa bilganlar, uzoq masofagacha sabr-toqat va matonat bilan ovning payiga tushganlar. Ba'zan kenguruni yarim yovvoyi it (dingo) yordamida quvib yoki ko'pchilik bo'lib o'rab olib nayza bilan ovlaganlar. Chunonchi, otdek tez yuguradigan emu tuyaqushini ovlash ham katta mahorat va san'at talab qilgan.

Baland evkalipt daraxtlariga tirmashib chiqishda jahonda avstraliyaliklarga teng keladigani yo'q. Ular daraxtlarda yashovchi parrandalarni tutish, qush tuxumi yoki yovvoyi ari asalini olish uchun nihoyatda zo'r mahorat bilan tik daraxtlarga chiqa bilganlar. Mayda hayvonlar (kemiruvchilardan yirik vombat va bandikut, turli kalamushlar, toshbaqa, kaltakesak va ilonlar)ni yer kavlagich

hayoq bilan ovlaganlar. Ayniqsa, katta zaharsiz bo'g'ma iloni qimmatbaho o'lja hisoblangan.

Qushlarni ovlashda eng asosiy qurol bumerang bo'lgan. Bumerangning xususiyati shundaki, mohir mergan kuch bilan irg'itganda, U o'ljaga kutilmagan tomondan borib tegishi mumkin. Agar oshonga tegmasa, u yana irg'ituvchining oyog'i tagiga qaytib tushadi. Bumerang turli xil bo'ladi, ammo aksariyati o'roqsimon shaklda bo'lib, uzunligi o'rtacha 75 sm (ayrimlari 2 metr gacha) keladi va yuz metr masofagacha uchadi. U bilan uchar qushlarni ham urib tushirish mumkin. Qushlarni har xil to'rlar va tuzoqlar bilan ham ovlaganlar. Baliqchilikda sanchqi, to'r, qarmoq, savat va boshqa ov qurollari ishlatilgan. Qarmoqlar suyak yoki chig'anoqdan yasalgan. Ovchilik va baliqchilikda nayza muhim rol o'ynagan. Tasmaniyaliklarda tosh qurollar va nayza ishlatilgan. Dengiz hayvonlari ugri, molluska va qisqichbaqalar sevimli taom hisoblangan. Ovchilik va baliqchilik bilan erkaklar, terib-termachlash bilan oq, asosan, ayollar shug'ullangan.

Avstraliyaliklar go'sht va baliqni xom holda iste'mol qilmaganlar. Ular go'sht, qush yoki baliqni, ko'pincha, yaxlit holda o'tda yoki cho'g'da qovurib yeganlar. Avstraliyada turli tariq, yams va boshqa ildizmevali o'simliklar, non daraxti (bunya) yovvoyi holda o'sadi. Barcha yemishli o'simliklarni ham maydalab yoki yanchib, qizib va qovurib iste'mol qilganlar. Olovni ishqalash yo'li bilan, ta'mzan yog'ochni yog'och bilan arralash yoki parmalash yo'li bilan yoqqanlar.

Ular tosh, suyak, chig'anoq, yog'och, o'simlik tolasi, hayvon terisidan turli qurol, buyum va idishlar yasashni yaxshi bilganlar. Tosh qurollarning tiplari neolit davridagi ashel yoki muste qurollariga o'xshab ketadi.

Terimchilikda yer kovlaydigan yo'g'on uchli yo'nilgan yog'och ishlatilgan. Yig'ilgan osimlik va hayvon mahsulotlarini o'simlik tolasidan to'qilgan xalta yoki yog'och tog'oralarda saqlaganlar. Aborigenlar ayrim o'simliklarning zaharli moddasini suvda yuvib yoki o'tda kuydirib yo'qota bilganlar. Donni maxsus tosh yorg'ichlarda va so'qilarda yanchganlar. Tasmaniyada chaqmoq-

toshning bo'lmaganligi sababli tub aholi o'z tosh qurollarini qattiq qumtoshlardan yasaganlar. Ular suyakdan kam foydalanganlar, asosan, tosh, yog'och, chig'anoq, teri, charm va o'simlik tolasidan asbob va qurol yasashgan.

Avstraliyalik va tasmaniyaliklarning kiyimlari nihoyatda yupun bo'lgan. Ko'pchilik qabilalar mutlaqo kiyimsiz, yalang'och yurganlar. Ba'zi janubi-sharqiy hududlarda opossum terisidan plash tikib yopinib yurganlar. Ammo erkag-u ayol, asosan, bayram vaqtlarida turli bezaklar: boshiga toladan o'rov, qo'liga ip, bilaguzuk, bo'yniga munchoq, burniga buloqi sirg'a taqishgan, badanlarini bo'yab, har xil patlar yopishtirganlar yoki badanlarini maxsus jorhatlab, yo'l-yo'l naqshlar tilganlar. Tanani faqat bezak uchun emas, ba'zan terini saqlash uchun ham bo'yaganlar.

Ko'pchilik qabilalar daydib yurganlari uchun muayyan qishloqlarga ega bo'lmaganlar. Janubi-sharqiy va g'arbiy hududlarda tayyor mahsulotlari tugaguncha ma'lum paytgacha bir yerda yashaganlar. Odatda, har bir alohida guruh bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurgan, shuning uchun ham shox-butoqlardan chaylalar tiklab, ularni yog'och qobig'i, barg va xashak bilan qoplaganlar. Shimolda tropik yomg'irlar ko'p bo'lganligi tufayli qoziqoyoqlarga o'rnatilgan uylarni ham uchratish mumkin. Sharqiy deporalarda 12–15 va hatto 30 dan ortiq kishi yashaydigan uylar ham tiklangan.

Tub aholi, asosan, yuklarni qo'lda ko'tarib piyoda ko'chib yurganlar. Daryolar va dengiz sohillarida daraxt qobig'idan va katta g'o'ladan o'yib yasalgan sodda qayiqlar va sollarda, yelkanli kemalarda suzib yurganlar. Tevarak-atrofdagi tabiiy muhitni yaxshi bilganlar. Ammo ishlab chiqarish kuchlari nihoyatda past, sodda holatda bo'lgan.

Beshinchi qit'ada xonakilashtiriladigan hayvonlar bo'lmagan. Yarim yovvoyi it – dingo Avstraliyaga odamlar bilan kelib birga mahalliy aholiga vafodor bo'lgani holda yarim yovvoyiligicha qolavergan. Tasmaniyada ham yirik hayvonlar bo'lmaganligi tufayli, asosan, kenguru, uzun dumli qopchiqli ayiqcha (opossum), dengizda esa tulenlarni ovlash bilan cheklanganlar. Tasmaniyalik ayollar toshdan yasalgan chopqich bilan daraxtning silliq tanasi-

ga kertik yasab, beli va daraxtga charm kamar yoki arqon tashlab, juda chaqqonlik bilan balandga ko'tarilib, shox va barglar orasiga yashiringan opossumlarni ushlab olganlar. Ular oftobda isinib yotgan tulenlar oldiga tezlikda pisib borib, ularni oddiy cho'qmor bilan ovlaganlar.

Avstraliyalik va tasmaniyaliklarning ijtimoiy tuzumi nihoyatda jo'n, ibtidoiy darajada bo'lgan. Afsus, tasmaniyaliklar juda erta qirilib ketgan, shuning uchun ham ularning ijtimoiy hayoti to'g'risida ma'lumotlar juda kam saqlangan. Ba'zi manbalarga ko'ra, tasmaniyaliklar boshlang'ich holdagi urug'chilik tuzumi darajasida turganlar. Urug' ichida nikohga yo'l qo'yilmagan, ya'ni ekzogamiya tartibi hukm surgan. Urug'lar qabilalarga birlashib, muayyan hudud doirasida bir-biridan ajralgan holda ko'chib yurganlar. Har bir qabilaning chegarasi o'ziga yaxshi ma'lum bo'lgan va bu chegaralarning daxlsizligiga katta e'tibor berilgan. Tasmaniyaliklarda 20 ga yaqin qabila bo'lib, ular 12–50 odamdan iborat, lokal guruhlariga bo'lingan.

Avstraliyaliklar ham ayrim qabilalarga bo'lingan bo'lib, mustamlaka arafasida butun qit'ada 500 ga yaqin mustaqil, bir-biriga bog'liq bo'lmagan jamoa hoida hayot kechirganlar. Hozir juda kam qabila qolgan. Ularning qabilaviy tuzumi nihoyatda sodda bo'lgan, ko'pchiligida na qabilaviy boshliq, na qabilaviy kengash bo'lgan. Tub aholi ishlab chiqarish munosabatlarning asosini ijtimoiy mulk tashkil qilgan. Ammo ijtimoiy tuzum va munosabatlar ancha murakkab bo'lgan. Yuqorida qayd qilganimizdek, qabilalar yuztadan to bir ikki mingga yaqin kishidan iborat bo'lgan. Qabilaviy tuzum qoidalari shunchalik qattiq bo'lganki, unga rioya qilmaganlar qatl qilingan yoki qabiladan haydalgan, ya'ni tabiiy o'linga hukm etilganlar. Chunki ibtidoiy jamoa sharoitida jamoadan ajralgan odam mustaqil yashay olmagan.

Har bir qabila joylashuviga qarab ayrim lokal guruhlariga bo'lingan. Bunday guruhlar, odatda, muayyan munosabatlar bilan o'zaro bog'langan bo'lib, bitta juft qabilani tashkil etgan. Aslida, Avstraliya qabilasining ikki «pallaga» yoki ikki «nikoh sinfiga» bo'linishi ibtidoiy jamiyatga xos dual tashkiloti bilan bog'liq. O'z navbati-

da, har «palla» ikki bo‘lak urug‘dan iborat. Ilk qabila tuzilishining keyingi bu ikki shakli fratriy sistemasi deb atalgan.

Fratriya (grekcha «birodarlik» degan ma‘noni anglatadi) nikoh tartibiga binoan bir «pallaga» mansub bo‘lgan odamlar o‘zaro nikohlana olmaydi, balki ular qarama-qarshi «pallaning» odamlari bilan nikohlana olishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, er va xotin doimo qabilaning har xil «pallasiga» mansub bo‘lishi kerak edi. Misol uchun, bir avstraliya qabilasining ikki «nikoh sinfi»ga – kroki va kumetaga bo‘linishi fratriy sistemasining namunasi. Bu sistema fanda dual ekzogamiya deb ham aytiladi. Mazkur tartibga binoan bir «palla» yoki bir urug‘ning a‘zolari o‘rtasida nikohning bo‘lishi mumkin emas, tug‘ishgan opa va singillar o‘rtasida ham, shuningdek, yon tomon qarindoshlar o‘rtasida ham (ona tomondan) nikoh bo‘lishi istisno etiladi, ya‘ni katta va kichik avlodni bir-biri bilan nikohlanishiga yo‘l qo‘ymaydi. Shunday qilib, bir fratriya (yoki shundagi urug‘lardan biri) boshqa fratriyaga nisbatan (yoki undagi boshqa urug‘ga) «ona fratriyasi» (yoki urug‘i), ikkinchisi esa «ota fratriyasi» (yoki urug‘i) hisoblanadi. Har bir fratriya o‘zining nomiga ega bo‘lib, asosan, uning ajdodi hisoblangan hayvon nomi bilan bog‘liq bo‘lgan. Rus olimlarining fikricha, avstraliyaliklarning fratrial sistemasi urug‘chilik tuzumining dastlabki shaklidir.

Urug‘ yoki fratriya ajdodining ayrim hayvon nomi bilan atalishi Avstraliyada keng tarqalgan totemistik tasavvurlar bilan bog‘liq. Ular orasida iqtisodiy tabaqalanish bo‘lmagan. Har bir lokal guruh bir avlod sifatida yoshiga va jinsiga qarab bo‘lingan va mehnat taqsim qilingan. Erkaklar ishlab chiqarish qurollari yasaganlar, ov qilganlar, oilasini qo‘riqlaganlar, ayollar esa terimchilik qilganlar, bola boqqanlar, ov va terim mahsulotlariga ishlov berib, ovqat tayyorlaganlar. Ijtimoiy mahsulotlar teng bo‘lingan, shaxsiy mulkni bilmaganlar. Ijtimoiy va nikoh-oila munosabatlari murakkab odat va dasturlarga asoslangan maxsus tizimga ega bo‘lgan.

Nikoh va oila munosabatlarida fratrial va urug‘ cheklanishlardan tashqari seksiya yoki «nikoh sinflari»ga bo‘linish muhim ahamiyat

kasb etgan. Masalan, qabila I va II fratriyaga bo'lingan bo'lib, I fratriyada A va B seksiyalari, II fratriyada esa B va D seksiyalari mavjud. A seksiyasidagi erkak faqat B seksiyasidagi ayolga uylanishi mumkin, ularning bolalari D seksiyasi (ona urug'i hisobi)ga tegishli; B seksiyasidagi erkak faqat D seksiyasidagi ayolga uylanishi mumkin, ularning farzandlari B seksiyasiga tegishli. Shunday qilib, nabiralar ota tomondan bobo seksiyasiga, ona tomondan buvi (momo) seksiyasiga tegishli hisoblangan. Avstraliyalik aborigen rassom Dik Rafsi o'z biografiyasida yozadi: «Meni dadamning aka-ukasi mening tog'am emas; ular ham menga dada. Uning bolalari ham menga qarindosh, aka-uka va opa-singillarim hisoblanadi. Dadamning opa-singlisini men amma deyman, uning bolalari esa ammavachcha bo'ladi. Oyimning opa-singlisini men oyi deyman, ularning bolalarini aka-uka va opa-singil deb hisoblayman. Oyimning aka-ukalari menga amaki bo'lib, meni erkaklar qatoriga o'tkazish (initsiatsiya) marosimiga tayyorlash va tarbiya qilishga javob beradi. Uning bolalari menga amakivachcha singillarimga uylanishim mumkin, ayniqsa, ona urug'idan, ammavachchalariga». Shimoliy Avstraliyada U. Cheslingning ta'rificha, yigit ona tomonidan aka-ukasining qiziga uylanishi mumkin, ammo dadasi-ning singlisi qiziga uylanishi qat'iyon taqiqlangan. Mazkur nikoh tartiblarini buzish juda katta gunoh hisoblangan va kim uni buzsa yo qatl qilingan, yo urug'dan haydalgan.

Voyaga yetgan o'spirinlarni kattalar guruhiga o'tkazishda maxsus initsiatsiya marosimi amalga oshirilgan. Iqtisodiy yoki sotsial tabaqalanish bo'lmaganligi tufayli avstraliyaliklar jinsiga qarab bo'lingan. Shuning uchun ham, masalan, o'g'il bolani ovchilar guruhiga o'tkazish uchun bolani yoshligidan tarbiyalashgan. Dastlab, ular voyaga yetgach boshqalardan ajratib qo'yilgan va ba'zi taomlarni iste'mol qilish man qilingan, tishlarini urib sindirish, badanini jarohatlash, o'tda tutatish kabi jismoniy sinovlardan o'tkazilgan. Bir necha yilga cho'zilgan initsiatsiya marosimlarida yoshlarni qabila urf-odatlari, afsona va rivoyatlari bilan tanishtirganlar, qariyalarni hurmatlash va tartib-qoidalarga qattiq rioya qilishni, ovchilik va boshqa kasb sirlarini egallash mahoratini o'rgat-

ganlar. Initsiatsiya davri voyaga yetgan o'g'il bolalarni sunnat qilish marosimi bilan tugaydi.

Sunnat marosimi, Dik Rafsi ma'lumotlariga qaraganda, qabila a'zolarining maxsus maydoniga to'planishi bilan boshlanadi. U yerga beliga to'qilgan belbog' bog'langan bolani olib kelib erkaklar orasiga o'tkazadilar. Ikki kun davomida erkak va ayollar ashula aytib, raqsga tushadilar. Uchinchi kuni ertalab bolaning qarindoshlaridan uch kishi yerga cho'zilib yotadi, ularning ustiga bola yotqizilib, baliq suyagidan ishlangan maxsus pichoq bilan sunnat qilinaadi va kesilgan joyga kul sepiladi. Kesib olingan qismi choy daraxti qobig'iga o'rab qo'yiladi va olti oydan keyin uni bolaning o'ziga sovg'a qiladilar. Sunnat qilingan bola o'rnidan turib, o't yoqilgan o'choq oldida tiz cho'kadi va kesilgan joyini quritadi.

Marosim tugagach, o'spirin bir oz vaqt yolg'iz yashaydi, muayyan ovqat yeydi, boshqalar bilan faqat imo-ishora bilan gaplashadi. U amakisining tarbiyasida yarim yil davomida jamoadan ajralgan holda yashaydi. Amakisi unga ov sirlarini, qabila qonunlarini, nayza va boshqa qurollardan foydalanish usullarini o'rgatishi zarur.

Shu muddat o'tgach, bolani dengiz sohiliga olib borib cho'miltiradilar, turli sovg'alar in'om qiladilar, ayollardan biri uning boshiga to'r soladi. Demak, bola endi ovchilar qatoriga o'tgan hisoblanadi. O'sha kecha yana bazm boshlanadi, ashula aytilib, muqaddas o'yinlar ijro etiladi. Ashulachi oldiga o'tkazilgan o'spiringa yana sovg'alar beriladi. Eng birinchi sovg'a sifatida sunnatda kesilib quritilgan va choy daraxtiga o'ralgan falos qismi topshiriladi. Keyin nayza, bumerang, to'r va boshqa in'omlar beriladi. Oxirida qaysi qiz unga kelin bo'lib atalganligi e'lon qilinadi. Shuning bilan sunnat marosimi tugaydi, o'spirin endi ovchi erkaklar guruhining to'liq huquqli a'zosi hisoblanadi. Alalxusus, qizlarni ham ma'lum yoshga yetganlarida muayyan marosimlar o'tkazib oilaviy hayotga tayyorlaganlar.

Barcha dastur va marosimlarni o'tkazishda tajribali va hurmatli, yoshi katta mo'ysafidlarga tayanganlar. Ular bu marosimlarda rahbarlik qilganlar.

Qabilalar orasidagi mojaro va kelishmovchiliklar ba'zan urush olib kelgan. Urushga, odatda, qabila hududini egallash, xotinlarni olib qochish, sehrgarlikda ayblash, urug'doshlarni o'ldirish va hokazolar sabab bo'lgan. Xun olish avlodma-avlod o'tib kelgan. Ammo qirg'inbarot urushlar juda kam bo'lgan. Odatda, qabilalarga to'qnashuvlar va yoki janjallar bir necha qurbonliklar yoki yara-dorlar paydo bo'lishi bilan to'xtatilib, tinchlik muzokaralari boshlangan va maxsus marosimlar bilan tugagan.

Qabilalar orasidagi munosabatlar, ko'pincha, tinch-totuv xarakterga ega bo'lgan. Qabilalar o'rtasida tosh qurol-aslaha va buyumlar, noyob xomashyo (bo'yoq, narkotik o'simlik, chaqmoqtosh va hokazo) almashib turilgan. Har bir qabilaning o'z almashuv mahsuloti, uning o'rniga oladigan moli ham aniq bo'lgan. Almashuv savdosi, odatda, maxsus marosim va bayramlar bilan nishonlangan.

Avstraliyaliklarning ma'naviy madaniyati, diniy e'tiqodi ishlab chiqarish kuchlarining darajasi va ijtimoiy tuzumiga mos kelgan. Ularning tasavvurida butun tevarak-atrof g'ayritabiiy kuchlar, turli maxluq va arvoqlar bilan to'la. Avstraliyani, odatda, totemizm vatani deyilar. Eng ibtidoiy din shakllaridan biri hisoblangan totemizm falsafasi bilan uyg'unlashib ketgan kishilar, urug' yoki qabilalar o'zlarini muayyan moddiy buyumlar, asosan, ayrim jonivorlar yoki o'simliklar bilan yaqin qavm-qardosh, deb biladilar va shunga ishonadilar. Shuning uchun ham, ayrim urug'lar totemistik guruh hisoblanib, hayvonlar yoki o'simliklarning, ba'zan jon-siz buyumlarning nomi bilan atalganlar. Shu nomdagi hayvon yoki o'simlikka – bobo, dada yoki aka-uka qarindosh deb hisoblangani uchun ularni o'ldirish, iste'mol qilish qattiq man etilgan.

Markaziy Avstraliyada afsonaviy ajdodlarning arvoqlari muqaddas buyumlarga ko'chirilgan. Bunday buyumlar, odatda, sehrli belgilar chizilgan taxtacha – churingidan iborat bo'lib, uni maxsus joyga yashirganlar. Har bir totemistik guruh o'zining churingisi yashiringan muqaddas joyga ega bo'lgan. O'sha yerda yilda bir marta maxsus marosim (intichiuma) o'tkazilgan.

Avstraliyaliklar orasida turli sehrgarlik, duogo'ylik, ziyon yetkazish magiyasi juda keng tarqalgan. Dushman qabilalar turli duo-

lar bilan ziyon yetkaza bilish qobiliyatiga ega degan tasavvurlar muhim rol o'ynagan. Tub aholi tushunchasida dushman uzoqdan ziyon yetkazmoqchi bo'lgan kishiga uchi yo'nilgan yog'och, o'tkir suyak to'g'rilab nafratli duo o'qisa, shu kishi yo kasal bo'lar, yo o'lar emish. Sehrgarlik bilan birovni sovutish yoki maftun qilish (sevgi magiyasi), yomg'ir yog'dirish (ob-havo magiyasi), davolash (duoxonlik magiyasi) kasbini egallagan maxsus folbin va duoxonlar ihug'ullangan.

Magik tasavvurlarga nisbatan Avstraliya qabilalarida animizm (jonga ishonish) kam tarqalgan. Ularda kosmogonik afsonalar ham rivojlangan. Jonning narigi dunyoda yashashiga ishonganlar. Avstraliyaliklarning diniy e'tiqodida hukmron va qaram bo'lish tushunchalari yo'q. Ular o'z totemlariga itoat qilib tiz cho'kmagan. Bu elat na buyuk arvoh, na xudo to'g'risida tasavvurni, na qurbonlik, na ibodatxona, na avliyoni bilganlar. Faqat turli sehrgarlik marosimi va odatlar, kohinlar o'rniga folbin va duoxonlar, muqaddas avliyolar va machit o'rniga buyumlarning saqlanish joylari ibtidoiy dunyoning asosiy ifodasi edi.

Avstraliyada xalq og'zaki ijodi dastavval rivoyatlar, afsona va ertaklar, ashula va raqslarda namoyon bo'lgan. Afsona va rivoyatlar, asosan, totemistik tasavvurlar bilan bog'liq bo'lsa ham, muqaddaslashtirilmagan, tinglovchilar ularning haqqoniyligiga ishonishmaydi, kulgi va hazil bilan qabul qilishadi. Afsona personajlari (kishi yoki hayvon) hech qanday qahramonlik ko'rsatmaydi, odatdagicha ko'chib yuradi, ov qiladi, yeydi, yotadi; ba'zan urushadi va bir-birini o'ldiradi.

Musiq kuylari, odatda, raqslarga jo'r bo'ladi. Ularning raqslari, ko'pincha, jamoa xarakterida (orro bori) bo'lib, turli ma'noni tasvirlaydi, ayrimlari totem bilan bog'liq dramatik afsonalarni ifodalaydi. Barcha o'zaro uchrashuvlar, tadbir va marosimlarda raqs ijro etilgan.

O'ziga xos tasviriyl san'at ham turli ijtimoiy va diniy ehtiyojlarga bo'ysundirilgan. Unda ayrim primitiv, realistik tasvirlar bilan bir qatorda, har xil shartli belgilar – chiziq, nuqta, doira kabilar totemistik tasavvurlarni ifodalagan. Turli naqshlar va ornamentlar

qurollarga, marosimlarda kishi badaniga, sirli belgilar esa churungi va boshqa diniy buyumlarga, qoya va toshlarga yasalgan. Tasmaniyaliklar ham bezaklarni va badan bo'yashni bilganlar.

Ancha oddiy kishilarning bilimlari tevarak-atrofdagi tabiiy sharoitga moslashgan bo'lib, ishlab chiqarish tajribasiga bo'ysundirilgan. Avstraliyaliklar o'z guruhi ko'chib yuradigan hududni juda yaxshi bilganlar, bepoyon dashtlarda suv, yo'l va taom topish usullarini egallaganlar. Tabiblarning sehrli tajribasidan tashqari har bir avstraliyalik ayrim kasallik va yaralarni davolash yo'llarini ham bilgan. Ular ibtidoiy tabobat qo'lga kiritgan barcha bilimlardan foydalanganlar, maxsus tayyorlangan tarkibiy dorilarni ham, o'simlikdan qaynatilgan va kukun holidagi dorilarni ham ishlatganlar, qon oqishni to'xtatish, singan joyni tuzatish kabi jarrohlik usullaridan xabardor bo'lganlar.

Avstraliyaliklar o'z vatanining botanika va zoologiyasini yetarli ravishda egallab, har bir hayvon va o'simlikka nom berganlar. Ular anatomiya bo'yicha (asosan, suyaklar) yetarli bilimga ega bo'lsalar ham fiziologiya sohasidagi tasavvurlari nihoyatda xayoliy bo'lgan. Masalan, jinsiy aloqa natijasida bola tug'ilishi o'rtasidagi bog'lanishni mutlaqo bilmaganlar. Tashxis sohasida ham bilim juda past bo'lsa-da, turli kasalliklar orasidagi farqni ajrata bilishgan. Umuuman, o'tkir kuzatuvchilik va tevarak-atrofni, tabiatni chuqur o'rganish natijasida avstraliyaliklar va tasmaniyaliklar ishlab chiqarishga, odam sog'ligi va rivojiga zarur bo'lgan belgilarni, dastlabki ijobiy bilimlarni o'zlashtirganlar. Bu to'g'ridagi ma'lumotlarni turli davr olim va sayyohlari yozib qoldirishgan.

Beshinchi qit'aga to XVIII asr oxirlarigacha yevropaliklar oyoq bosmagan. Qit'a, aslida, XVI asrlardan ma'lum bo'lsa-da, uni mustamlaka qilish 1770-yillardan boshlanadi. O'sha davrda Avstraliyani mashhur ingliz sayyohi J. Kuk ikkinchi marta «kashf» qilgan. Bu yer dastlab Angliya josuslarining surgun joyiga aylangan. XIX asrning o'rtalaridan, ayniqsa, qit'ada oltin topilganidan keyin erkin «oq tanlilar» ko'plab kela boshlaydi. Tasmaniyada yevropaliklar birinchi marta 1803-yilda paydo bo'la boshlagan edi. Kelgindi mustamlakachilar bilan tub aholi orasida birinchi davrlardayoq

jiddiy to'qnashuvlar boshlangan. Chunki yevropaliklar ovga boy yerlarni egallab, mahalliy qabilalarni haydab chiqara boshlaganlar, qarshilik qilganlarni qirganlar. Shunday qilib, qisqa muddat ichida, asosan, Britaniya va Irlandiyadan kelgan mustamlakachilar tub aholining eng serunum, tirikchilik uchun zarur bo'lgan yerlaridan o'lkaning ichki qismi tomon – bepoyon suvsiz dashtlarga yoki shimoldagi changalzor to'qaylarga siqib chiqarib, ularni tabiiy qirg'inga hukm qilganlar. Tasmaniyaning tub aholisi 1870-yillarga kelib butunlay qirilib ketgan. Hozir Avstraliyada aborigenlar 100 mingga ham yetmaydi, ya'ni mustamlakachilik arafasidagi tub aholi soniga nisbatan deyarli to'rt-besh barobar kamayib ketgan. Ular nihoyatda og'ir sharoitda hayot kechirmoqda. Ayniqsa, daydichilikda turmush kechirayotgan qabilalar achinarli ahvolda yashamoqdalar. Avstraliyaning hozirgi aholisi, yuqorida aytilgandek, Angliya, Shotlandiya va Irlandiyadan kelganlarning avlodidir. Ammo shunga qaramay, ular boshqa dastlabki kelgan yevropaliklar bilan birga yangi shakllanayotgan Avstraliya millatini tashkil qiladilar. Mamlakatning iqtisodiy mavqeyi yirik industrial-agrar xarakteri bilan belgilanadi. Unda zamonaviy sanoatning barcha muhim sohalari, jumladan, elektrotexnika, kimyo, metallurgiya, mashinasozlik, rivojlangan qishloq xo'jaligi, ayniqsa, chorvachilik va hokazolar mavjud.

Beshinchi qit'a har xil qazilma boyliklarga ega. Eng yuqori sifatli jun ishlab chiqarishda va eksport qilishda Avstraliya dunyoda birinchi o'rinni egallaydi.

Okeaniya deb atalgan bepoyon Tinch okeanida joylashgan ko'psonli katta-kichik arxipelag va orollarda turli xalq va elatlar yashaydi. Odatda, ularni uch qismga bo'ladilar. Polineziya Yangi Zellandiya bilan, Melaneziya Yangi Gvineya bilan va Mikroneziya. Okeaniya xalqlari beshinchi qit'a aholisiga qaraganda nisbatan yuqori madaniyatga ega bo'lgan.

Dastlabki odamlar Melaneziyaga Janubi-Sharqiy Osiyodan neo-lit davri boshlarida kelganlar. Antropologik jihatdan umuman yagona tipga ega bo'lgan melaneziyaliklar (qora tanli, jingalak sochli negroidlar mazkur viloyat nomining kelib chiqishiga sabab

bo'lgan, chunki melaneziya «qora orollar» degan ma'noni anglatadi) Okeaniyaning eng qadimiy aholisi hisoblanadi.

Sharqiy va Shimoliy Tinch okeanida joylashgan polineziyalik va mikroneziyaliklar, shubhasiz, ancha keyin kelib o'rtnashgan. Bir necha yuz va hatto ming kilometr lab uzoqlikda cheksiz va dahshatli okeanda qad ko'targan son-sanoqsiz mayda orollarni egallash uchun, albatta, yuksak madaniyatli, ayniqsa, kemasozlik va dengiz sayyohati sirlarini yaxshi bilgan kishilar zarur edi. Hozirgacha tadqiqotchilar orasida bunday jasur va mohir dengiz sayyohlarining vatani qayerda ekanligini aniqlash yo'lida murosasiz bahs va tortishuvlar davom etmoqda. Yuqorida mashhur norveg sayyoh olimi Tur Xeyerdal, atoqli polineziyalik etnoglog Te Rangi Xiroa (Piter Bak) va boshqalarning mulohazalarini keltirgan edik. Gavayya, Pasxa, Taiti va boshqa orollarda topilgan ajoyib arxeologik buyumlar, nihoyatda bahaybat tosh haykallar, ko'p kishi sig'adigan, uzoq masofaga mo'ljallangan yelkanli katta kemalar va boshqalar okeaniyaliklarning yuksak madaniyatli ajdodlar avlodi ekanligidan dalolat beradi.

Antropologik va lingvistik jihatdan ham polineziyaliklar Janubiy Osiyoga borib taqaladi. Ular til va madaniy qiyofasi bilan umumiy xarakterga ega bo'lsa-da, irqiy jihatdan negro-avstraloid va mongoloidlar aralashmasidan tashkil topgan o'ziga xos tipdan iborat. Malayya-polineziya til oilasiga kirgan indoneziya tiliga yaqin ekanligi ham polineziyaliklarning vatani Osiyo bilan bog'liq degan fikrni ma'qullaydi. Moddiy va ma'naviy madaniyat belgilarining ancha qismi ham polineziyaliklarni Indoneziya va Hindi-Xitoy (Malayziya) bilan bog'laydi.

Polineziyaliklar ajdodlarining Janubiy Osiyodan ko'chish davri eramizning birinchi asrlariga to'g'ri keladi. Bepoyon Tinch okeani tomon juda ko'p elatlarni siljitgan «buyuk ko'chish» oqimi uzoq davr davom etib to XVI asrgacha cho'zilgan. Shunisi ham diqqatga sazovorki, polineziyaliklar bir-biridan qancha uzoq joylashmasin, kelib chiqishi to'g'risidagi rivoyatlar juda aniq va bir-biriga yaqin, ham o'xshash. «Buyuk ko'chish», asosan, ikki yo'l bilan: birinchisi, Yangi Gvineya bo'ylab Melaneziya orollari orqali, Fid-

ji, Tongo va Samoa usti bilan, ikkinchisi – «shimoliy» yo‘l, ya‘ni Mikroneziya orollari, Gilbert arxipelagi orqali Markaziy Polineziya, Taiti orollariga ko‘chib borilgan. Ba‘zi tadqiqotchilar ko‘chish faqat «shimoliy» yo‘l bilan, ayrimlari faqat «janubiy» yo‘l bilan ro‘y bergan deb uqdirishga intiladilar. Ko‘chish ikki yo‘l bilan bir vaqtning o‘zida bo‘lib turgan degan fikr tarafdorlari ham bor.

Mikroneziya aholisining kelib chiqishi to‘g‘risidagi aniq ma‘lumotlar yo‘q. Antropologik jihatdan ular polineziya, melaneziya va malayya tiplari birikmasini o‘zida mujassamlashtirgan. Ammo madaniy jihatdan mikroneziyaliklar polineziyaliklarga ancha yaqin turadi.

Ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikricha, dastlabki odamlar Melaneziyaga – ming yillar muqaddam kela boshlagan. N.N. Mikluxo-Maklay Avstroosiyo, shu jumladan, Melaneziya dastlab yagona «papas irqi» aholisi tomonidan egallanib, keyin Okeaniyaga tarqala boshlagan deb taxmin qilgan. Bugungi kun olimlari ham mazkur fikrni davom ettirib, o‘zaro yaqin antropologik tiplarning uzoq davr ichida davom qilgan migratsiyasi natijasida hozirgi aholi tipi paydo bo‘lgan deb tasdiqlamoqdalar. O‘ziga xos tili, madaniyati va antropologik tipi bilan ajralib turgan Melaneziya aholisi bunga dalil bo‘la oladi.

Uning eng qadimiy qismi negritos va papuaslar hisoblanadi. Negritos qabilalar, asosan, Yangi Gvineyaning o‘rta tog‘ hududlarida va qisman Yangi Gebridda yashaydilar. Ular o‘zlarining past bo‘yligi (erkaklar 145 sm gacha), kalta jingalak sochlari, to‘g‘ri va keng burni, ochiq jigarrang badani bilan ajralib turadi. Asl melaneziyaliklarning o‘zlari o‘rta bo‘yli, negritoslarga nisbatan qoraroq tanli bo‘lib, Yangi Gvineyaning sohillarida va Markaziy Melaneziyada joylashganlar. Papuaslar, asosan, o‘rta bo‘yli (162–165 sm), bir oz to‘lqinsimon uzun sochli, semitik tipdagi burunli, pragmatizmi sezilarli, yuzlari cho‘zinchoqroqdir.

Melaneziyaliklar papuaslarga qaraganda moddiy va ma‘naviy jihatdan ancha yuqori madaniyatii hisoblanadilalr. Ular kulolchilikni bilganlar, Yangi Gvineyaga dastlab o‘q-yoy keltirganlar, papu-

malarga tatuirovka qilishni, nog'ora qoqishni, initsiatsiya marosimi va «erkaklar uyi»dan foydalanish yo'llarini o'rgatganlar. Shunday qilib, melaneziyaliklar keyin kelgan yuqori madaniyatii guruh sifatida Yangi Gvineya aholisining taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Okeaniya tub aholisining tillari ikki katta turkumga bo'lingan: Yangi Gvineya va qisman qo'shni orollardagi o'ziga xos papuas tili hamda juda keng hududga tarqalgan malayya-polineziya tillaridir. Ancha vaqt Yangi Gvineyada yashagan N.N. Mikluxo-Makluy jahon tillari ichida ajralib turgan papuas tili juda ko'p shevalarga bo'linganligini aytib, hatto har qaysi qishloq shevasiga ega ekanligini alohida qayd qilgan. Binobarin, umumiy xarakterga ega bo'lgan polineziya tillarini bir-biridan juda uzoq joylashgan elatlar o'zaro shuncha yaxshi tushunganlarki, ularni bir tilning shevalari deb atash mumkin.

Bir-biridan minglab kilometr uzoqda yashagan yangi zelandiyalik – taitiyalik tilini, samoalik – gavayyalik tilini bimalol tushunavergan. Shuni ham qayd qilish lozimki, polineziya tillari nihoyatda boy va go'zal, unda mavhum tushunchalar, metafora va o'xshatishlar, poetik iboralar va kosmogonik atamalar ko'p uchraydi. Ayrim orollarda shakarqamish, kakao va sabzavot yetishtiriladi. Gilbert orollarida fosforit qazib olinadi. Maorif tizimi nihoyatda past darajada rivojlangan.

Nazorat savollari:

1. *Avstraliya va Okeaniyaning Flora va Faunasi haqida so'zlab bering.*
2. *Avstraliya va Okeaniyani o'rganish qanday tarixiy-geografik hududlarga asoslanadi?*
3. *Avstraliya va Okeaniya aholisining shakllanishi va etnik tarixini so'zlab bering*
4. *Avstraliya va Okeaniyaning kashf etilishi haqida gapirib bering.*
5. *Avstraliya va okeaniya xalqlarining diniy tasavvurlari haqida ma'lumot bering.*
6. *Avstraliyaliklarning ma'naviy madaniyati va urf-odatları haqida gapirib bering.*

7-MAVZU: OSIYO XALQLARI VA ELATLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Osiyo qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi. 2. Osiyo qit'asining geografik va etnografik jihatdan bo'linishi. 3. Osiyo qit'asi aholisining diniy e'tiqod va urf-odat-lari.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joy-lashuvi, Osiyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: odatda, Osiyo fanda geografik va tarixiy-etnografik jihat-dan olti qismga bo'lib o'rganiladi: G'arbiy yoki Old Osiyo xalqlari, Marka-ziy Osiyo va Qozog'iston xalqlari, Janubiy va Markaziy Osiyo xalqlari, Janu-bi-sharqiy Osiyo xalqlari, Sharqiy va Shimoliy Osiyo yoki Sibir xalqlari. Tabiiy-geografik jihatdan butun Osiyo qit'asi nihoyatda notekis va xilma-xil. Uning iqlimi va tabiatiga qit'a sohillarini har tomondan yuvib turgan Shimoliy Muz, Tinch va Hind okeanlari, Atlantika okeaniga tegishli Yapon, Sariq, Shar-qiy va Janubiy Xitoy dengizlari, Qora va O'rta dengizning suvlari ancha ta'sir qiladi. Osiyoning ko'p qismi baland va yassi tog'liklar, adir va bepoyon cho'l-u biyobondan iborat bo'lib, bu uning kontrast iqlimi bilan bog'liq. Osiyoda ja-hondagi eng baland tog'lar – Qora Qurum va Himolay (eng baland cho'qqi – Jomolungma – 8848 m) va quruqlikning eng quyi joyi O'lik dengiz (O'rta den-giz sathidan 392 metr pastlik)da joylashgan.	
Pedagogik vazifalar: etnologiya fani predmeti, nazariy-uslubiy asoslari va uni o'rganishning ahamiyati haqida to'liq ma'lumot berish; Osiyo qit'asining tabia-ti, hayvonot va o'simliklar dunyosi, Osiyo qit'asining geografik va etnografik jihatdan bo'linishi, Osiyo qit'asi aholisining diniy e'tiqodi va urf-odatlarini etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga talabalarni o'rgatish; Osiyo elat sifatida tarqa-lishidagi boshqa o'lkalar bilan o'xshashliklar masalalarini tahlil qilish;	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.

O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Osiyo qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi. 2. Osiyo qit'asining geografik va etnografik jihatdan bo'linishi. 3. Osiyo qit'asi aholisining diniy e'tiqod va urf-odatları.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda «Etnologiya o'rganishda asosiy manbalar» masalasini yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pin-bord). 6. Yakunlash. Baholash.
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rni bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar;

– tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish	– jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. Osiyo qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi.
2. Osiyo qit'asining geografik va etnografik jihatdan bo'linishi.
3. Osiyo qit'asi aholisining diniy e'tiqodi va urf-odatlari.

Tayanch tushunchalar: flora va fauna, pityekantrop, sinantrop, fergantrop, neandertal, yevropyoid, mongoloid, avstroloid, etnolingvistika, hind, Ganga, braxmaputra, Xuanxe, Yanszi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T.: Universitet, 2007.
2. Ashirov A. Etnologiya. – T.: Yangi nashr, 2014.
3. Atadjanov Sh., Ashirov A. Etnologiya. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Jabborov I. Jahon etnologiyasi asoslari. – T.: Yangi asr avlodi, 2013.
5. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
6. Этнология. // Под. ред. Й. Бромлея, Г.Э. Маркова. – М., 1982.
7. Алексеев В.П. Этногенез. – М., 1986.
8. Маерс В. Советская этнография: охотники или собиратели.// Аб Империи. №3, 2001.
9. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
10. Народов мира. – М., 1988.
11. Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.
12. Jabborov I. O'zbek xalqi etnologiyasi. – T., 1994.

13. Токарев С.А. *История зарубежной этнографии*. – М.: Высшая школа, 1978.
14. Тишков В.А. *Исторический феномен диаспоры. // Этнографическое обозрение. №2. 2000.*
15. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar*. – Jizzax: Sangzor, 2014.

Osiyo qit'asi jahonda eng katta hududga ega bo'lgan, tabiati nihoyatda rang-barang, eng ko'p va zich joylashgan aholiga ega. Bu yerda odamzod paydo bo'lgach, eng qadimiy madaniyatlar yaratilgan. Oxirgi ma'lumotlarga qaraganda Osiyoning hududi 32 mln. kv km ga yaqin, aholisi 3 mlrd. dan ortiq, ya'ni jahon aholisining yarmidan ko'pini osiyoliklar tashkil qiladi.

Odatda, Osiyo fanda geografik va tarixiy-etnografik jihatdan olti qismga bo'lib o'rganiladi: G'arbiy yoki Old Osiyo xalqlari, Markaziy Osiyo va Qozog'iston xalqlari, Janubiy va Markaziy Osiyo xalqlari, Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari, Sharqiy va Shimoliy Osiyo yoki Sibir xalqlari. Tabiiy-geografik jihatdan butun Osiyo qit'asi nihoyatda notekis va xilma-xil. Uning iqlimi va tabiatiga qit'a sohillarini har tomondan yuvib turgan Shimoliy Muz, Tinch va Hind okeanlari, Atlantika okeaniga tegishli Yapon, Sariq, Sharqiy va Janubiy Xitoy dengizlari, Qora va O'rta dengizning suvlari ancha ta'sir qiladi. Osiyoning ko'p qismi baland va yassi tog'liklar, adir va bepoyon cho'l-u biyobondan iborat bo'lib, bu uning kontrast iqlimi bilan bog'liq. Osiyoda jahondagi eng baland tog'lar – Qora Qurum va Himolay (eng baland cho'qqi – Jomolungma – 8848 m) va quruqlikning eng quyi joyi – O'lik dengiz (O'rta dengiz sathidan 392 metr pastlik)da joylashgan.

Shimoliy Muz okeani tomonidan keladigan Arktika havosi Sharqiy Osiyo tomon cheksiz pasttekisliklarga yoyiladi va qish paytlari G'arbiy Osiyoga nisbatan (bu yerda baland tog'lar to'siq bo'ladi) ancha sovuq bo'ladi. Qit'aning Tinch va Hind okeanlariga yaqinligi eng katta musson iqlimli hududni hosil qilgan. Agar baland tog' tizmalari, bir tomondan, Janubiy Osiyoni qutb havzasidan saqlasa, ikkinchi tomondan, o'sha to'siq Markaziy va Janubi-Sharqiy Osiyoning ichki dasht va yarim dasht hududlariga namlik keltiradigan

dengiz havosini o'tkazmaydi. Oqibatda bir yoqda qalin tropik va subtropik o'rmonli tog' ekinlari yastanib yotsa, ikkinchi yoqda qarama-qarshi iqlimli bepoyon sahro va yarim dasht hududlar o'ziga xos tabiati bilan ajralib turadi. Qit'aning okean sohillariga yaqin joylari, ayniqsa, janubiy qismidagi nam yerlarida yashil o'rmonlar go'zal manzara kashf etadi. Aksincha, yozgi jaziramada bir xil rangdagi qurg'oq, cheksiz dasht-u biyobon kishini karaxt qiladigan darajada ma'yus ko'rinishga ega bo'ladi. Umuman, Osiyo beshta mintaqa; mo'tadil yoki o'rtacha, subtropik, tropik, subekvatorial va ekvatorial bog'lamalarda joylashgan.

Osiyo juda ham ko'p qazilma boyliklariga ega. Ammo bu qazilma boyliklar juda kam tekshirilgan. Bu yerda neft va gaz, ko'mir va qo'rg'oshin, volfram va boksit, kumush va oltin, nikel va kobalt, xrom va mis, fosfat, temir, surma, simob, grafit, oltingugurt, uran, asbest, magniy kabi foydali qazilmalar topilgan. (Masalan, 80-yillarning o'rtalarida jahonda ishlab chiqarilgan neftning yarmidan ko'pi Osiyodan olingan). Agar dengiz tubidan ham neft chiqarilishini hisobga olsak, bu ko'rsatkich yana ham ortadi. Ko'pchilik hududlar, ayniqsa, namligi haddan ortiq ekvator hududlar va nihoyatda keng qurg'oq, suvsiz yassi tog'lik va tekisliklar dehqonchilik uchun noqulaydir. Shuningdek, nam tropik joylar ham dehqonchilik va chorva uchun noqulay, u yerlarda faqat daraxtzor plantatsiyalari tashkil qilingan. Musson iqlimli yerlarda sholi, qisman texnik ekinlar (jut, shakarqamish), salqinroq tog'li hududlarda choy, kofe va tunga daraxti ekiladi. Sug'oriladigan quruq yerlarda paxta, tamaki, arpa; iliq namli subtropik hududda bug'doy va arpa; tog'larda esa sitrus ekinlari, uzum, zaytun daraxti o'stiriladi. Jahonda eng ko'p sug'oriladigan yerlar Osiyodadir. Bu yer hatto ayrim ekinlarning vatani hamdir. Hozirgi davrda jahondagi natural kauchukning 91 foizi, aholining 84 foizi, choyni 70 foizi Osiyo qit'asida yetishtiriladi.

Osiyo suv resurslariga ham boy. Bu yerda har yili 20 ming kub km yomg'ir yog'adi. Eng katta Yenisey, Lena, Amu va Sir, Tigr, Efrat, Hind, Ganga, Braxmaputra, Xuanxe, Yanszi daryosi suvi-ning ko'pligi jihatidan (yiliga 1000 kub km) faqat Amazonka va

Kongo daryolaridan keyingi o'rinda turadi. Ganga bilan Braxmaputra daryolarining bir yillik suv hajmi 800 kub km dan oshadi. Daryo suvlarining ko'p qismi, asosan, dehqonchilikka sarflanadi. Masalan, Hindistonda iste'mol qilinadigan chuchuk suvlarning 95 foizi, Yaponiyada 70 foizdan ko'pi irrigatsiya ishlariga sarflanadi. Butun jahonda sug'oriladigan maydonning to'rtidan uch qismi Osiyoda joylashgan bo'lib, har bir kishiga taxminan 84 ga sug'oriladigan yer to'g'ri keladi. Ayrim joylarda esa dehqonchilikda yer osti suvlaridan foydalaniladi, qurg'oq yerlarda ariq qazilib suv chiqariladi, tog' etaklarida kariz sistemasi joriy etilib, u hozirgacha ham saqlangan.

Osiyoning o'skmlik dunyosi ham rang-barang. Bu yerning juda keng hududlarida shimoldan janubga qarab har xil bargi qalin o'rmonlar, yashil subtropik o'rmon va butazorlar, pichanzor va dasht o'simliklari, daraxti siyrak subtropik va tropik dashtlar, savanna va xazonrez o'rmonlar, tog' o'simliklari mavjud. Osiyoning sernam sharq va qurg'oq g'arb manzarasi bir-biridan farq qiladi. Masalan, sharqiy qismning o'simlik dunyosi nihoyatda boy bo'lib, 20 mingdan ortiq o'ziga xos turga ega. Janubi-sharqiy mintaqalardagi o'rmonlarda sanoat uchun zarur qimmatbaho daraxtlar o'sadi. Masalan, ko'pgina o'rmonlardan teri oshlashda ishlatiladigan po'stloq, konifol, qatron (smola), kauchuk, sariq mum, spirt, dorivor o'simliklar va turli yemishli mevalar yig'ib-terib olinadi. Bambuk va palma daraxtlaridan turli-tuman mahsulotlar ishlab chiqariladi. Afsuski, o'rmonlarning aksariyat qismi yiqitilib o'tin sifatida ishlatilib yuborilmoqda.

Atoqli rus olimi N.I. Vavilovning fikricha, Osiyo ko'pgina madaniy ekinlarning vatanidir. Bu yerda jahon dehqonchilik markazlarining o'ndan olti qismi joylashgan (Markaziy Osiyo, Old Osiyo, Qora dengiz, Hindiston, Indoneziya va Xitoy) bo'lib, g'alla, poliz, sabzavot va texnik ekinlar o'stirilgan va boshqa qit'alar-ga yirik miqdorda eksport qilingan. Masalan, Hindiston sholi va bug'doyning ayrim turlari, loviya, bodring, shakarqamish, jut va ba'zi kanop xillarining vatanidir. Choy daraxti, apelsin, non daraxti, bananning ayrim turlari, kokos, qand va sago palmalari, yams va

lari vatani Janubiy Osiyodir. Arpaning ayrim turlari, chumiza, turp, an'va, olma va nok, shaftoli va o'rikning ko'p turlari, tut daraxti, ingichka tolali paxta va boshqa o'simliklarning vatani esa Sharqiy Osiyodir. Bug'doyning ko'p turlari, arpa va sulining ayrim navlari, javdar, no'xat va zig'ir, ayrim mevali daraxtlar (olcha, qorali, behi, gilos) va boshqa o'simliklarning vatani Janubi-G'arbiy Osiyo hisoblanadi.

Osiyoning hayvonot dunyosi ham boy. Bu yerda faunaning jahondagi eng qadimiy vakillari saqlangan. Ayniqsa, Hind-Himo-lay, Markaziy Himolay va Himolay-Xitoy mintaqalari, janubda Araviya yarim orolidagi Efiopiya faunasi juda boy. Osiyo mintaqasida eng keng tarqalgan hayvonlar sutemizuvchilar oilasiga mansub tapir, hind fili, gayal ho'kizi, karkidon, yo'lbars, lor, tupayi, orangutan, gibbonlar; qushlardan tovus, har xil turdagi tustovuqlar; sudralib yuruvchilardan ko'zoynakli zaharli ilon (kobra), turli pitonlar, uchar ajdarho (maxsus yon terisi bilan daraxtlar oralab uchib o'tadigan kaltakesak)lardir. Osiyo sohillariga yaqin bo'g'oz va dengizlarning hayvonot dunyosi ham rang-barang. Turli xildagi baliqlar, yemishli suv o'simliklari mahalliy aholini oziq-ovqat sifatida ta'min qiladi.

Shunday qilib, eramizning boshlarida Janubiy va Sharqiy Osiyoda eng yirik etnolingvistik guruhlar: semit, eron, hindariy, oltay, dravid, munda, mon-kxmer tillaridagi qabila va elatlar, xitoy, vietnam, qadimiy koreya va yapon xalqlari shakllana boshlagan yangi erada mazkur jarayon davom etib, xalqlarning etnik qiyofasi uncha o'zgarmagan. Ammo VII asrdan boshlab arablarning keng hududlari joylashuvi va islomning tarqalishi oqibatida semit xalqlari arab tiliga o'tgan va hozirgi etnoslarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Markaziy Osiyo dashtlaridan g'arbga va janubi-g'arb tomon ko'plab ko'chib kelgan turk qabilalarining qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi bilan aralashib ketishi, natijasida turkiylashish hodisasi ro'y bergan. Markaziy Osiyoning o'zidan esa ko'chib ketgan turkiy qabilalar o'rnini Sharqiy Mo'g'ulistondan kelgan qabilalar egallagan.

Hozir Osiyoda etnik taraqqiyot jihatidan turli pog'onada turgan mingdan ortiq xalqlar yashaydi. Ular har xil til oilasi va guruhlar-

ga oid bo'lib, son jihatdan eng ko'p sonli –100 mln. kishidan ortiq aholiga ega to'rtta xalq: xitoylar, hindistonliklar, bengalliklar, yaponlar yashaydi. Bir mln. dan ortiq 90 xalq 2400 mln. kishidan iborat bo'lib, butun Osiyo aholisining 97,4 % ini tashkil qiladi. Shulardan oltitasi 50 mln. dan ortiq, 21 tasi 10 mln. dan to' 50 mln. ga yaqin aholiga ega bo'lgan xalqlardir. Osiyo etnolingvistik jihatdan qancha rang-barang bo'lmasin, aholisining uchdan ikki qismi dunyoda eng ko'p sonli bir tilda so'zlashadigan etnoslarni tashkil qiladi (xitoy, hind, yapon, bengal, arab va forslar). Umuman, xitoy-tibet til oilasiga oid xalqlar soni 990,7 mln. dan ortiq (shulardan xitoy guruhi 938,6 mln., tibet-birman guruhi 52 mln. kishi), hind-yevropa oilasi 700,1 mln. kishi (hindariy guruhi 637,5 mln., eron guruhi 60,5 mln. Qolgani arman, grek, german va slavyan va killari), avstroneziya oilasi 196 mln., dravid oilasi 161,6 mln., yaponlar 114,2 mln., avstroosiyo oilasi 73,3 mln., oltoy oilasi 63 mln. (shulardan turkiy guruhi 55 mln.), semit-xamit oilasi 46,2 mln., tay oilasi 60 mln., koreyslar 56,4 mln. kishidan iborat. Qolgan elatlar kavkaz, papuas, andaman til oilalariga kiradi.

Keyingi yillarda xalqaro va davlat tili sifatida butun Malayziya va Indoneziyada malayya tili (uni ba'zan indoneziya yoki baxasa, Indonesiya deb ham ataydilar) muhim rol o'ynay boshladi. Shu bilan birga butun Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda rasmiy til sifatida ingliz tili ham keng tarqalgan.

Osiyo mamlakatlari aholisining milliy tuzilishi va etnik xarakteriga qarab to'rt guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga milliy jihatdan bir xil bo'lib, tub xalqi umumiy aholining 95 % ini tashkil qiladigan Yaponiya, Koreya, Bangladesh va ko'pchilik Arab mamlakatlari kiradi. Ikkinchi guruhga tub xalq butun aholiga nisbatan 70 % ni tashkil qiladigan Vetnam, Birma, Kambodja, Turkiya, Suriya, Iroq, Xitoy, Shri-Lanka, Singapur singari davlatlar kinidi. Uchinchi guruhga aholisining yarmidan ko'pi tub xalq, qolgani boshqa turli etnoslardan iborat mamlakatlar kiradi (Eron, Afg'oniston, Pokiston, Malayya, Laos). To'rtinchi guruhga esa ko'p millatli mamlakatlar kiradi. Masalan, bunday mamlakatlarda Hindiston va Indoneziyada 150 dan ortiq. Filippinda 100 ga yaqin turli xalq

va elatlar yashaydi. Ba'zi davlatlarning etnik tuzilishi shunchalik murakkabki, ayrim xalqlar bir necha mamlakatlarga bo'linib ketgan. Masalan, kurdlar Turkiya, Eron, Iroq va Suriyada, belujiylar Afg'oniston, Eron va Pokistonda, panjobliklar Pokiston va Hindistonda yashaydilar. Butun Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari haqida yirik guruh bo'lmish xitoy immigrantrlari joylashgan.

Osiyo mintaqasida xitoy-tibet til oilasiga oid xalqlar butun aholining 40,2 % ini, hind-yevropaliklar 28,4 % ini, avstroneziya til oilasi 7,9 % ini, dravidlar 6,6% ini, yaponlar 4,6% ini, avstroosiyti oilasi 2,0 % ni, oltoy oilasi 2,6 % ni (shu jumladan, turkiy tildagilar 2,2 % ni), tay oilasi 2,4 % ni, koreyslar 2,3 % ni, semit-xamitlar 1,9 % ni tashkil qiladi. Oltoy til oilasiga oid turkiy, mo'g'ul va tungus-munchjur tillarida so'zlashadigan etnoslar G'arbda Bosfor bo'g'ozi va Marmar dengizidan tortib, Sharqda Tinch okeanigacha cho'zilgan hududlarda joylashgan. Osiyoda aholi zichligi ham notekis: serunum tuproqli daryo vohalarida va qulay tabiatli dengiz sohillarida bir kvadrat km. ga 500 kishi (Hindistonning ayrim hududlarida hatto ming kishi) to'g'ri kelsa, yashashga noqulay tog'li va dasht-biyobon yerlar ko'p bo'lganligi tufayli umumiy aholining yarim qismi butun Osiyoning o'n foiz hududini egallaydi, xolos. Shuni ham aytish lozimki, bu yerda azaldan xalqlar va elatlar migratsiyasi nihoyatda kuchli bo'lgan. Qadimgi davrlardan juda katta hududda eng qadimgi til oilalari: dravid, munda, mon-kxamer, xitoy-tibet, avstroneziya va malayya tillari shakllanib kelgan. Yuqorida qayd qilinganidek, hozirgi Mo'g'uliston va Shimoliy Xitoyda oltoy til oilasi paydo bo'lgan, keyinchalik boshqa joylarga ham tarqalgan. Semit tillari ham Osiyoda eng qadimiy davrlarda paydo bo'lgan. III–II ming yilliklarda bu yerga hind-yevropa tillari kirib kelib mahalliy tillar bilan aralashib ketadi. Hozirgi elatlarning etnolingvistik qiyofasining shakllanishida mana shu jarayonlar asosiy zamin bo'lgan.

Osiyoning xo'jalik-madaniy tiplari ham juda qadim – tosh asridayoq paydo bo'lib, tabiiy sharoitga moslashgan. Tog'li va tog'etaklaridagi nisbatan qurg'oq issiq hududlardagi aholi yuqori paleolit davrlaridan yirik hayvonlarga ov qilishdan mayda jonivorlarni ovlashga va yemishli o'simlik va mevalarni, ildizmevali ekinlar-

ni terib-termachlashga o'tadi. Bu madaniyatga xos ishlab chiqarish qurollari uzunchiq chaqmoq toshlardan sindirib olingan turli shakldagi yassi tosh parchalaridan iborat bo'lgan. Janubi-Sharqiy Osiyoning namli tropik va subtropik hududlarida (Hindixitoy, Janubiy Xitoy, Malayziya) tosh qurollariga qaraganda bambukdan yasalgan qurollar muhim rol o'ynagan. Tabiati issiq va namli changalzor (jungli)da yirik tosh qurollar ishlatilgan. Shimoliy qurg'oq dasht hududlarda va qisman dengiz sohillarida (g'arbda Eronning sharqida, Xuanxe vohasigacha) dasht hayvonlarini ov qilish, terib-termachilik va baliqchilik kabi xo'jalik tiplari shakllana boshlagan, aholisi o'troq va yarim o'troq terimchi ham baliqchilarga, ikkinchidan, daydi ovchilarga bo'lingan. Sibirda bug'uchilik va ovchilik asosiy xo'jalik tiplari bo'lgan.

Taxminan 10 ming yillar muqaddam Janubi-G'arbiy Osiyo tog' etaklarida qadimiy dehqonchilik paydo bo'la boshlagan, mahalliy aholi yovvoyi o'simliklarni terib-termachlashdan parvarish qilishga, yovvoyi hayvonlarni ov qilishdan ularni xonakilashtirishga o'ta boshlagan. O'sha davrlardayoq butun Janubi-Sharqiy Osiyoda eng qadimgi chopqi dehqonchiligi paydo bo'la boshlagan. Keyinroq (mil. avv. VII–V ming yilliklarda) Eron, O'rta yer dengizi, Hindiston, Shimoli-sharqiy Osiyo, Indoneziya dehqonchilik o'choqlari paydo bo'ladi. Hozirgi davrgacha saqlangan eng qadimiy birinchi tipga issiq iqlimli mintaqada yashovchi o'rmon terimchilari va ovchilari – Shri-Lanka veddalari, Hindistondagi chenchu, mudugar, birxor kabi mayda elatlar, Malakka semangilari va senoilar, Sumatradagi kubu, Kalimantondagi panan va Filippin orollaridagi aeta etnoslari kiradi. Ular oziq-ovqat axtarib, oddiy o'q-yoy va yer kovlash uchun uchli tayoq bilan qurollanib pona yoki butoqlardan vaqtincha omonat tikUgan chaylalarda yashab kun kechirganlar. Keyinchalik semanti, neno'i va aeta kabi ovchi-termachlovchi guruhlar chopqi dehqonchiligi xo'jaligiga o'ta boshlashgan. Sohil bo'yi termachlovchilari va ovchilari (andaman orollari, Mergun arxipelagi, Indoneziya va Filippindagi ayrim elatlar) ham yarim o'troq holatda yashab chopqi dehqonchiligiga o'ta boshlashgan. Bu guruhga Markaziy va Janubi-G'arbiy Osiyoning bepoyon dashtlarida ko'chmanchi qabilalardan tashqari o'ziga xos xo'jalik-madaniy

tip yaratgan tog‘li terib-termachlovchi, ovchi va baliqchi elatlar (masalan, Xitoydagi nu va dulun xalqlari), Tibet-Birmadagi ayrim etnoslar, Yaponiyadagi aynlar dehqonchilikka o‘tishdan oldin chopqi, turli to‘r va zaharlangan o‘q-yoy bilan baliq ovlaganlar, ayollar esa yemishli molluska va qisqichbaqalarni suvdan ushlaganlar.

Ikkinchi guruh – chopqi dehqonchiligi xo‘jalik-madaniy tipga Indoneziya, Filippin, Hindixitoy va Hindistonning ayrim mayda xalqlari kiradi. Ular o‘troq holda yashab, shudgorlash dehqonchilikdan bexabar bo‘lganlar. Asosan, tugunak va ildizmevali ekinlar, qisman bahori, turli palma, banan, shakarqamish kabi o‘simliklar ekib yetishtirganlar. Uy hayvonlaridan it, cho‘chqa va parranda saqlangan. Uylarini ustunli sinchdan mustahkam qilib, loydan, ba‘zan bambukdan qurganlar. Taomlarida, asosan, o‘simlik mahsulotlari ishlatiladi, go‘shtga nisbatan baliq ko‘proq iste‘mol qilinadi. Mazkur xo‘jalik tipiga mo‘tadil va salqin iqlimli baland tog‘ dehqonchiligi ham kiradi (asosan, tibetliklar). Ular qishloq xo‘jalik ekinlaridan arpa, suli, qisman bug‘doy, kandir, qorabug‘doy (grechixa) ekadilar, uy hayvonlaridan qo‘y, echki va qo‘tos boqadilar. Uylari somonli loydan, guvala va xom g‘ishtdan, ba‘zan yog‘och va toshdan qurilgan. Taomida har xil sut mahsulotlari va go‘sht, ichimlikdan choy ishlatiladi. Baland tibet tog‘larining shimoli va g‘arbida chorva bilan shug‘ullanuvchi xalq o‘ziga xos xo‘jalik-madaniy tipiga ega. Ular eng baland salqin yassi tog‘liklarda qo‘tos, imrliq (qo‘tos bilan sigir chatishmasi), qo‘y, echki, yirik shoxli qoramol va yilqilardan iborat kichik poda bilan tor doiradagi yaylovlarda ko‘chib yurganlar.

Osiyoning serquyosh issiq iqlimli, serunum tuprog‘i, rang-barang tabiati bu yerda uzoq o‘tmish – neolit davridan dehqonchilik va chorvachilik xo‘jaliklarining turli tiplari paydo bo‘lishiga imkon yaratgan. Eng yangi arxeologik kashfiyotlarga qaraganda (ayniqsa, Janubi-G‘arbiy, Markaziy va Sharqiy Osiyodagi neolit makonlari), juda keng hududda qurg‘oq dasht va tog‘ etaklarida chopqi dehqonchiligi bilan shug‘ullangan qabilalar yashagan. Ular don (asosan, bug‘doy va suli), poliz (ayniqsa, qovoq) ekinlari ekkanlar, o‘troq holda yashab, yirik va mayda shoxli mol saqlaganlar,

turli hunarmandchilik ishlari bilan (kulolchilik, to'qimachilik va hokazo) shug'ullanganlar. Uylari to'g'riburchak shaklida bo'lib, somonli loy, xom g'ishtdan qurilgan, sopol idishlarda turli obinon, atala va o'simlik mahsulotlarini pishirib iste'mol qilganlar. Mazkur madaniyat negizida dastlabki jamiyatlar paydo bo'la boshlagan.

Uchinihi, xo'jalik-madaniy guruhidagi qirg'oq yerlarda paydo bo'lgan eng qadimiy shudgor dehqonchiligi insoniyat tarixida nihoyatda muhim rol o'ynagan va ijtimoiy taraqqiyotning qudratli omili bo'lgan. Aynan ushbu yerlarda Tigr va Efrat, keyinchalik Hind, Yanszi va Xuanxe, Amu va Sirdaryo vodiylarida rivojlangan sug'orish chopqi dehqonchiligi negizidagi yirik shoxli qoramol kuchidan foydalanib, dastlabki shudgor dehqonchilik xo'jaliklarida yerni haydash kashf etila boshlangan. Ular don ekinlaridan bug'doy, tariq, jo'xori, chumiza, har turli loviya va poliz ekinlari (qovoq, qovun, tarvuz), tok va meva daraxtlari ekkanlar. Sug'orish tizimi ancha takomillashgan (ariq va kanallar qazish, chig'ir va charx ishlatish kabilar). Dehqonchilik qurollari – turli shakldagi temir tishli omochlar, mola, o'roq va tegirmonlar paydo bo'lgan. Yerga ishlov berishda ho'kiz, ba'zan sigir va eshakdan foydalanilgan. Katta g'ildirakli aravalar transport vositasi vazifasini bajargan, ularga ot yoki ho'kiz qo'shilgan. Aholisi tekis yoki nishab tomli to'g'ri burchakli, devori paxsa, xom yoki pishgan g'ishtdan, qisman toshdan qurilgan uylarda yashagan, turli non va patir, atala, ziravorli taomlar, qisman sut mahsulotlari, go'sht va baliq iste'mol qilgan. Hunarmandchilik (ayniqsa, badiiy) ancha rivojlangan. Chit va jun matodan tikilgan kiyimlar, har xil bezak, taqinchoqlar keng tarqalgan.

Eramizdan oldingi VII–VI ming yilliklarda Janubiy Osiyo Hindixitoy, Xitoyda dehqonchilik va chorvachilik mustaqil xo'jalik sohasiga aylanib, sun'iy sug'orish, metallurgiya va savdo rivojlana boshlagan, sinfiy jamiyatlar paydo bo'la boshlagan. Keyingi davrda (ayniqsa, IV–II ming yilliklarda) bu yerda quldorlik tuzumiga asoslangan ilk davlatlar tuziladi, yozuv, ilm-fan, badiiy hunarmandchilik, monumental qurilish, haykaltaroshlik kabi sohalar rivoj topadi. Osiyo qit'asi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, ayniqsa, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik xo'jaligining

talomillashuvi, har tomonlama ravnaq topa boshlagan shahar-davlatlarning paydo bo'lishi tufayli jahonning qadimiy madaniyat qo'choqlaridan biriga aylanadi.

Mazkur madaniyat markazlari qadimgi davrda paydo bo'lib, hozirgacha saqlanib kelgan. Iroqdagi dabdabali Bobil xarobalari, Hindistondagi Ajanta va Ellora ibodatxonalari, keyingi yillarda tashkil etilgan Maxendjodaro va Xarappi madaniyati, Suriyadagi kishini hayajonga soladigan Palmira vayronalari, Iordaniyadagi monolit tog' qoyalarida o'yilib qurilgan hashamatli Petro inshootlari, Kambodja changalzor (jungli)laridagi afsonaviy Angkor – Vata ibodatxonalari, Nepaldagi gumbazli Svayambunaxt va Bodhiyaxt muqaddas budda inshootlari va boshqa noyob obidalar bunga yorqin dalil bo'la oladi. Ammo noqulay tabiiy sharoit (baland tog'liklar, changalzor to'qaylar va hokazo)da joylashgan ayrim etnik guruhlar mazkur madaniyat markazlaridan chekkada qolib, bir necha ming yillar davomida juda sekinlik bilan rivojlanib hozirgacha qoloq ibtidoiy ijtimoiy tuzum darajasida yashab kelmoqdalar.

Ko'chmanchi chorvachilik xo'jaligining dehqonchilikdan ajralib chiqib keng dasht-u biyobonlariga tarqalishi va yirik ishlab chiqarish sohasiga aylanishi yangi yerlarni egallashda muhim rol o'ynagan edi. Lekin bu hodisa texnik-iqtisodiy jihatdan intensiv dehqonchilik xo'jaligidan orqada qolgan chorvachilikni oqibatda o'troq aholiga qarama-qarshi qilib qo'yadi va ikkita yirik soha orasida katta ziddiyatlar tug'diradi. Madaniy-iqtisodiy qoloq ko'chmanchi qabila va elatlar vohalarga tez-tez hujum qilib turib, avvaliga talon-toroj va qirg'in keltirib turganlar. Qadimiy davrlardan XVIII asrga qadar davom etib kelgan Dashti Qipchoqdagi sak-massaget, keyin ko'chmanchi arab va mo'g'ul qabilalarining bosqinchilik yurishlari sharqda Xitoydan to g'arbdagi arab davlatlarigacha katta hududda yuksak madaniyat yaratgan o'troq xalqlarning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga ancha putur yetkazgan. Keyinchalik yangi davrda Osiyo mamlakatlarining ko'pchiligi Yevropa davlatlari tomonidan mustamlaka yoki qaram qilinib, g'arb sarmoyasining kuchi bilan golland, portugal, fransuz, german va, ayniqsa, ingliz mustamlakachilarining yangi talon-toroj siyosati tufayli iqtisodiy-madaniy tushkunlikka uchraydi. Oqibatda ishlab

chiqarish kuchlarining odatiy taraqqiyoti bo'g'iladi, yangi ilg'or ijtimoiy munosabatlarning tug'ilishi sekinlashadi. Ayniqsa, mustamlakachilar eng qoloq konservativ ijtimoiy tuzum – feodal patriarxal va hatto ibtidoiy jamoa urug'chilik munosabatlarini saqlab qolishga intilganlar.

Mintaqada eng taraqqiy qilgan industrial davlat Yaponiyadir. Qolgan mamlakatlar faqat keyingi davrlarda mustamlaka va yarim mustamlakachilikdan ozod bo'lib, endigina o'zining sanoatini yaratmoqda. Mustaqil ijtimoiy taraqqiyotga o'tgan davlatlar industrializatsiya sohasida ancha yutuqlarini qo'lga kiritdilar. Bu sohada ularga iqtisodiy va texnik jihatdan rivojlangan ba'zi davlatlar katta yordam bermoqda, ularning yordami bilan so'nggi yillarda turli obyektlar qurildi va qurilmoqda. Industrial bazaning yaratilishi rivojlanayotgan erkin mamlakatlarda iqtisodiy va siyosiy mustaqillikni mustahkamlaydi hamda ijtimoiy va madaniy taraqqiyotga ega bo'lgan keng yo'lni ochib beradi. Bunga Quvayt, Arab mamlakatlari, Koreya va O'zbekiston misol bo'la oladi.

Osiyo aholisining hozirgi diniy qiyofasi qadimiy davrlarda, ayniqsa, o'rta asrlarda shakllangan. Hozirgi davrgacha yetib kelgan dinlarning ko'pchiligi (iudaizm yoki yahudiylik, zoroastrizm, induizm, jaynizm, buddizm, daosizm, konfutsiylik, nasroniylik, sintoizm, islom, sikkizm) Osiyoda paydo bo'lgan va keyinchalik butun jahonga tarqalgan. Masalan, miloddan avval shakllangan yahudiylik, yangi erani rasmiylashtirgan nasroniy dini yoki o'rta asr boshlarida kirib kelgan islom dini ham paydo bo'lgan vatanidan tashqari juda ko'p mamlakatlarga, bir qancha qit'alarga yoyilib ketgan.

Dastlab eramizning boshlarida Kichik Osiyo, Messopotamiya va Janubiy Arabistonda turli politeistik dinlar hukmron bo'lgan. Arabiston yarim orolining shimoli va markaziy qismlarida hatto urug'-qabilaviy shaklidagi dinlar ham saqlanib kelgan. Falastinda hukmronligini o'rnatgan yahudiylik (iudaizm) endigina monoteistik tusga kira boshladi. Eron, Afg'oniston, Markaziy Osiyo hamda Kavkazorti sharqida zoroastrizm dini tarqalgan. Hindistonda, ayniqsa, uning shimolida, braxmanizm dinini buddizm siqib chiqargan va Shri-Lanka (Seylon)da qaror topgan. Janubi-Sharqiy Osiyo va

Malayya orollarida, asosan, turli mahalliy politeistik xarakterdagi dinlar, qisman oddiy urug'-qabilaviy ibodatlar tarqalgan. O'sha davrlarda Xitoyda ham har xil sinfiy jamiyatga xos mahalliy diniy e'tiqod, ayniqsa, ajdodlarga sig'inish muhim rol o'ynagan.

Hozirning I ming yilligi oxirlariga kelib Old Osiyo deyarli musulmonlashgan. Nasroniylik dini juda tor doirada (Kichik Osiyo, Armaniston, Kipr, qisman Suriya, Livan va Falastinda) saqlangan. Hatto bu davrda asta-sekin zoroastrizmni ham yengib, Eron, Sharqiy Kavkazorti, hozirgi Afg'oniston, Markaziy Osiyo va Hindistonning g'arbiy qismidagi mintaqalarga tarqaladi. Asli Hindistonning ko'pchilik hududida qadimiy yirik dinlardan braxmanizm illohiylashgan holda yangi nom (induizm) bilan tiklanadi. Shri-Lanka va Hindixitoyda buddizm o'z hukmronligini saqlab, Malayya arxipelagida buddizm bilan induizm keng yoyiladi. Xitoyda «uch din» tizimi (sanszyaobuddizm, konfutsiylik, daosizm), Koreyada mahalliy diniy e'tiqodlar bilan birga buddizm va xitoy dinlari, Yaponiyada milliy din hisoblangan sintoizm bilan buddizm ildiz otgan. Buddizm Markaziy Osiyodan hozirgi Sinszyan va Tibetga o'tgan va aynan shu yerlarda mustahkam asos topgan.

So'nggi ming yillikda Osiyoning diniy qiyofasida bir qadar o'zgarishlar ro'y bergan. Masalan, Old va Markaziy Osiyo yana ham ko'proq musulmonlashgan, nasroniylik faqat Kipr aholisining ko'pchiligida saqlangan bo'lib, boshqa joylarda juda kamayib, janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari (Malayziya va Indoneziyagacha) va hatto Shimoliy Osiyo – Sibirgacha yetib boradi, Sinszyandan esa buddizmni siqib chiqaradi. O'z navbatida, buddizm ham sharqqa tarqalib, Hindixitoy va Tibetda o'z hukmronligini mustahkamlaydi. Hindistonda, asosan, induizm va islom, Yaponiyada sintoizm va buddizm o'z mavqeyini saqlab qolgan. Xitoy va Koreyada, asosan, eski dinlar saqlangan.

Shunday qilib, Osiyo dinlari o'rta asrlarga kelib, asosan, shakllanib bo'lgan. Hozirgi davrda islomning shia mazhabi Eron, Iroqning janubiy qismida, zeydizm nomi bilan Yaman Arab respublikasida hukmron din hisoblanadi. Sunniy mazhab butun Janubi-G'arbiy va Markaziy Osiyo mamlakatlarida (Isroil, Livan va Kiprdan tashqari) ko'pchilik aholining diniy e'tiqodi hisoblanadi.

Afg'oniston, Pokiston, Bangladesh, Malayziya va Indoneziya aholisining ham ko'pchiligi musulmonlardir. Hindistonda (ayniqsa, Kashmir shtatida) va Xitoyda (Sinszyan viloyatida uyg'urlar, Niaeya – Xuey avtonom hududida dunganlar) musulmonlar ko'p. Maldiv orollarida, Shri-Lanka (mavrlar) va Birmada (arakanlar), Kambodja va Vetnamda (chama), Filippinda (togo) va Janubiy Tailandda ham qisman musulmonlar yashaydi.

Induizm, asosan, Hindiston, Nepal, Bangladesh va Shri-Lanka (taillar)da tarqalgan. Induizmning mazhabi sifatida ajralib chiqqan joynizm va sikkizm hindlarning milliy dinlariga aylangan. Hindistonda paydo bo'lgan buddizm vatanni tark etib (xinayana mazhabi) hozir Birma, Tailand, Kambodja, Laos va Shri-Lankada, lamaizm shaklida Nepal, Butan, Mo'g'uliston va Tibetda hukmron din bo'lib tanildi. Buddizmning mahayana mazhabi Xitoy, Koreya, Yaponiya va Vetnamga tarqalgan.

Nasroniylik dini Filippinlar orasida hukmron bo'lib, Livan, Janubiy Hindiston (Kerala shtati) va Indoneziyaning ba'zi joylariga qisman tarqalgan. Qadimiy dinlardan zoroastrizm, mazdeizm, mitroizm qoldiqlari ayrim etnik guruhlarda, Turkiya, Eron, Iroq, Bombay va Gujoratda saqlangan. Isroilda davlat dini hisoblangan iudaizm (yahudiylilik) dini negizida reaksion millatchilik ta'limoti – sionizm yuzaga keldi. Xitoyda hozirgacha daosizm dini, ayniqsa, konservativ tartiblarni va oilada patriarxalchilikni muqaddaslashtiruvchi konfutsiylik dinlari mustahkam saqlanib kelmoqda. Shuningdek, konfutsiylik Yaponiya va Vetnamga ham tarqalgan. Yaponlarning milliy dini hisoblangan sintoizm 1945-yilgacha militaristik kuchlarning ideologik tayanchi bo'lib kelgan, uning negizida keyingi davrda konfutsiylik va nasroniylik dinlari aralashmasidan turli mazhablar paydo bo'lgan. Dinning ta'siri qanchalik kuchli bo'lmasin Osiyo qit'asining ko'p mamlakatlarida qisman sekulyarizatsiya jarayoni ham ro'y bermoqda.

G'arbiy yoki Old Osiyo xalqlari katta tarixiy-etnografik hududni tashkil qiladi. Unda joylashgan 30 ga yaqin katta-kichik mamlakatlarda juda keng hududni, ya'ni butun qit'aning taxminan 25 foizidan ortiq yerni egallaydi.

Bahraynda – 96 %, Quvaytda – 95% va Suriyada – 85 % ni tashkil qiladi. Islom mazhablaridan sunna tarafdorlari arablar, turklar, afg'onlar, o'zbeklar, turkmanlar, qisman kurd va balujiylar, shia mazhabidagilarga butun Eron aholisining 90 % i, jumladan, forslar, ozarbayjonlar, kurd va balujiylarning bir qismi kiradi. Sunniylar ichida ham ayrim mazhablar mavjud. Masalan, Turkiya va Afg'onistonda xanafiylar, Iordaniya va Yaman Xalq Demokratik Respublikasida shariilar, Saudiya Arabistonida vahobiy (xanbaliy) lar va g'arbiy qismida shofiylar, Birlashgan Arab amirliklarida molikiylar va xanbaliy (vahobiy)lar, Quvaytda molikiylar. Yamandagi musulmonlarning – 55% i, Iroqda – 54% i, Bahraynda – yarmidan kamroq aholi shia mazhabidadir. Boshqa mamlakatlarda shia mazhabi turli nomdagi tarmoqlarni tashkil qiladi (Turkiyada bektoshiylar yoki ali-ilohlar mazhabi, Suriyada nusayrilar, yoki druzlar va ismoiliylar, Iordaniyada imomiylar, Saudiya Arabistonida imomiylar va karmatlar va hokazo). G'arbiy Osiyoda musulmonlarning muqaddas bosh ziyoratgohlari joylashgan. (Saudiya Arabistonida Makka va Madina, Iroqda Karbalo va En-Najaf, Suriyada Damashq, Eronda Mashhad). Nasroniylik dini, asosan, Kiprda (aholining 80 foizi) va Livanda (taxminan 40 foizi) bo'lib, qolgan mamlakatlarda ozchilikni tashkil qiladi (masalan, Suriyada 14 % aholi, Iordaniya 6 %, Quvaytda 5 %, Bahrayn va Iroqda 3 %, Turkiya va Eronda 1 %). Nasroniy dinidagilar ham turli mazhablarga bo'lingan. Diniy jihatdan eng murakkab mamlakat Livan. Bu yerda yashaydigan aholining etnik tuzililishi ancha yaxlit (asosan, arablar) bo'lsa-da, nasroniylar ham (52 %) musulmonlar ham (47 %) turli mazhablarga bo'lingan.

Nazorat savollari:

1. Osiyo qit'asining geografik joylashuvini aniqlang.
2. Osiyo xalqlarining etnik tarkibini aytib bering.
3. Osiyo xalqlarining antropologik qiyofasini bayon qiling
4. Osiyo xalqlarining madaniyati haqida gapirib bering.
5. Osiyo xalqlarining dinlar haqida ma'lumot bering.
6. Osiyo xalqlarining xo'jaligi haqida gapirib bering.
7. Osiyo xalqlarining lingvistikasi haqida ma'lumot bering.

8-MAVZU: MARKAZIY OSIYO XALQLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Markaziy Osiyo xalqlarining etnik shakllanish tarixi. 2. Markaziy Osiyo tub aholisining antropologik xususiyatlari. 3. Markaziy Osiyo xalqlarining xo'jalik hayoti.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Markaziy Osiyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlari keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: respublikamizdagi akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari, shuningdek, o'rta ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatuvchi bo'lajak mutaxassislariga Vatanimiz, xalqimiz tarixiga oid bo'lgan zamon talabi darajasidagi chuqur bilimlarni berishdan iborat bo'lib, shu munosabat bilan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: talabalarning dunyoqarashlarini, ilmiy-nazariy tafakkurlarini takomillashtirish, o'tmish va hozirgi zamondagi voqea va hodisalarga ilmiy xolislik va tarixiylik tamoyillariga amal qilgan holda tarixiy voqelikka munosabat bildiradigan, umuminsoniy qadriyatlar asosida yondashadigan erkin fikrli komil insonni tarbiyalash; talabalarga uzoq davr davomida Markaziy Osiyoga ko'chib kelgan elatlar sak-massaget zaminida o'ziga xos jimjimador madaniy belgilarni qoldirgan. Bu yerda I ming yillik o'rtalarida ketma-ket ko'chib kela boshlagan skiflar, xionitlar, oq xunlar, eftalitlar, pachanaklar va boshqa turk elatlarining ko'plab kelishi mahalliy xalqlarni turkiylashtirib yuborgan. Ammo aborigen (tub) aholi orasida ham apasiak, augasiylar deb nomlangan qadimiy turk elati ham bo'lgan. Bu elat rus solnomalarida ko'p tilga olingan pechenek (pachanak)lar degan fikr mavjud. Ayrim tadqiqotchilar taxminicha, augasiylarni keyinchalik «o'g'uz» nomi bilan mashhur turk elati desa bo'ladi. X asrda Janubiy Sibir tomonidan Markaziy Osiyoga til jihatdan pachanak va o'g'uzlarga yaqin qipchoqlar bostirib kirib, talon-toroj qilgan. Pachanaklarning bir qismi shimoli-g'arbiy tomonga, o'g'uzlarning ancha qismi janubi-g'arbiy tomonga ko'chib ketishga majbur bo'lganlar. Oqibatda hozirgi Turkmanistonga tarqalgan o'g'uzlar turkman xalqi bilan, ikkinchi qismi Ozarbayjonni bosib olib, ozorlar bilan qo'shib ketgan, yana bir guruh o'g'uzlar g'arb va janubga, ya'ni Turkiya va Eron tomon o'tib mahalliy elatlar bilan aralashib ketgan.	

Pedagogik vazifalar: etnologiya fani predmeti, nazariy-uslubiy asoslari va uni o'rganishning ahamiyati haqida to'liq ma'lumot berish, «Etnologiya» kursining pedagogik muhim vazifalaridan biri Markaziy Osiyo xalqlarining etnik shakllanish tarixi, Markaziy Osiyo tub aholisining antropologik xususiyatlari, Markaziy Osiyo xalqlarining xo'jalik hayoti, etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga talabalarni o'rgatishdir; Markaziy Osiyo xalqlari, elatlarning yashash tarzini, etnik jihatdan xilma-xilligini o'rgatish.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Markaziy Osiyo xalqlarining etnik shakllanish tarixi. 2. Markaziy Osiyo tub aholisining antropologik xususiyatlari. 3. Markaziy Osiyo xalqlarining xo'jalik hayoti.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.

	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2–3-shakllar). 3–4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4–8-shakllar orqali davom ettiradi. 9–11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash.
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rnini bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar;

– nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	– nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. *Markaziy Osiyo xalqlarining etnik shakllanish tarixi.*
2. *Markaziy Osiyo tub aholisining antropologik xususiyatlari.*
3. *Markaziy Osiyo xalqlarining xo'jalik hayoti.*

Tayanch tushunchalar: *etnolingvistik tasnifi, madaniyat, o'g'uz, pachanak, skif-sarmat, saklar, turklar, arablar, mo'g'ullar, xionitlar, eftalitlar, oq xunlar.*

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. *Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T.: Universitet, 2007.*
2. *Ashirov A. Etnologiya. – T.: Yangi nashr, 2014.*
3. *Atadjanov Sh., Ashirov A. Etnologiya. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.*
4. *Jabborov I. Jahon etnologiyasi asoslari. – T.: Yangi asr avlodi, 2013.*
5. *Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.*
6. *Этнология. // Под. ред. Й. Бромлея, Г.Э. Маркова. – М., 1982.*
7. *Алексеев В.П. Этногенез. – М., 1986.*
8. *Маерс В. Советская этнография: охотники или собиратели.// Аб Имперуо. №3, 2001.*

9. Брук С.И. *Население мира*. – М., 1986.
10. *Народов мира*. – М., 1988.
11. Элез А. Й. *Критика этнологии*. – М., 2001.
12. Jabborov I. *O'zbek xalqi etnologiyasi*. – T., 1994.
13. Крыско В. Г. *Этнопсихология межнациональных отношений*. – М: Экзамен, 2002.
14. Тишков В.А. *Исторический феномен диаспоры.// Этнографическое обозрение. №2, 2000.*
15. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar*. – Ilzom Sangzor, 2014.

Xalqning shakllanishida muayyan etnik birliklarning bir-biri bilan erkin munosabatda bo'lishida, muomala qilishi, his-tuyg'ularini izhor etishi va tushunishida, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatishida til bosh omil hisoblanadi. Chunki til tufayli nafaqat tarixiy birlik, balki umumiy ijtimoiy-iqtisodiy, ayniqsa, madaniy va ma'naviy birlik o'rnatiladi. Ko'pchilik xalq va elatlarga nom ham ularning tiliga qarab berilgan. Ammo ko'p asrlik tarixiy jarayonda ayrim etnoslar bir necha tillarni o'zlashtirib, oqibatda o'ziga xos milliy tilni yaratganlar.

Ma'lumki, xalqlar muayyan hududda shakllanadi va rivojlanadi. Albatta, ular bir hududdan ikkinchisiga ko'chishi, ularning joylashuv yeri kengayishi yo kamayishi, ayrim guruhlar yoki shaxslar ajralib ketishi mumkin. Ammo umumiy tarixiy birlikka V» tilga ega bo'lgan elatlar doimo o'zaro yaqin hududda joylashib yashaganlar. Turli sabablarga ko'ra uzoq tarixiy davrda shakllanib kelgan etnoslar ona yerini tashlab juda uzoq yurtlarga ko'chibgina qolmay, ayrim qismlari yoki guruhlari butun yer yuziga tarqalib, boshqa xalq va elatlar orasida yashashga ham majbur bo'lganlar. Ko'p asrlik tarixiy taraqqiyot davomida ayrim xalqlar, hatto bir joydan ikkinchi joyga ko'chib, turarjoylarini bir necha marta o'zgartirib ham turganlar. Masalan, turklar o'z davlatini tashkil qilganidan keyin (VI asr) bir necha asr davomida katta-katta guruhlariga ajralib, ko'plab yurtlarga tarqab ketganlar. Arablar ham avvaliga kichkina Arab yarim orolining bir burchagida yashab, qisqa muddat ichida keng hududga tarqalib, islom madaniy dunyosining shakllanishida mahalliy elatlar bilan birgalikda katta xizmat qilganlar. Shuning

uchraydi. Masalan, ingliz, arab, turk, moniy tillarda gapiradigan, ammo turli nomdagi xalq va elatlar bulun jahonga tarqalgan.

Hazir tadqiqotchilar maishiy turmush va madaniyatiga qarab muayyan elat va xalqlarni ajratadilar. Vaholanki, bir xil turmush tarzi bo'lgan bir necha etnoslar ham bo'lishi mumkin. Bunday elatlar Markaziy Osiyoda yoki Volgabo'yida, Sibirda yoki Shimoliy Amerikada uchraydi. Aksincha, tillari har xil, xo'jalik madaniy turmushi o'xshash xalq va elatlar ham bir hududda joylashgan bo'lishi mumkin. Ovchilik, bug'uchilik bilan shug'ullanuvchi, sug'orma dehqonchilik bilan tirikchilik qiluvchi turli til va irqdagi elatlarni biz Afrikada, Osiyo va Amerikada uchratamiz.

Alohida qayd qilish lozimki, Markaziy Osiyo xalqlari uzoq va murakkab mashaqqatli tarixiy jarayonning mahsuli bo'libgina qolmay, ular ma'naviy madaniyat va hissiyot tuyg'ulari bilan ham nihoyatda chirmashib ketgan muayyan mintaqada shakllangan o'ziga xos etnoslardir. Bu xalqlarning etnik xususiyatlari va umumiy belgilarini aniqlash uchun dastavval tarixning ayrim sahifalarini yamqlash zarur.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, uzoq o'tmishda, 3—4 ming yillar muqaddam Markaziy Osiyoning saxovatli tuprog'idan g'arbdan sharqqa tomon qadimiy hind-yevropa tillarida gapiradigan turli qabilalar Oltoy va Mo'g'uliston tomon ko'chib o'tgan. Mil. avv. I ming yillikning oxiridan boshlab sharqdan g'arbgacha tomon buyuk dasht orqali katta ko'chish jarayoni ro'y beradi. Dastlab turkiy tilda gapiradigan qadimiy qabilaviy birliklar to'ramizning I ming yilligi o'rtalarigacha ko'chib o'tgan va ular etnik jihatdan sezilarli iz qoldirgan. Turkiy elatlarning besh-olti asr davom etgan ko'chishida ayrim mo'g'ul qabilalarining migratsiyasi ham ro'y bergan. O'sha vaqtlarning o'zida Markaziy Osiyoda ilgaridan ayrim mo'g'ul qabilalarining mavjudligi diqqatga sazovordir. VII asrga kelib Markaziy Osiyoni bosib olgan arablar etnik jarayonga ta'sir qilmasada, islom dini hukmronligini o'rnatgan. Mo'g'ul istilosi butun mintaqada o'z ta'sirini o'tkazib, nisbatan irqiy tuzilishga bir oz o'zgarishlar kiritgan edi.

Shuni ham qayd qilish lozimki, Markaziy Osiyoga kelgan qadimiy skif-sarmat va saklar, turklar, arablar va mo'g'ullar ilgaridan o'zlashtirilgan yerlar va qadimiy madaniyat yaratgan tub elatlar o'lkasiga kelib, mahalliy etnoslar bilan aralashib ketganlar. Shuni si qiziqki, yunonlar qadimiy tub elatlarni skiflar, sartonlar, saklar deb tilga oladilar, ba'zilar massagetlar deb nomlaydilar. Ularning G'arbiy Yevropa bilan, ya'ni hind-yevropaliklar bilan bog'liq ekanliklarini isbotlash uchun hozirgi Bolgariya va Ruminiyada yashovchi qadimiy ketlarga o'xshashligini ko'rsatadilar. Ayrim tarixchi mutaxassislarning fikricha, saklarning qavm-u qarindoshlari Bolqonda va Shimoliy Qora dengizning bepoyon dashtlarida yashagan praskiflar shajarasi bilan bog'liq. Ma'lumki, qadimgi zamonda Eron podsholarining katta qo'shinlari mazkur dashtlarda yashovchi ko'chmanchi qabilalarning zarbasiga uchrab ko'p qirilgan.

Uzoq davr davomida Markaziy Osiyoga ko'chib kelgan elatlar sak-massaget zaminida o'ziga xos jimjimador madaniy belgilarni qoldirgan. Bu yerda I ming yillik o'rtalarida ketma-ket ko'chib kela boshlagan skiflar, xionitlar, oq xunlar, eftalitlar, pachanaklar va boshqa turk elatlarining ko'plab kelishi mahalliy xalqlarni turkiylashtirib yuborgan. Ammo aborigen (tub) aholi orasida ham apasiak, augasiylar deb nomlangan qadimiy turk elati ham bo'lgan. Bu elat rus solnomalarida ko'p tilga olingan pechenek (pachanak)lar degan fikr mavjud. Ayrim tadqiqotchilar taxminicha, augasiylarni keyinchalik «o'g'uz» nomi bilan mashhur turk elati desa bo'ladi.

X asrda Janubiy Sibir tomonidan Markaziy Osiyoga til jihatdan pachanak va o'g'uzlarga yaqin qipchoqlar bostirib kirib, talon-toroj qilgan. Pachanaklarning bir qismi shimoli-g'arbiy tomonga, o'g'uzlarning ancha qismi janubi-g'arbiy tomonga ko'chib ketishga majbur bo'lganlar. Oqibatda hozirgi Turkmanistonga tarqalgan o'g'uzlar turkman xalqi bilan, ikkinchi qismi Ozarbayjonni bosib olib, ozarlar bilan qo'shib ketgan, yana bir guruh o'g'uzlar g'arb va janubga, ya'ni Turkiya va Eron tomon o'tib, mahalliy elatlar bilan aralashib ketgan.

Qadimiy ona Sug'd va Xorazm tuprog'ida yashab kelgan, har xil elat va qabilalar bilan aralashib ketgan o'zbek xalqi ham Markaziy Osiyoning boshqa elatlari bilan tub qon-qarindosh. Ayniqsa,

shakllar bilan qozoqlarning deyarli barcha turkiy qabilalar turkumidagi ajdodlari umumiy, ammo har bir xalqning qonida bo'ihqa elat qoni mavjud. Masalan, antropologlarning ta'rificha, qozoqlarning irqiy tuzilishida mo'g'ul istilosidan yetti asr muqaddam mongoloid belgilari paydo bo'lgan, ya'ni irqiy mo'g'ullik ta'siri ilgariroq boshlangan, shuning uchun ham ularda mongoloid belgilari ko'proq. Tarixda birinchi qozoq davlati Chu daryosi vohasida paydo bo'lganda uning O'zbek-Qozoq davlati deb aytilishi diqqatga sazovordir.

Qirg'izlarning ham asli qadimiy saklar egallagan Tyan-Shan tog' bag'ri va etagidagi yevropoid aholi bilan aralashib o'z ona turkiy tillarini bu yerga ko'chib kelishidan oldin shakllantirganligini tadqiqotchilar qayd qiladilar. Ularning shevalari, o'zaro tarqoq (tog'li va vodiylarda joylashgan) aholi bo'lishiga qaramay, uncha tarq qilmasligi bunga dalil. Antropologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mil. avv. I ming yilliklarda hozirgi qirg'izlarning qadimgi ajdodlari yevropoid irqida bo'lgan, keyinchalik kelgindi mongoloid qabilalar ta'sirida o'zgargan.

Umumiy etnik ildizi bir bo'lgan tojik xalqi baland tog'lar tufayli g'arbiy, shimoliy va sharqiy qo'shnilardan, til va irq jihatdan turkiylashmagan va yevropoid belgilarni saqlab qolgan.

Demak, butun Markaziy Osiyo muayyan tarixiy-etnografik mintaqani tashkil qilgan. Ularning qadimiy ajdodlari bir, etnik zamini umumiy. Buning asosini nafaqat umumiy tabiiy-geografik sharoit, hatto an'anaviy xo'jalik-madaniy tiplari, kiyim-kechagi, moddiy va ma'naviy madaniyati, hatto dinlarining birligi va boshqa juda ko'p umumiy unsurlar tashkil qiladi.

Tabiiyki, endilikda tarixiy taqdiri bir, etnik va madaniy ildizi umumiy, kelajak ijtimoiy-iqtisodiy rivoji uzviy bog'langan mazkur respublikalar aholisi etnologiyasini jiddiy o'rganish eng muhim dolzarb vazifalardan desak, xato bo'lmaydi.

Markaziy Osiyo respublikalarida tili va madaniyati turli bo'lgan hur xil elat, xalq va millatlar yashaydi. Bu hududda qadimgi yuksak madaniyat yaratgan xalqlar uzoq murakkab tarixiy taraqqiyotni bosib o'tib, asrlar davomida yaqin munosabatda bo'lib, umumiy tarixiy-etnografik mintaqani tashkil qilganlar.

Markaziy Osiyo 4 mln. kvadrat kilometr maydonni egallaydi. Markaziy Osiyoda turkiy tilda soʻzlashadigan aholi butun mintaqa xalqlarining taxminan 60 foizdan ortigʻini tashkil qiladi (130 mln kishidan ortiq). Mazkur hududda Oʻzbekiston (12 viloyat va bir avtonom respublikasi bilan), Qozogʻiston (19 viloyat), Tojikiston (3 viloyat), Qirgʻiziston (3 viloyat) va Turkmaniston (5 viloyat) joylashgan.

Mintaqaning geografik sharoiti xilma-xil. Uning koʻpchilik qismi qurgʻoq dashtlar va jazirama issiq iqlimli sahro, janubi-sharqiy va janubiy tomondan Pomir, Tyan-Shan va Koʻpettogʻ togʻ tizmalari bilan oʻralgan. Togʻli joylari, ayniqsa, vohalari yumshoq iqlimli tabiatga ega, oʻsimlik dunyosi juda boy boʻlib, qadimiy davrlardan odam yashashi uchun qulay. Hozir bu yerda hatto subtropik oʻsimliklar yetishtirilmoqda.

Tabiati va iqlimiga maʼlum darajada ikkita dengiz – Kaspiy va Orol taʼsir qiladi. Butun Markaziy Osiyoga hayot bagʻishlab turgan Amudaryo va Sirdaryo Pomir togʻlaridan boshlanadi. Boshqa katta-kichik daryo va soylar togʻlardan keltirgan suvlarini vohalarga tarqatib, qum-u sahrolarda shimilib ketadi. Serunum tuproqli vohalarda qadimiy davrlardan sugʻorma dehqonchilik paydo boʻlib, darraxtzorlar va bogʻ-u rogʻlar yaratilgan. Togʻli joylar toʻqayzorlar, dashtlar hayvonot dunyosiga nihoyatda boy.

Mahalliy aholi, asosan, ikki yirik til turkumiga: oʻzbeklar, qozoqlar, turkmanlar, qirgʻizlar, qoraqalpoqlar va uygʻurlar oltoy til oilasining turkiy til turkumiga, tojiklar, belujiylar, kurdlar va forslar esa hind-yevropa til oilasining eroniy til turkumiga kiradi. Bu hududda boshqa etnoslardan kelgindi ruslar, ukrainlar, tatarlar, dunganlar, koreyslar, arablar, mahalliy yahudiy va loʻlilar yashaydilar. Ular ayrim, bir necha til turkumiga oid xalqlarning avlodi. Mintaqadagi hozirgi aholining 60 % i turkiy tillarda gapiradigan xalqlar, 27 % i slavyan xalqlarining, 7 % i eroniy til oilasining vakillaridir. Markaziy Osiyoda yuzdan ortiq turli xalq vakillari istiqomat qilishadi.

Antropologik jihatdan ham Markaziy Osiyoning tub aholisi ikki katta irqqa: mongoloid irqiga qozoq, qirgʻiz va qoraqalpoqlar; oʻzbek, tojik, turkman va boshqa xalqlar esa qadimgi yevropoid

niqqa mansub. Ammo ayrim etnik guruhlarda aralash tiplar ham uchraydi. Asli Markaziy Osiyo xalqlarining antropologik qiyoslash mil. avv. I ming yillikda shakllana boshlagan va eramizning XIII asridagi mo'g'ul istilosidan keyin tugagan. Antropologlarning ta'rificha, tub aholi ikkita katta irq – yevropoid va mongoloid oralig'idagi bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajarib o'ziga xos markaziy osiyo xalqlarining maxsus antropologik tipni tashkil qilgan. Qadimiy yevropoid belgilar g'arbdan sharqqa tomon ancha kam seziladi.

Mo'g'ul istilosidan keyin turkiy tili ta'siri ancha kuchaygan va XV–XVI asrda butun Markaziy Osiyoda (Tojikistondan tashqari) to'liq g'ullaba qozongan. Bu davrning eng muhim tarixiy ahamiyati shundan iboratki, Markaziy Osiyo xalqlarining etnik jihatdan shakllanish jarayoni tugallanadi. Ammo ularning etnogenezi va etnik shakllanishi uzoq muddatda va ancha murakkab sharoitda ro'y beradi. Buni to'g'ri tasavvur qilish uchun ayrim xalqlarning etnik tarixiga bir nazar tashlash maqsadga muvofiq.

Markaziy Osiyoda odam paleolit davrida paydo bo'lib, mezolit (ayniqsa, neolit) davridan boshlab butun mintaqaga tarqalgan. Qadimgi ibtidoiy ajdodlar ovchilik, baliqchilik va terimchilik bilan shug'ullanganlar. Arxeologik tadqiqotlarga qaraganda, ular urug', bir oila bo'lib birgalikda ov qilib tirikchilik o'tkazganlar, katta uy-larda yashaganlar. Neolit makonlari Markaziy Osiyoning ko'p joy-laridan topilgan.

Mil. avv. V ming yillikdan boshlab janubiy vohalarda eng qadimgi dehqonchilik madaniyati paydo bo'ladi. I ming yillikka kelib chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqib, ikki mustaqil o'zaro bog'liq xo'jalik sohalarini tashkil etadi. Bu davrda vohalarda yuksak madaniyatga ega bo'lgan Xorazm, So'g'd, Baktريا, Marg'iyo-na kabi yirik davlatlar tuziladi. Qadimgi Markaziy Osiyoning uzoq davr ichida turli qabila va elatlardan iborat aharoniylar, kushon, grek-baktريا, turk xoqonligi, xorazmiylar va arab davlatlari hukmronligida bo'lishi uning etnik zaminida chuqur iz qoldirgan. Ayniqsa, V asrlarda ko'plab paydo bo'lgan turkiy qabilalarning ta'siri juda kuchli bo'ldi. Ular o'z tillarini singdirib, bir necha asr davomida ko'pchilik aholini turkiylashtirgan. Bu jarayon hatto arab istilosidan keyin ham davom etgan. Dastlabki turkiyzabon gunn qa-

bilalari mil. avv. I ming yillik oxirlarida kira boshlaganlar. O'sha davrlardayoq hozirgi o'zbek, tojik, turkman xalqlarining ajdodlari ancha mustahkam etnik birikmalarni tashkil etgan. XIII asrda bostirib kirib madaniy markazlarni talon-toroj qilgan mo'g'ullar ham, yuqorida qayd qilinganidek, mahalliy aholining etnik tuzilishiga muayyan ta'sir o'tkazgan va turli-tuman xalq elatlarning aralashib ketishiga sababchi bo'lgan. XVIII asrga kelib turkiylashish jarayoni tugaydi va hozirgi Markaziy Osiyoning etnik qiyofasi to'liq shakllanadi. Mazkur jarayonni naqadar murakkab ekanligini tasavvur qilish uchun ayrim xalqlarning qisqacha etnik tarixi bilan tanishib o'tish zarur.

Markaziy Osiyoning eng ko'p sonli va qadimiy xalqi hisoblangan o'zbeklar hozirgi O'zbekistonning asosiy aholisi (68,7 % i) hisoblanadi. Tojikiston, Qirg'iziston, Qozog'iston va Turkmanistonda ham o'zbek jamoalari istiqomat qiladilar. Afg'onistonda 1,3 mln. ga yaqin o'zbek, Xitoyning Sinszyan – Uyg'ur avtonom hududida 20 ming, Eron va Turkiyada bir necha yuz ming o'zbeklar yashaydi. Umuman, O'zbekistonda o'tgan asr oxirlarida yuzdan ortiq millatdan iborat 16,2 mln. ga yaqin aholi mavjud edi. Shulardan 10,8 % i ruslar, 4,2 % i tatarlar, 4 % i qozoqlar, 3,9 % i qoraqalpog'lar, 1,1 % i koreyslar va hokazo. Oxirgi ma'lumotlarga binoan hozir O'zbekistonda aholi soni 30 mln. dan ortiq.

O'zbek xalqining shakllanishi asrlar davomida antropologik va til jihatdan turli xil ko'chmanchi chorvador aholining o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi yuksak madaniyatli elatlar bilan aralashish jarayoni asosida ro'y beradi. O'zbek etnogenezi-da qadimiy so'g'diylar, xorazmiylar, baqtriyaliklar, parkanaliklar va sak-massaget qabilalari muhim rol o'ynagan. Turkiy qabilalar Markaziy Osiyoga eramiz arafasida kela boshlaydilar va VI asrda Turk hoqonligi davrida ancha ko'payadilar.

Ayniqsa, bu jarayon XI asr o'rtalarida Qoraxoniylar davlati davrida va mo'g'ullar istilosidan keyin juda kuchaygan. O'sha vaqtda o'zbek adabiy tiliga asos qo'yilgan edi. Eng oxirgi yirik turkiy qabilalar Dashti Qipchoqqa bosib kirib, qadimgi madaniyat markazlari: Movarounnahr, Xiva, Urganch va Toshkentga, Surxon va Qashqadaryoga tarqaladilar. Istilo qilingan joylarda ko'chman-

chi o'zbeklar ozchilikni tashkil qilsa ham, katta siyosiy va harbiy taqibga ega bo'lganlar. Ular asta-sekin o'troq dehqonchilikka o'ta boshlaganlar. Ammo hozir ham janubiy O'zbekistonda yashovchi o'zbeklar uzoq o'tmishdagi ko'chmanchilikning ayrim belgilarini va qisman urug'-qabilaviy nomlarni saqlab qolganlar.

XX asr arafasida uchta yirik etnografik guruhdan iborat bo'lgan o'zbeklar milliy shakllanishning yuksak pog'onasiga ko'tarildi. Uning irodasini mustamlakachilik zulmi, sho'rolar istibdodi, qatag'onlar, tazyiqlar buka olmadi. O'zbeklar o'z taqdirларini mustaqillik va istiqloл g'oyalari bilan bog'ladilar. 1991-yil 1-sentyabr O'zbekiston o'z mustaqilligini e'lon qildi va millat o'zining asriy orzulari ro'yobini ko'ra boshladi. Ana shu tarixiy sanadan boshlab o'zbek xalqi yuksak ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyoт yo'lini tanladi va bu yo'lda ulkan muvafaqqiyatlarni qo'lga kiritdi.

Shu o'rinda alohida ta'kidlab o'tishimiz kerakki, o'zbek xalqining kelib chiqishi, enik tarixi va xususiyatlari nihoyatda murakkab va uzoq davrni qamrab oladi. Qadimgi davrlarda yuksak madaniyat yaratgan iste'dodli, zahmatkash ajdodlarimiz, o'rta asrlarga kelib ilk Uyg'onish, ya'ni Sharq Uyg'onishi davrini boshdan kechiradilar. Ayniqsa, buyuk xorazmshohlar va temuriylar hukmronlik qilgan asrlarda o'zbeklarning etnik qiyofasi qadimiy sivilizatsiya zaminida shakllanib bo'lgan edi. Bunday jarayonning oqibatida o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat yuzaga kelgan va o'zining milliy xususiyatlarini hozirgacha saqlab qolgan. Yurtboshimiz Islom Karimovning ta'rificha, xalq o'zining ming yillik an'ana va tajribalari, so'nmas xotirasi va buyuk tuyg'ulari bilan yashab kelayotgan qudratli kuch. Xorazmshohlar va temuriylar saltanati davrida xalq shaklida tarix sahnasida paydo bo'lgan o'zbeklar ajoyib siymolari bilangina emas, balki so'nmas tarixiy xotirasi, yuksak ruhiyati va ma'naviy mudaniyati, noyob hayotiy tajribasi bilan ham hozirgi zamonaviy sivilizatsiyani yaratishda eng faol bunyodkor sifatida namoyon bo'ldi.

Mintaqadagi o'zbeklardan keyingi ko'p sonli xalq qozoqlar (9,42 mln. dan ortiq) ham qadimiy qabilalar zaminida paydo bo'lgan. 1920-yillarning o'rtalarigacha ularni noto'g'ri qirg'iz-

qaysaq yoki qirg'iz deb ataganlar. Qozoqlar o'z ona respublikasida, qo'shni O'zbekiston va Turkmaniston hududlarida, Orenburg va Chelabinsk viloyatlarida yashaydi. So'nggi aholi ro'yxatiga binoan Qozog'istonning aholisi 14,7 mln. ga yaqin bo'lib, shu jumladan qozoqlar 36% ni, ruslar 40,8% ni, ukrainlar 6,1% ni tashkil qiladi. 1981-yilning boshlariga kelib respublika aholisi 15 mln. dan oshib ketdi. Qozoqlarning bir qismi chet ellarda, chunonchi, Xitoyning Sinszyan – Uyg'ur avtonom hududida (820 ming kishi), G'arbiy Mongoliyada (70 ming) va Afg'onistonda (5 ming) yashaydi.

Eng qadimiy qabilalardan mil. avv. I ming yilliklarda Qozog'iston hududida joylashgan saklar, usunlar, alanlar, kangyuy qabila ittifoqi va boshqalar qozoq etnogenezining dastlabki etnik qatlami edi. VI–VII asrlar mazkur hududda g'arbiy turk xoqonligiga oid turgesh, qarluq kabi qabilalar paydo bo'ladi. Keyingi uch-to'rt asr davomida kimak, qipchoq va o'g'uzlar kirib keldi. X–XII asrlarda qozoq eli Qoraxoniylar davlatiga qo'shilgan mahalliy qabilalarning birikishiga ancha turtki bo'lgan. O'sha davrlarda bu yerga kidanlar ham bosib kirgan. Turli qabua va elatlarning yana ham aralashib ketishiga mo'g'ul istilosi sabab bo'lgan. Qozoq xalqining shakllanishidagi oxirgi komponent XVI asr oxirlarida Oltin O'rdadan kelgan ko'chmanchi qabilalarning katta to'liqini bilan bog'liq.

XV asr oxiri–XVI asr boshlarida qozoq xonligi paydo bo'ladi va bu xonlik doirasida qozoq xalqining shakllanishi tugaydi. XIX asrning 60-yillarida qozoq yerlari Rossiya tomonidan istilo qilindi, oqibatda qozoqlarning birligi kuchayadi va ular asta-sekin o'troq turmush tarziga o'tadilar. Qozoqlarning tarkibida hududiy jihatdan uchta mustaqil qabilalar guruhi paydo bo'lgan: Katta juz (Yettisuvda), Markaziy juz (Qozog'istonning dasht hududlari, Sirdaryo, Tobol va Ishim vohalari) va Kichik juz (G'arbiy Qozog'iston).

Markaziy Osiyoning eng qadimiy xalqlaridan biri hisoblangan qirg'izlar (2,5 mln. ga yaqin), asosan, Qirg'izistonda, qo'shni O'zbekiston va Tojikistonda, qisman Shimoli-G'arbiy Xitoyda va Sharqiy Afg'onistonda yashaydi. Respublikaning umumiy aholisi 4,5 mln. dan ortiq, shundan qirg'izlar 47,9 %, ruslar 25,7 %, o'zbeklar 12,1 %, ukrainlar 3,1 % ni tashkil qiladi.

Qirg'izlarning ilk etnik tarixi qadimiy gunn, sak, dinlin, usun qabilalari ittifoqlari bilan bog'liq. Mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida yuqori Yenisey vodiylarida qirg'izlar o'z davlatlarini tuzganlar. VI–X asrlarda qirg'izlarga qo'shilgan turkiy qabilalar dastlab bosh bo'ylarida, Sayan-Oltay hududida va Tyan-Shan etaklarida joylashgan. Hozirgi hududga IX–X asrlarda ko'chib kelgan yulboy qirg'izlarning ayrim guruhlari qadimiy davrlarda eroniy tilida gapiradigan keyin turkiylashgan mahalliy elatlar, qarluqlar va yulboy qirg'izlari bilan aralashib ketgan. Xronologik ma'lumotlarga binoan XIII asrgacha Tyan-Shan aholisi antropologik jihatdan yevropoid bo'lgan. Qirg'izlarning mongoloid irqiga o'tishi va turklashtirish jarayoni, asosan, mo'g'ul istilosidan keyin ro'y bergan. XVI–XVII asrlarda qirg'iz etnosiga qozoq-no'g'oylaridan chiqqan qabilalar ham kelib qo'shiladi. O'sha davrdan boshlab Tyan-Shanda qirg'iz xalqi shakllanadi. Ammo keyingi ikki asr davomida jungar xonlari qirg'izlarni to'xtovsiz talon-toraj qilib turgan. XIX asrning 1-yarmida Qo'qon xonligiga bo'ysunadi. 60–70-yillarga kelib qirg'iz yerlarining ko'pchiligi Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etiladi va etnik jarayon tezlashib ketadi.

Prjevalsk hududida qirg'izlarga qo'shib ketgan g'arb mo'g'ul o'lat guruhi – sart-qalmlar yashaydi. Keyinchalik u yerda barcha qabila va elatlar qirg'iz xalqi bilan birikib zamonaviy millat tashkil qiladilar.

Turkmanlarning hozirgi hududida qadimdan shakllanib kelgan. Ularning soni 4,5 mln. dan ortiq (2002), ularning kam sonli jamoalari qo'shni O'zbekiston va Tojikiston respublikalarida, Shimoliy Kavkazda va Astraxan viloyatida joylashgan. Turkmaniston bilan chegaradosh Eronda, Afg'onistonda, Turkiya, Iroq va boshqa Old Osiyo mamlakatlarida turkmanlar g'uj holda yashaydi.

Turkman xalqining etnogenezi hali to'liq aniqlanmagan. Uning eng dastlabki etnik tuzilishida qadimiy sak-massaget va darman qabilalarining roli katta. Qadimiy Marg'iyona, Parfiya va Xorazm davlatlarining aholisi ham mazkur jarayonda qisman ishtirok etgan. Turkmanlarning etnik shakllanishi Orol-Kaspiy dashtlarida yashovchi eroniy tillarda gapiradigan qabilaviy birikmalarning IV–V asrlarga kelib turklashish jarayoni bilan bog'liq degan fikr

mavjud. Keyinchalik mazkur turklashgan qadimiy qabilalarga o'g'uzlar qo'shilib, turkman xalqiga asos solgan. Ikkinchi fikrda ko'ra, antropologik dalillarga asoslanib, turkmanlar asli mil. avv. turklashgan ko'chmanchi skiflarning avlodi, deb qaraladi. Ammo ikki fikr ham to'liq isbotlanmagan. Ma'lumki, «turkman» nomi dastlab X asr oxirlarida paydo bo'ladi. Ko'pettog' etaklarida dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi bilan Kaspiy va Sindaryn qirg'oqlarida yashovchi qadimgi ko'chmanchi qabilalar negizida XI asrlarda paydo bo'lgan yirik o'g'uz turklarining birikmasi – saljuqiylarning turkman xalqining shakllanishida muhim rolni o'ynaganligi shubhasiz. Saljuqiylar hatto Ozarbayjon xalqi va yaqin sharq turklarining shakllanishida ham faol ishtirok etganlar. Asli turkman xalqining shakllanishi mo'g'ul-turk istilolaridan keyingi davrda, asosan, XV asrlarda tugaydi. O'sha davrda turkman etnosiga ayrim noo'g'uz turkiy qabilalar (chunonchi, qipchoqlar) ham qisman qo'shilgan.

XIX asrning 80-yillarida Turkmaniston Rossiya tomonidan istilo qilingach, etnik birikish jarayoni kuchaygan bo'lsa-da, qabilaviy bo'linish hanuzgacha mustahkam saqlangan. Eng yirik qabilalardan taka turkmanlari Axal, Murg'ob havzasi va Tajanda yovmutlar Kaspiy arsarilar Xiva yerlarida yaxlit holda yashaganlar. Xo'jalik-madaniy jihatdan turkmanlar, ko'chma (chorva) va o'troq dehqon (cho'mur) qismlarga bo'lingan. XX asr boshlariga kelib, turkman millati shakllanib, qabilaviy bo'linishlarga barham berildi. Ular to'liq o'troq turmush tarziga o'tdilar.

Qoraqalpoqlarning ham etnogenezi murakkab sharoitda kechgan. Ular hozir o'zlarining avtonom respublikalariga ega. Qoraqalpoqlar O'zbekistonning Farg'ona, Xorazm va Buxoro viloyatlarida, qisman Turkmaniston va Qozog'istonda hamda qo'shni Afg'onistonda yashaydilar. Qoraqalpoqlarning soni 2000-yilgi aholi ro'yxatiga binoan 504 301 kishi edi. Avtonom respublikaning umumiy aholisi 906 ming bo'lib, qoraqalpoqlar 31,1 %, o'zbeklar 31,5 %, qozoqlar 26,9 % ni tashkil etadi.

Qoraqalpoqlar qadimiy eroniy tildagi Orolbo'yi sak-massaget qabilalari (mil. avv. VII–II asrlar), gunnlar (milodning II–IV asrlari) bilan turkiy tildagi elatlarning (VIII–X asrlar) aralashishi

da paydo bo'lgan. O'sha davrda Orol bo'ylarida pachanak qabilaviy guruhlar paydo bo'lib qalmaq etnosiga asosiy element bo'lib kiradi. Qoraqalpoq xalqining so'nggi etnogenezi- ni muhim rol o'ynagan Dashti Qipchoqlar ularga o'z tilini bergan. Etnosning shakllanishi jarayoni va nomining paydo bo'lishi XVI–XVII asrlarga to'g'ri keladi. XVII asrlarda Qoraqalpoqlarning bir qismi Farg'ona vodiysiga ko'chadi, ko'pchiligi esa XIX asr bosh- larida quyi Amudaryodan Amudaryoning quyi oqimiga ko'chib kelib yashashadi.

Turkiy til turkumiga oid yana bir xalq – uyg'urlar Markaziy Osiyo bilan bog'liq. O'rxun daryosi havzasida VII–IX asrlarda o'z davlatiga ega bo'lgan yuksak madaniyatli katta davlat tuzganlar. Uyg'urlarning ma'lum qismi Markaziy Osiyoga XVIII asrning 2-yarmidan to' XX asr boshlariga qadar ko'chib kelganlar. Hozir Markaziy Osiyoda 200 mingdan ortiq uyg'ur yashaydi.

Eroniy til turkumiga kiruvchi eng katta etnos tojiklardir. Ular hozir aholyatda murakkab sotsial-iqtisodiy, siyosiy va geografik sharoitda shakllanganlar. Tojiklarning umumiy soni 2012-yilda 6,7 mln. kishiga yetgan bo'lib, asosan, o'z vatanlarida yashashadi, Uzbekiston va Qirg'izistonda ham joylashgan. Eng ko'p sonli tojik aholisi Afg'onistonda (3 mln. dan ortiq kishi), kichikroq guruhlar shimoli-sharqiy Eron va Shimoli-G'arbiy Xitoyda yashaydi.

Tojiklarning etnogenezi mil. avv. II ming yillikning oxiri va I ming yilliklarning boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrda Markaziy Osiyoga Yevroosiyo dashtlaridan eroniy tillarda so'zlashuvchi qabilalar kelib mahalliy tub aholi bilan aralashish (assimilyatsiya) jarayoni ro'y bergan. Tojiklar shakllangan hududda kam sonli jamoalari (Qadimgi Baqtriya, So'g'diyona, Farg'ona vodiysi) dehqonchilik bilan shug'ullangan elatlar bilan yonma-yon ko'chman- chilik ham yashagan. Mil. avv. II asrda Baqtriyaga yuechjilar va sak qabilalari bostirib kiradilar va qudratli Kushon davlatiga asos soladilar. Keyin bu yerga eftalit («oq gunn»)lar, turklar va arablar kirib keladi.

Hozirgi tojik xalqi somoniylar hukmronlik qilgan davrda (IX–X asrlarda) qadimgi so'g'd va baqtriya tili asosida shakllangan. O'sha davrda tojiklarning adabiy tili (dariy) paydo bo'lgan. Ammo

so'nggi davrlargacha tojiklar orasida turli etnografik guruhlar mavjud edi. Hozir ham tog'li tojiklar bilan vohada yashovchi tojiklar orasida xo'jalik va madaniy jihatdan ba'zi etnik tafovutlar saqlanib qolgan. Masalan, ilgari mustaqil xalq hisoblangan pomir tojiklari – ishg'oihimlar, vohanlar, yozg'ulomlar, shuqnonlar hozirgacha ba'zi etnik xususiyatlari bilan ajralib turadilar. Boshqa mayda millatlarning etnogenezi Markaziy Osiyo hududidan tashqarida o'tgan. Hozir Markaziy Osiyoda eroniy til turkumiga oid kurdlar (asosan, Turkmanistonning Ashxobod va Mari viloyatlarida), belujiylar (Mari viloyati va qisman Tojikistonning janubida), forsi-eroniylar (O'zbekistonning Buxoro va Samarqand shaharlari va atrofdagi tumanlarda) yashaydilar.

O'zbekistonning Toshkent va Qozog'istonning Almati viloyatlarida koreyslar joylashgan. XIX asr o'rtalarida bu yerda Xitoyning shimoliy hududlaridan xitoy shevasida gapiradigan dunqanlar kelib joylashadi. Ular hozir Qirg'iziston va Qozog'istondagi Chu daryosi vodiysida o'rnashganlar. Asosan, o'zbek va tojiklar bilan aralashib ketgan arablar Zarafshon daryosining Markaziy va pastki oqimida, Qashqadaryoning etagida va Tojikistonning janubida kichik guruhlarini tashkil qilgan.

Markaziy Osiyo (Buxoro) yahudiylari, ko'pincha, O'zbekistonning yirik shaharlari: Toshkent, Samarqand, Buxoro va Qo'qonda yashaydi. Keyingi o'n yilliklar ichida mahalliy yahudiylarning bir qismi Isroil va AQSHga ketgan. Ular tojik tili shevalaridan birida gapiradilar. O'zbekiston va Tojikistonning turli joylarida uchraydigan Markaziy Osiyo lo'lilari ham mahalliy tillarni yaxshi egalaganlar, ammo tojik tilini ona tili deb hisoblaydilar. Etnografik jihatdan ayrim guruhlar o'zaro bir oz farq qiladilar (lo'li, jo'gi, mazang va hokazo).

Butun Markaziy Osiyoda boshqa yerdan kelgan etnoslardan eng ko'pchilikni tashkil qilgan sharqiy slavyan xalqlari (ruslar, ukrainlar va qisman beloruslar)ning vakillari etnografik xususiyatlarini ko'proq saqlab qolganlar. Ular dastlab XVIII asrning oxirlaridan Qozog'istonning Ovrupo qismiga, XIX asrning ikkinchi yarmida, Markaziy Osiyoga kela boshlagan.

XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda uch xil an'anaviy xo'jalik tiplari ma'lum bo'lgan: vohalarda yashovchi o'troq dehqonchilik xo'jaligi, dasht va yarim dashtlarda ko'chib yurgan chorva xo'jaligi, vohalarga yaqin va katta daryolarning quyi oqimida joylashgan yarim o'troq chorva-dehqonchilik xo'jaligi. Xo'jalik-madaniy tiplarning chegarasi etnik hududga to'g'ri kelmaydi, ammo tarixiy jihatdan etnik birlik ham uzoq davr ichida shakllanib kelgan.

Dehqonchilik va chorvachilik Markaziy Osiyoning janubiy hududlarida mil. avv. VI–V ming yilligida neolit davridayoq rivojlana boshlagan. II ming yilliklarga kelib dehqonchilik madaniyati ancha kengayib butun janubga tarqaladi, Tejen va Murhab daryolari vohalari o'zlashtiriladi. Bronza (jez) davrida sun'iy sug'orish paydo bo'ladi, yarim ko'chma va ko'chma chorva xo'jaligi rivojlana boshlaydi. Milodning I ming yilliklarida Markaziy Osiyodagi dehqonchilikka mos yerlarning deyarli hammasi o'zlashtiriladi, Qozog'iston dashtlarida, asosan, Ot va qo'y boquvchi ko'chma chorvachilik xo'jaligi keng tarqaladi, chorva qabilalari, asosan, tuya, echki va qisman ot saqlaganlar. Vohalarda I ming yillikning ikkinchi yarmida dehqonchilikning intensivlashuvi va sug'orish tizimlarining takomillashishi asosida o'zlashtirilgan yerlar ancha ko'paygan edi. Pomir tog'larining vodiylari va qir-adirlarida dehqonchilik bilan birga yaylovda boqiladigan chorvachilik paydo bo'lib, u yerda qo'y va qoramol parvarish qilingan. Molni jazirama yoz faslida, baland tog' yaylovlariga haydab sovuq qish faslida, vohalarga haydab tushganlar.

Dashtlarda ko'chma chorvachilik bilan, asosan, qozoqlar shug'ullangan bo'lsa, turkmanlar qumlik va yarim sahro joylarida sordoba, quduq izlab chorva bilan ko'chib yurganlar. Tyan-Shan tog'lari etaklarida qirg'izlar ham, asosan, chorvachilik bilan shug'ullangan.

Har bir xalqning turmush tarzi uning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq. Asrlar davomida ko'chmanchilik qilib yurgan chorvador aholining turmushi o'ziga xos moddiy madaniyatni yaratgan. Masalan, chorvador ko'chmanchi xalqlarda yengil tiklanadigan va ko'chirib yurishga qulay bo'lgan konussimon yoki gumbaz shaklida yog'och panjaralardan tiklangan va kigiz bilan yopilgan o'tov

uyalar keng tarqalgan. Uy jihozlari ham ko'chmanchilik turmushiga moslashgan ted, yog'och va metallardan yasalgan buyumlardan iborat bo'lgan. Kiyimlar esa, asosan, teri va jun matodan tikilgan. Ovqatlari go'sht va sut mahsulotlaridan tayyorlangan. Tog' etaklarida ohorvachilik bilan shug'ullanuvchi elatlar o'troq holda yashagan. Faqat yoz paytlari chorva mahsulotlarini ishlab chiqarish va g'amlash uchun butun aholi yaylovga ko'chib chiqqan, chodirlar tikib yashagan.

Ko'chmanchi chorvadorlar uzoq o'tmishdan boshlab dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi o'troq aholi bilan bog'liq bo'lganlar, chorva mahsulotlarini dehqonchilik hamda hunarmandchilik mahsulotlariga almashib turganlar. Ba'zi ko'chmanchilar esa o'troq holatga o'tib, dehqonchilik bilan shug'ullanganlar.

Markaziy Osiyoda dehqonchilik sun'iy sug'orishga asoslangan bo'lib, quldorlik davridan boshlab murakkab sug'orish inshootlari va sistemalari qurilgan. Markaziy Osiyo dehqonchiligiga XII asrdagi mo'g'ul istilosi juda katta zarar keltirgan. Istilochilar sug'orish inshootlarini buzgan, aholining ancha qismini asir qilib olib ketgan, oqibatda butun bir viloyatlar huvillab qolgan. O'rta asr oxirlariga kelib dehqonchilik bir oz tiklangan, sug'orish tizimi yo'lga qo'yilgan. Ammo ilgari holat to'liq tiklanmagan, aksincha, konservativ dehqonchilik mustahkamlangan. Tog' etaklarida kariz usuli bilan «zi-napoya» shaklida ishlangan dalalarga suv chiqarilgan.

Yerga ishlov berishda oddiy ishlab chiqarish qurollari – temir yoki cho'yan tishli omoch mola, ketmon va bel, hosilni o'rishda o'roq ishlatilgan. G'alla o'rildandan so'ng ot yoki eshak bilan yanchilgan, suv tegirmonida mol kuchi yoki qo'l bilan harakatga keltiriladigan tegirmondan don tortilib, un chiqarilgan. Sholi yanchadigan maxsus tegirmon va so'g'i bo'lgan. Bu oddiy mehnat qurollari o'tgan asrning 30-yillarigacha saqlanib kelgan. Ketmon, bel va o'roq hozirda, asosan, uy yumushlarida ishlatiladi. Hozir qishloq xo'jaligida ilg'or agrotexnika, kimyolashtirish va mexanizatsiya asosida qo'l mehnatidan kam foydalanib, yuqori hosil olinmoqda. Ayniqsa, mustaqillikka erishgandan keyin Markaziy Osiyoda zamonaviy fermer xo'jaliklari jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda.

Anosiy an'anaviy ekinlardan bug'doy, arpa, sholi, mosh, loviya, paxta, poliz ekinlari keng tarqalgan. Bog'dorchilik, uzumchilik, pillachilik ham muhim rol o'ynaydi. Pomidor, kartoshka, karam kabi Yevropa ekinlari Markaziy Osiyoni Rossiya bosib olganidan keyin paydo bo'lgan.

O'troq aholi orasida qadimdan turli hunarmandchilik rivojlangan. Barcha ishlab chiqarish qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak va bezaklar, qurilish xomashyolari shahar va qishloqlarda ishlab chiqarilgan. Katta shaharlarda kosiblar hatto sexlarga birikkan, ayrimlari maxsus mahallalarda yashaganlar. Chorva hududlarida kigiz bosish, gilam va palos to'qish, jun mahsulotlari ishlab chiqarish keng tarqalgan.

Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy madaniyati xususiyatlari ularning xo'jalik faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan. O'troq dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan aholi qishloqlarda istiqomat qilgan. Ularning an'anaviy uylari Rossiyadagi Oktyabr to'ntarishigacha loydan (paxsa, xom g'isht, guvaladan) yoki sinchdan tiklangan, asosan, bir-ikki xonali, dahlizli va tekis tomli qilib qurilgan. Kambag'allarning uylari o'tmishda oynasiz, bir xonali, o'rtasida o'choq va tuynukli, bo'yra va eski kigiz bilan jihozlangan. Tog'li joylarda oynasiz, tuynukU toshdan yoki guvaladan bir xonali kulbalar tiklangan.

Ko'chmanchi xalqlarning o'tov uylari ham bir-biridan tubdan farq qilgan: badavlat odamlarning o'tovlari yangi kigizlar bilan yopilgan, har xil gilam va to'shaklar bilan bezatilgan, kambag'allarniki eski, huvillagan. Odatda, o'tovning ikki xili farq qilinadi: konus shaklidagi mo'g'ul tipi va gumbaz shaklidagi turk tipi. Qozoq, qirg'iz, o'zbeklarda har ikkala tip uchraydi, turkmanlarda faqat turk tipi tarqalgan.

Mahalliy xalqlarning an'anaviy milliy kiyimlari juda ham rang-barang bo'lgan. Har elat o'ziga xos kiyimga ega, ammo umumiy belgilari ham mavjud. Erkaklarning an'anaviy kiyimlari, asosan, yaxtak-ko'ylak, ishton, chopon, belbog', po'stin, do'ppi, teri telpak, mahsi-kavush, choriq yoki etikdan iborat bo'lgan. Ayollar keng tikilgan ko'ylak, uzun ishton, yengsiz nimcha va uzun chopon

(peshmat), mahsi-kavush kiygan, boshiga ro'mol o'ragan, do'ppi kiygan va hokazo.

XX asrning so'nggi o'n yilligida, asriy orzulari ushalib, o'z mustaqilligini e'lon qilgan, o'z taqdiri va belgilash huquqiga ega bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy madaniyatida tub o'zgarishlar ro'y berdi. Hozir ular zamonaviy mebel, gilam va turli buyumlar bilan bezatilgan ko'p xonali yorug' uylarda yashaydilar. Ularning ko'pchiligi eng zamonaviy kiyinishni afzal biladilar. Marosimlardagina o'zbek va tojiklarda chopon va do'ppi kiyish odat tusiga kirgan. Ammo uy va jamoat ishlarida, ba'zi kiyimlarda, ayniqsa, ayollarning kiyimlarida go'zal an'anaviy milliy belgilar saqlanib qolgan, yangicha shakl kasb etgan. An'anaviy dekorativ san'at namunalari, o'ymakorlik, kashtachilik san'ati so'nggi yillarda yana ham ravnaq topdi. Mahalliy elatlarning ijtimoiy va oilaviy-maishiy turmushida majburiy kollektivlashtirish davrigacha feodal-patriarxal an'analar saqlangan, ko'p ukkladli xo'jalik faoliyatida ijtimoiy tashkilotlarning turli shakllari yuzaga kelgan edi. Dehqonchilik vohalarda ijtimoiy munosabatlar, mulk shakllari, jamoa an'analari (suv jamoasi, qishloq va qo'shnichilik jamoasi) nihoyatda murakkab bo'lgan. Jamoatchilik munosabatlari chorvadorlar orasida ancha mustahkam saqlangan. Ayniqsa, barcha huquqlardan mahrum bo'lgan ayollarning ahvoli og'ir bo'lgan. Patriarxal oilaviy munosabatlar eski odatlar va shariat orqali boshqarilgan. Nikoh ota-ona istagi bilan hal qilingan.

Chorvadorlar orasida ijtimoiy turkumlar ajralib turgan. Masalan, qozoqlarda xon va sultonlar hamda qabila boshliqlari «oq suyak»larga, qolgan butun fuqaro «qora suyaklar»ga ajratilgan. Turkmanlarda ham ijtimoiy tabaqalanish mavjud bo'lgan. Yuqori tabaqaga oid iglar va ularga bo'ysungan qullar farq qilingan. Qirg'izlarda hukmron qabilaga manaplar kirgan. O'z navbatida, manaplar ham «bosh» va «kichik» guruhlariga bo'lingan. Aslida, mazkur tabaqalanish chorva ahlida mulk tengsizligi bilan bevosita bog'liq edi.

Ijtimoiy-iqtisodiy qoloqlik va notekis sotsial taraqqiyot Markaziy Osiyoning XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya tomonidan

hisob olinishiga sabab bo'lgan. Sun'iy ravishda Turkiston general-gubernatorligi, vassal Xiva va Buxoro xonliklariga bo'lingandan so'ng Markaziy Osiyo avvalgidan-da og'ir inqirozga yuz tutgan. Shubhasiz, Rossiya istilosining biroz ijobiy oqibati o'lkaning yuqori formatsiya hisoblangan kapitalizm girdobiga tortilishi, natijada xomashyo ishlab chiqarish sanoatining paydo bo'lishi, qishloq xo'jalik qurollarining takomillashishi, temir yo'lining o'tkazishishi, savdo-sotiq kuchayib, fabrikat mahsulotlarning mahalliy bozorlarda ko'payishi sotsial-iqtisodiy munosabatlarga jiddiy ta'sir qila boshlagan. Ammo chorizm turmushni o'zgartirishga intilmas edi. Har kungi moddiy va maishiy hayotda milliy an'analar va qadriyatlar qadrlanmas, istibdod kundan kunga kuchayar edi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek chorizm istibdodidan so'ng, bolshhevizm changaliga tushgan Markaziy Osiyo xalqlari faqatgina XX asr so'ngida mustaqillikka erishib, muayyan ijtimoiy taraqqiyot yo'liga chiqib oldilar, maishiy va madaniy hayotning ko'p tomonlari ravnaq topdi va yashnadi. Erkak va ayollar teng huquqqa ega bo'lib, istiqlool tufayli yangi turmush tarzining barcha yutuqlaridan birga bahramand bo'lmoqdalar. O'tmishda Markaziy Osiyo xalqlariga xos umumiy madaniy meros mavjud edi. Ayniqsa, xalq ijodida, epik dostonlarda umumiy qahramonlar, sujet va rivoyatlar ko'p uchraydi. Bunga yorqin misol o'zbek, qozoq va qoraqalpohlardagi «Alpomish» dostoni, turkman, tojik va o'zbeklardagi «Go'ro'g'li» epik poemasi yoki «Shohsanam» dostoni. Eng qadimiy davrlarda «Avesto»da va sak eposida tilga olingan syujet va obrazlarda aniq saqlangan. Tarixi mushtarak xalqlarning Nasriddin Afandi va Aldar Ko'sa latifalari, qahramonona afsonaviy ertak va rivoyatlar, turli mazmundagi lirik ashulalar va jozibador laparlar hozirgacha kishiga zavq bag'ishlaydi.

Xalq ijodi namunalari yozma adabiyotga mislsiz ta'sir o'tkazib kelgan. Rudakiy, Alisher Navoiy, Umar Xayyom, Mahtumquli kabi buyuk mutafakkir shoir va adiblar Markaziy Osiyo adabiyoti shuhratini jahonga tanitgan. Xalq baxshilari, shoir va oqinlar qadimiy klassik adabiyot namunalarini avlodan avlodga kuylab kelganlar. Ular jozibador xalq kuylarini ham bizgacha yetkazganlar. Musiqa

san'ati ham uzoq tarixiy davrlarda paydo bo'lgan. Arxeologlar tadqiq etgan turli qadimgi davr obidalaridagi o'yma va rangli rasmlarda surnay, nay, nog'ora, har xil torli asboblari tasvirlangan. Hozirgi o'zbek, tojik, qozoq va turkmanlarning musiqa asboblari juda ham xilma-xil. To'y va tomoshalarda, bayram va sayilarda doimo musiqa kuylari yangraydi, raqslar ijro etiladi, masxarabozlar va dorbозlar o'z san'atini namoyish qiladilar. Xalq teatri va qo'g'irchoq o'yini ham qadimdan ma'lum.

Tasviriy san'at, o'ymakorlik, koshinchilik, badiiy kashtachilik, naqshli sopol buyumlar yasash, gilamchilik va boshqa amaliy san'at butun Markaziy Osiyoda qadimdan mashhur bo'lib mustaqillik yillari yangidan yashnadi va professional kasb darajasiga ko'tarildi. Hozirgi davrda biror-bir me'morchilik obidalarini, jamoat inshootlarini, madaniyat saroylarini yog'och, ganch va tosh (marmar)ga o'yilgan ajoyib milliy naqshlarsiz tasavvur qilish qiyin. Mohir xalq ustalari yaratgan go'zal sopol buyumlar, nozik naqqoshlik bezaklari, zardo'zi kiyimlar va ajoyib so'zanalar xalqning sevimli uy jihoziga aylangan.

Markaziy Osiyo xalqlarining ma'naviy hayotida asrlar davomida nur taratgan islom dini butun ijtimoiy, oilaviy va shaxsiy turmushga singib ketgan. Maishiy turmush va madaniyatning barcha hujayralariga tarqalgan e'tiqod insonning har kungi hayotini o'zining asl, go'zal va ilohiy, boqiy qadriyatlari bilan ko'ngillarga qaytgan islom dini Markaziy Osiyoda buyukligini, tinchliksevarlik, insonparvarlik, poklik, halollik mavqeyini mustaqillik sharofati bilan tiklandi.

Nazorat savollari:

- 1. Markaziy Osiyoda joylashgan davlatlarni ayting*
- 2. Markaziy Osiyo xalqlari etnik jarayonining tahlili.*
- 3. Markaziy Osiyo xalqlarining tili, irqini bayon qiling.*
- 4. Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyati haqida gapirib bering.*
- 5. Markaziy Osiyo xalqlarining urf-odatları haqida ma'lumot bering.*
- 6. Markaziy Osiyo xalqlarining xalq og'zaki ijodi haqida gapirib bering.*

9-MAVZU: JANUBIY OSIYO XALQLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Janubiy Osiyoning tabiiy-geografik iqlimi. 2. Janubiy Osiyo xalqlarining antropologik va lingvistik xususiyatlari. 3. Janubiy Osiyo xalqlariga nisbatan mustamlakachilik siyosati (XVI–XIX asrlar). 4. Janubiy Osiyo xalqlarining urf-odatları va madaniyati.

Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Janubiy Osiyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.

Ma'ruza mazmuni: Janubiy Osiyoning lingvistik tuzilishi nihoyatda murakkab, bu yerda eng ko'p tillar, yuzlab shevalar uchraydi. Keyingi tasnifiga binoan Janubiy Osiyoda 180 dan ortiq til turkumi, faqat Hindistonning o'zida esa, ba'zi ma'lumotlarga ko'ra 1652 til va shevalar mavjud. Shulardan eng asosiy hindariy guruhi (637,5 mln. ga yaqin) bo'lib, ko'p sonli etnoslardan hindistonliklar (180,4 mln.), bengalliklar (69,6 mln.), marotxilar (51 mln.), gujarotlar (33,3 mln.), rajastonliklar (14,3mln.), sindxilar, shri-lankali singallar (10,5 mln.), nepalliklar (10 mln. ga yaqin) va hokazo. Qolgan aholi bir necha million yoki yuz mingli dravid, tamil, munda, kam sonli monxmer va tibet-birma tillarida so'zlaydigan xalqlar eroniy va dariy tili vakillaridir. Hozirgi davrda hind-yevropa tillaridan rasmiy tillar Hindiston Respublikasida hindi, Pokistonda urdu, Bangladeshda bengali, Nepalda nepali, Shiri-Lankada singali, ayrim shtatlarda mustaqil shevalar, eroniy tillaridan pushtu, balujiy, Kashmirda ko'pchilik aholi dariy tilida so'zlashadi, ingliz tili Hindiston Respublikasining ikkinchi rasmiy tilidir.

Pedagogik vazifalar: talabalarni Janubiy Osiyoning tabiiy-geografik iqlimi, Janubiy Osiyo xalqlarining antropologik va lingvistik xususiyatlari, Janubiy Osiyo xalqlariga nisbatan mustamlakachilik siyosati (XVI–XIX asrlar), Janubiy Osiyo xalqlarining urf-odatlar va madaniyati etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga, Janubiy Osiyo elatlarining yashash tarzini, etnik jihatdan xilma xilligini; Har bir xalqning o'zining muayyan diniy tasavvurlari mavjudligini; Janubiy Osiyo xalqlarining tabiiy-geografik joylashuvini o'rgatish; Janubiy Osiyo xalqlarini xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklar masalalarini tahlil qilish haqida keng tushuncha beradi.

O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Janubiy Osiyoning tabiiy-geografik iqlimi. 2. Janubiy Osiyo xalqlarining antropologik va lingvistik xususiyatlari. 3. Janubiy Osiyo xalqlariga nisbatan mustamlakachilik siyosati (XVI–XIX asrlar). 4. Janubiy Osiyo xalqlarining urf-odatlar va madaniyati.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.

	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2–3-shakllar). 3–4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4–8-shakllar orqali davom ettiradi. 9–11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
Uchunqich. Yakuniy qism (10 daqiqqa)	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash.
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'ri bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar;

– fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	– fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. *Janubiy Osiyoning tabiiy-geografik iqlimi.*
2. *Janubiy Osiyo xalqlarining antropologik va lingvistik xususiyatlari.*
3. *Janubiy Osiyo xalqlariga nisbatan mustamlakachilik siyosati (XVI–XIX asrlar).*
4. *Janubiy Osiyo xalqlarining urf-odatlar va madaniyati.*

Tayanch tushunchalar: Hind va Ganga, Jamna, Maxanadi, Braxmaputra, bengali, nepali, singali, ariy, munda, etnolingvistik tasnifi, madaniyat.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. *Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi. – T., 1995.*
2. *Элез А. И. Критика этнологии. – М., 2001.*
3. *Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.*
4. *Крыско В. Г. Этнопсихология межнациональных отношений. – М.: Экзамен, 2002.*
5. *Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – М., 1991.*
6. *Чеснов И.В. Лекции по исторической этнологии. – М.: Гардарики, 1998.*
7. *Akchayev F. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Jizzax: Sangzor, 2014.*

Janubiy Osiyo tabiiy-geografik va tarixiy-etnografik jihatdan ancha murakkab va xilma-xil. 2012-yilgi ma'lumotlarga binoan, 4,5 mln. km² hududda 1 660 mln. dan ortiq aholi yashagan. Shulardan eng ko'pi Hindiston (1 258 mln.), Pokiston (193,93 mln.), Bangladesh (152,4 mln.), Shri-Lanka (21 mln.) va Nepalda (31 mln.) jamiyat quriladi. Eng kam aholi Butan (720 ming) va Maldiv Respublikasida (324 mingga yaqin) joylashgan. Bengal bo'g'ozidagi Andaman va Nikobar orollari ham Janubiy Osiyoga tegishli.

Mazkur davlatlar joylashgan Hindiston yarim oroli shimolida Himolay-Hindiqush tog' tizmasi bilan o'ralgan, janubda Hind okeani suvlari bilan yuvilgan, g'arbiy qismida Dekan yassi tog'lari Konkana vodiysi sohili bo'yiga cho'zilgan, sersuv Hind va Ganga daryolaridan paydo bo'lgan serhosil vodiya iborat o'ziga xos tabiiy iqlimli hududni tashkil qiladi. Katxiyavar yarim orolidan shimoli-sharq tomon cho'zilgan Aravalli tog' tizmalarining g'arbida joylashgan bepoyon suvsiz Tor yoki Buyuk Hind sahrosi, Rajaston dashti va Sind tekisliklari ham o'ziga xos tabiat manzarasini yaratgan. Agar Assam va Himolay tog'ining janubiy etaklarida jahonning eng sernam voha joylashgan bo'lsa, o'sha kenglikdagi Sind dashtlarida ayrim yillari bir tomchi ham yomg'ir yog'maydi. Ammo Brahmaputra, Hind, Ganga kabi buyuk Osiyo daryolari bilan birga Jamna, Maxanadi, Kistna, Godovori nomli yirik daryolarning oqishi bu yerda sug'orma dehqonchilik xo'jaligi uchun qulay sharoit tug'dirgan. Eng qurg'oq hind tekisliklarida o'simlik dunyosi ancha qashshoq va siyrak, namli tropik iqlimli hududlarda esa har xil daraxtli o'rmonlar uchraydi.

Janubiy Osiyoning o'simlik va hayvonot dunyosi qadimiy davrlarda juda boy bo'lgan, keng hududni subtropik va tropik o'rmonlar, changalzor to'qay (jungli)lar egallagan. Ammo inson faoliyati tufayli daraxtzor o'rmonlar kamayib ketgan. Oqibatda turli-tuman o'rmon hayvonlari soni va turi qisqargan. Bu yerda nihoyatda qimmatbaho daraxt turlari, har xil hayvonlar endi davlat tomonidan muhofaza qilina boshlandi.

Shri-Lankaning ham tabiati, o'simlik va hayvonot dunyosi o'ziga xos. Hindiston yarim orolidan kichkina (35 km) bo'g'oz bilan ajralib turgan mazkur orol (65,5 ming km² maydonli)ning beshdan

to'rt qismida uncha baland bo'lmagan tog'lar mavjud, iqlimi ekvatorial mussonli.

Antropologik jihatdan janubiy osiyoliklar, asosan, katta yevropoid irqiga mansub bo'lib, o'ziga xos janubiy tarmoqni tashkil qiladi. Ular uchun qora qo'ng'iroq sochlar, qo'y ko'zlar, qirra burun, ancha cho'zinchoq yuz xarakterli belgilardir. Bu yerda negroid va mongoloid irqi bilan aralash tiplarni, shimol va shimoli-sharqda mongoloid, Janubiy Hindiston va Shri-Lankada veddoid, dravid va hatto avstraloid-negritos tiplarini ham uchratish mumkin. Past bo'yi pigmey tipidagi andamanliklar jismoniy tuzilishi bilan ajralib turadi. Umuman, hozirgi etnoslarda veddoid belgilari sezilarli darajada.

Janubiy Osiyoning lingvistik tuzilishi nihoyatda murakkab, bu yerda eng ko'p tillar, yuzlab shevalar uchraydi. Keyingi tasnifga binoan Janubiy Osiyoda 180 dan ortiq til turkumi, faqat Hindistonning o'zida esa ba'zi ma'lumotlarga ko'ra 1652 til va shevalar mavjud. Shulardan eng asosiy Hindariy guruhi (637,5 mln. ga yaqin) bo'lib, ko'p sonli etnoslardan hindistonliklar (180,4 mln.), bengaliliklar (69,6 mln.), maratxilar (51 mln.), gujarotlar (33,3 mln.), rajastonliklar (14,3mln.), sindxilar, shri-lankali singallar (10,5 mln.), nepalliklar (10 mln. ga yaqin) va hokazo. Qolgan aholi bir necha million yoki yuz mingli dravid, tamil, munda, kam sonli monkxmer va tibet-birma tillarida so'zlaydigan xalqlar eroniy va dariy tili vakillaridir. Hozirgi davrda hind-yevropa tillaridan rasmiy tillar Hindiston Respublikasida hindi, Pokistonda urdu, Bangladeshda bengali, Nepalda nepali, Shri-Lankada singali, ayrim shtatlarda mustaqil shevalar, eroniy tillaridan pushtu, balujiy, Kashmirda ko'pchilik aholi dariy tilida so'zlashadi, ingliz tili Hindiston Respublikasining ikkinchi rasmiy tilidir.

Tarixiy-madaniy taraqqiyot nuqtayi nazaridan Janubiy Osiyoda ancha rivojlangan bozor munosabatlari darajasiga ko'tarilgan millatlar bilan bir qatorda hali ibtidoiy jamoa tuzumi darajasida turgan ayrim daydi qabilalarni ham uchratish mumkin. Uzoq o'tmishda va, ayniqsa, o'rta asrlarda yuksak madaniyat yaratgan yirik etnoslar bilan yonma-yon yashayotgan, ammo madaniy taraqqiyot yo'liga chiqa olmagan ayrim qabilaviy guruhlar asta-sekin ko'p sonli

qadimiy elatlar bilan aralashib, o'z tili va madaniyatini yo'qotib, Janubiy pog'onadagi madaniyatni va etnosni qabul qilish yo'lida turibdi. Hozirgi Hindiston yarim oroli va Shri-Lanka aholisining etnik qiyofasi asli turli-tuman elatlar orasida bo'layotgan migratsiya, assimilyatsiya va konsolidatsiya, ya'ni mayda etnoslar bilan yirik millatlar yaqinlashib, aralashish jarayonida turibdi.

Mazkur jarayonni to'g'ri tushunish uchun mintaqaning etnik tarqalishini aniqlab olish zarur, Keyingi yillarda o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Janubiy Osiyoda qadimiy madaniyat mil. avv. III ming yilliklarda paydo bo'lgan. Fanda yaqin davrlargacha Hind xalqlarining qadimgi madaniyati bo'lmagan, ularga sivilizatsiyani hind-yevropa avlodlari g'arbdan olib kelgan, degan g'ayritilmiy fikrlar tarqalgan edi. Moxendjodaroda va Xarappida qilingan kashfiyotlar natijasida to'rt-besh ming yillar muqaddam Yevropa qit'asida hali madaniyat bo'lmagan bir davrda bu yerga ariy qabilalari kelguniga qadar Hind va Panjob vodiylarida shaharlar qurib yashagan yuksak dehqonchilik madaniyati mavjudligi isbotlandi. Xarappi madaniyatini yaratganlarning etnik turmush sharoiti hali aniqlanmagan bo'lsa-da, ular dravid tilida so'zlashgan, deb faraz qilmoqda.

Antropologik jihatdan paleolit va mezolit davrlarida ajdodlar avstroloid (veddoid) tipida bo'lgan. Janubiy Osiyoda gominidlar topilmagan bo'lsa ham, odam bir million yillar muqaddam yashaganligi aniqlangan. Ular keng hududda daydi turmush tarzida ovchilik va terib-termachilik bilan hayot kechirganlar. III-II ming yilliklarda bu yerda munda va dravid tillaridagi etnik guruhlar paydo bo'ladi va yuqorida tilga olingan yuksak madaniyatga asos soladi. Dravid va munda qabilalarining mahalliy veddoidlar bilan aralashmasidan hozirgi Janubiy Hind dravidoid irqiy guruhi paydo bo'ladi. Avstroloid va mongoloid irqiga oid munda qabilalarining mahalliy veddoid aholi bilan assimilyatsiyaga kirishi natijasida Markaziy Hindistonning munda xalqlari shakllanadi. Mil. avv. II ming yillikning o'rtalarida bu yerga Markaziy Osiyo va Eron tomondan janubiy yevropoid (ariy) irqidagi qabilalarning katta oqimi bosib kiradi va mahalliy elatlar bilan aralashib ketadi. Uzoq o'tmishdagi yo'qolib ketgan ajdodlarning xotirasi faqat o'lik til-

lar yozuvi – vedda va sanskritda hamda og‘zaki ijodida saqlanib qolgan, xolos. Mil. avv. I ming yilliklarda Shimoliy Hindistonda dastlab bir necha quldorlik davlatlari paydo bo‘lgan. III–II asrlarda Mauriya quldorlik imperiyasi butun Hindistonni biriktirgan. Ammo eramizning I asrlarida shimoliy qismi Kushon imperiyasiga qaram bo‘ladi. XI asrlardan boshlab Shimoliy Hindistonga turkiy qabilalar bosib kira boshlaydi va XIII asr boshlarida Dehli sultonligini qulatadilar.

Shimoliy Hindiston xalqlarining etnik tuzilishiga arab-mo‘g‘ul iltilosi, ayniqsa, XVI–XIX asrlarda hukmronlik qilgan, buyuk ajdodimiz Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari davrida ko‘chib kelgan har xil etnos vakillari (forslar, hozirgi o‘zbeklar ajdodlari toxariylar, tojiklar, turkiy xalqlar) jiddiy o‘zgarishlar kiritgan edi. Shri-Lanka orolida aholi mil. avv. I ming yillik o‘rtalarida paydo bo‘lgan. Ular hindariy tillarida so‘zlashadigan hozirgi singular va tamillarning avlodlaridir. Taxminan o‘sha davrlarda ko‘chib kela boshlagan dravidlar mahalliy veddalar bilan aralashib ketib, hozirgi etnoslarga asos solgan.

Janubiy Osiyoga mustamlakachilar – portugallar, gollandliklar, inglizlar XV–XVI asrlardan boshlab kela boshlaydi. 200 yillik mustamlakachilik mahalliy xalqlarning etnik tuzilishiga ta’sir qilmagan bo‘lsa-da, mustamlakachilar o‘z hukmronligini to‘la o‘rnatgan, ma’muriy-siyosiy jihatdan ancha o‘zgarishlar kiritgan, tub aholining sotsial-iqtisodiy va madaniy hayotida juda fojiali saibiy iz qoldirgan. Ozodlik, mustaqillik uchun ko‘tarilgan ko‘p qo‘zg‘olonlar shafqatsizlik bilan bostirilgan. Faqat 1947-yilda hindistonliklarning qahramonona ozodjik kurashi tufayli mustaqillik qo‘lga kiritilgan. Shri-Lanka (ilgarigi Seylon)ni XVI asrda Portugaliya bosib olgan. XVII asr o‘rtalarida Gollandiya tasarrufiga o‘tgan. XVIII asr oxirlarida esa Buyuk Britaniya mustamlakasiga aylangan. 1948-yili Shri-Lanka mustaqillikka erishadi, ammo iqtisodiy va qisman siyosiy jihatdan Angliya ta’sirida qoladi.

Har bir xalqning shakllanishi jarayonida o‘ziga xos xususiyatlar paydo bo‘ladi, ammo muayyan hududda va tabiiy-iqlimli sharoitda shu davr birga yashab kelgan turli xalq va elatlar ko‘p asrlik iqtisodiy va madaniy munosabatlar tufayli xo‘jaligi va madani-

vatida umumiy belgilarini ham shakllantirib kelganlar. Sharqiy Osiyo aholisining ko'pchiligi (taxminan 80%) qishloq xo'jaligida band. Masalan, Hindistonda aholining 70% i qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadi. 20% dan kamrog'i esa sanoatda band. Pokistonning qishloq xo'jaligida o'z kuchi bilan ishlaydigan aholining 52% i, Shri-Lankada 50% i, Nepalda esa 90% i, Bangladeshda 80% i band.

Janubiy Osiyo xalqlarining xo'jalik faoliyati dastavval sun'iy sug'orish dehqonchiligiga asoslanadi. Ular o'z yerlarini daryolardan ariq va kanallar orqali, maxsus quduqlar qazib, chig'iriqlar orqali sug'oradilar. Dehqonchilik xo'jaliklari, asosan, daryo va dengiz sohillaridagi serunum tuproqli yerlarda, tog'li joylarning vodiylarida va tog' etaklarida joylashgan. Ishlab chiqarish qurollari ancha jo'n bo'lib, oddiy yog'ochdan ishlangan temir tishli omoch, mola, ketmon va o'roqdan iborat, xolos. Asosiy qishloq xo'jalik ekinlari – bug'doy, tariq, arpa, sholi, makka, dukkakli va poliz, sabzavot va mevalar, qalampir va har xil ziravor, yog' (kandir, yer yong'og'i (araxis), kunjut, sezam) va texnik ekin (paxta, jut) lardir. Yirik plantatsiya xo'jaliklarida choy, kofe, kauchuk, har xil xurmo (palma) daraxtlari ekiladi. Yerga ishlov berishda ho'kiz va zebu hayvonlaridan foydalaniladi. Yig'im-terim ishlari faqat qo'l mehnatida bajariladi, ya'ni hosil, asosan, o'roq vositasida yoki qo'lda yig'iladi, xirmon ko'tarib oddiy yog'och (xoda) yoki ho'kiz (yo boshqa hayvon bilan tepkilab yanchiladi, yova (panjshoxa) yordamida sovuriladi.

Hindistonda hosil yuiga ikki marta olinadi. Shuning uchun qishloq xo'jalik yili ikki mavsumga ajragan: iyun-oktyabr oylari yozgi (harif) va oktyabr-aprel qishki (rabi). Harif mavsumida, asosan, sholi, sulii, makka va hokazo, rabi mavsumida esa bug'doy, arpa, dukkakli va yog' ekinlari ekiladi.

Uy hayvonlari (yirik va mayda shoxli mol) saqlashda Hindiston jahonda birinchi o'rinni egallaydi. Bu hol mamlakat farovonligi bilan bog'liq emas, balki diniy e'tiqod bilan belgilanadi. Chunki induizm dinida jonivorlarni o'ldirish gunoh hisoblanganligi tufayli molni so'yish man qilingan. Faqat musulmon davlatlar – Pokiston va Bangladeshda mol go'shti ishlatiladi. Maxsus chorva xo'jaligi G'arbiy Pokistondagi ko'chmanchi aholida, Hindistonning May-

sara shtatida mavjud. Bu yerda, asosan, hayvon kuchi sifatida va sut mahsulotlari ishlab chiqarish uchun yirik shoxli mol, echki, qo'y, cho'chqa, Pokistonning g'arbiy hududlarida esa tuya va ot boqiladi. Janubiy Osiyoning ayrim hududlarida og'ir ishlarda, masalan, yog'och tayyorlashda fil kuchidan foydalaniladi. Hindistonning shimoliy va markaziy qismida joylashgan, tog' etaklarida, Nepal va Shri-Lankaning janubidagi tog'li joylarida Miraitiv dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik, ovchilik, daryo va dengiz sohillarida baliqchilik, o'rmon va to'qayzorlarda yig'im-terimchilik bilan kun kechirayotgan xo'jaliklar ham ko'p uchraydi. Mintaqaning shimoliy qismida choy va jut plantatsiyalari ko'proq, markaziy vohalarida paxta va ko'knor, Janubiy Dekon va Shri-Lankada kofe, kauchuk va kokos plantatsiyalari muhim sohaga aylangan.

Butun Janubiy Osiyoda qadimdan hunarmandchilik nihoyatda rivojlangan. Ayniqsa, turli nozik matolar to'qish (mashhur kashmir ro'mollari, Hind to'qima mahsulotlari), metall, yog'och va suyakdan badiiy buyumlar yasash, asl tosh va metallardan yaratilgan ajoyib bezaklar, turli xildagi va rang-barang naqshli, o'ymakorlik mahsulotlari ishlab chiqarish ancha o'sgan edi. Ammo ko'p yil davom etgan ingliz mustamlakachiligi hunarmandchilikka ham ancha putur yetkazdi. Jahonda ip gazlama ishlab chiqarishda birinchi o'rinda turgan mamlakatlardan hisoblangan Hindiston XIX asrlardayoq Angliya fabrikantlarining mahsulotlari bilan mamlakatni to'ldirib tashlanishi natijasida mahalliy to'qimachilik inqirozga uchrab, yuz minglab Hind to'quvchilari kundalik tirikchiligidan mahrum bo'lib, o'limga hukm qilingan edilar. Ammo shunga qaramay, na mustamlukachilik, na ingliz sanoati ekspansiyasi ming yillik mahalliy hunarmandchilik an'alarini butunlay yo'qotishga ojiz edi. Hindiston mustaqillikka erishib Respublika tashkil topgandan keyin badiiy hunarmandchilik qaytadan ravnaq topa boshladi va milliy ijodiyotning muhim sohasiga aylandi. Hukumat maxsus hunarmandchilik ishlari bo'yicha Butun Hind boshqarmasini tashkil etib hunarmandlarni zarur xomashyo bilan ta'minlab, ularning mahsulotlarini sotishda katta yordam bermoqda. Janubiy Osiyo mamlakatlari mustaqillikni qo'lga kiritganlaridan keyin, qisqa muddat ichida mustamlakachilardan meros qolgan iqtis-

iqtsodiyotni qayta qurish ishida ancha muvaffaqiyatlarga erishdilar. Masalan, Hindistonda o'tkazilgan proteksionizm va iqtisodiyotda davlat boshqaruvining turli shakllarini keng joriy qilish (davlat sektorini litsenziyalash, narx-navo, eksport, import va hokazolar ustidan nazorat o'rnatish)da industrilashtirish yo'li sanoat ishlab chiqarishining o'sishiga yordam berdi. Og'ir industriya va energetikaning ilgari mutlaqo bo'lmagan yoki nihoyatda sust rivojlangan tarmoqlari, ayniqsa, tez o'sa boshladi. Ammo ijtimoiy, sotsial va oilaviy-maishiy turmushda qishloq xo'jaligining feodal-patriarxal va kastachilik munosabatlari hamon hukmronlik qilib kelmoqda.

Kasta tuzumi 1950-yili qabul qilingan Hindiston Respublikasi Konstitutsiyasida sotsial tengsizlik va zulm qilish tartib-qoidalari sifatida qaralgan bo'lsa ham, u hozirgacha mohiyatini saqlab qolgan. Asli feodal ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi ilk sinfiy jamiyatda mehnat taqsimoti negizida paydo bo'lgan kastachilik endogam ijtimoiy guruhlar sifatida namoyon bo'ladi. Yirik endogam guruhlar ichida mayda ekzogam kastalar ham mavjud. Ilgari kasta endogamiyasi tartiblarini buzgan kishilar qattiq jazolangan. Oilaviy munosabatlar ham mazkur tizim tartiblariga asoslangan.

Janubiy Osiyo xalqlarining oila va nikoh munosabatlari diniy e'tiqodiga qarab farq qiladi. Musulmonlarning maishiy-oilaviy turmushi shariatga asoslangan, induistlarniki esa patriarxalchilikni yoqlab kelgan kasta qoidalariga tayanadi. Yaqin davrlargacha erta nikoh tartiblari (nikohlash 2–4 yoshligida, uylanish marosimi 6–8 yoshligida) amalga oshirilgan. Ko'p xalqlarda beva qolgan ayol eri yosh o'lsa ham, ikkinchi marta turmushga chiqishga haqqi yo'q. Ayrim elatlarda ona urug'i munosabatlarining qoldiqlari saqlangan. Masalan, Janubiy Hindistondagi nayri xalqida meros ona tomonidan belgilanadi, ayollar erkaklar bilan teng huquqda. Albatta, mazkur tartiblar erkin bozor munosabatlarining ta'siri ostida asta-sekin yemirilib borgan.

Hindistonning asosiy dini hisoblangan induizm toifalarga bo'linishni, sotsial tengsizlikni muqaddaslashtiradi. Oliy darajadagi pog'onani ruhoniylar, feodal zodagonlar, harbiy sarkardalar, amaldorlar va savdogarlar egallaydi. Eng ko'p qismini «sof» kasta dehqonlar bilan shaharliklar tashkil qiladi. Eng pastki

pog'onani «porok» kasbdagi kishilar – teri oshlaydigan ishchilar, ko'ncilar, etikdo'zlik (induis dinida xom teriga qo'l tekkizish harom hisoblangan), farroshlar, kir yuvuvchilar, murdashlar, axlat tashuvchi va boshqa iflos ishdagi mehnatkashlar egallaydi. Hindistonning yangi konstitutsiyasi qabul qilinish arafasida «porok» kastalarga oid kishilarning soni 50 mln. dan ortiq bo'lgan. Islom dini kastachilik tafovutlarini inkor qilsa ham, kasta tabaqalari hind musulmonlari orasida qisman saqlangan. Hozirgacha qishloqlarda uylar kasb va tabaqalarga bo'lingan holda qurilgan. Qishloq markazida jamoa kengashining uyi qad ko'laradi, unda har bir kasta o'z xudolari va umumiy xudolar haykalchalarini o'rnatib ibodat o'tkazadilar. Har bir oila turarjoy, omborxona va molxonadan iborat hovliga ega. Hovli uylarining shakli har xil bo'lib, ular loydan, yog'ochdan, toshdan, tekis tomli, oynasiz qilib qurilgan. Ayniqsa, sohillarda qad ko'targan shaharlar ko'p qavatli chiroyli muhtasham binolari bilan ajralib turadi. Shahardagi o'ziga to'q sanoat markazlarining tevarak-atrofida minglab tartibsiz tiklangan ishchi baraklari va kulbalari ham nihoyatda katta hududni egallaydi.

Janubiy Osiyo xalqlarining kiyimlarini ikki turga bo'lish mumkin: tikilgan va o'rama. Erkaklarida dxoti deb atalgan belidan bog'lanib, but orasidan o'tkazib o'ralgan ishtonga o'xshash libos, ayollarda uzun matodan bel va oyoqlarini bekitib turadigan o'ralgan ko'ylakka o'xshash kiyimlar (sari) keng tarqalgan. Dxoti va sari ustidan kalta kamzul bilan ko'ylakcha, ayollar kofta, shimcha yubka yoki shalvar kiyishadi. «Oliy» kasta vakillari va ko'pchilik shahar ahli, odatda, keng va uzun, dehqonlar esa kalta belbog' shaklidagi dxoti kiyadilar. Bel va oyog' o'ralgandan qolgan uzun matoning uchi bilan ayollar ko'kragini bekitadilar, ba'zan boshlariga ro'mol qilib yopinib yuradilar. Erkaklar boshiga salla o'raydi, ayollar ro'mol yopinadi va har xil bezaklar taqadi, atir-upalar bilan o'ziga pardo beradi. Keng ommada jez va kumushdan, badavlat kelinlar uchun oltin va qimmatbaho toshlardan ishlangan oyoq va qo'llariga taqiladigan bilaguzuklar, qishloqlarda jez, shisha va suyakdan, hatto ayrim o'simlik donalarini quritib tizma, munchoqlar va boshqa turli bezaklar yasaladi. Ba'zi xalqlarda erkaklar ham har xil bezaklar taqadi. Bolalarga, o'spirin qizlarga, kelin-kuyovlarga taqiladi.

gan ko'pgina bezaklar tumor sifatida taqiladi. Ayrim ayollar o'z bezaklarini butun umr yechmaydilar.

Sharqiy osiyoliklarning taomlari ham tabaqalanadi. Ko'pchilik aholining har kungi taomi xamir mahsulotlari, ayniqsa, non va har xil dondan pishirilgan suyuq bo'tqa, atala yoki sho'rva, o'simlik (araxis, kandi, kunjut yoki kokos) yoki ziravorda tayyorlangan loviya va sabzavotdan iborat. Qatiq, choy va kofe asosiy ichimlik hisoblanadi. Choy, asosan, sut bilan shirchoy qilib ichiladi. Hindistonda go'sht va mol yog'i kam iste'mol qilinadi. Diniy aqidalar asosida mol (sigir) go'shtini iste'mol qilish man qilingan, sariyog' eritilgan holda ishlatiladi. Ko'p xalqlarda erkak va ayollar alohida-alohida ovqatlanadi. Odatda, qishloq aholisi kuniga ikki marta, dala ishlari vaqtida uch marta tanovul qiladi. Hindlarda oshxona muqaddas hisoblanadi. Ovqatni qo'l bilan yeydilar, qozon-tovoqlari, asosan, misdan, to'ylarda ishlatiladigan sopol idishlar esa faqat bir marta ishlatilib, keyin tashlab yuboriladi. Non, suv va sut-qatqlar uchun sopol idishlardan foydalaniladi.

Un, odatda, qo'l tegirmonida, Himolay etaklarida suv tegirmonida chiqarilib, bug'doy, suli makka, arpa, ba'zan guruch unidan, Shimoli-Sharqiy Panjobda qora bug'doy (grechixa) unidan tandirda non (lavad) yopiladi. Non yopilish usuliga qarab turlicha ataladi: chapati, pxulka, rotla, bxakri hamda qalin qilib tovada sariyog'da qovuriladigan yoki yupqasi (Gujoratda) kxakra deb yuritiladi. Guruchdan tayyorlanadigan taomlar eng sevimli va keng tarqalgan ovqat hisoblanadi. Qand yoki shinni va yong'oq qo'shilgan shirguruch bayramlarda pishiriladigan tansiq taomdir. Pokiston va Shimoliy Hindistonda, ayniqsa, musulmonlar orasida keng tarqalgan sevimli taom palov (pulou) va shavla (biryoni). Hind palovi qo'y go'shti, tovuq, baliq, sabzi va no'xatdan, har xil ziravor qo'shib pishiriladi, guruchi alohida yog'da qovurib olinadi, shavlasi esa, aksincha, guruchni ivitib masallig'i bilan birga damlanadi. Shavlaga, odatda, yong'oq, mayiz, qovurilgan piyoz qo'shiladi. Induistlar, ayniqsa, jayna mazhabidagilar faqat vegeterian taomlarni iste'mol qiladilar. Hind musulmonlari cho'chqa va mol go'shtini iste'mol qilmaydi, asosan, qo'y go'shti va parranda ishlatiladi. Pokiston, Shimoliy Hindiston va Bangladeshda har xil go'shtli taom-

lar, ayniqsa, kaboblar (sich kabob, kufta, shabdeg) tayyorlanadi. Bengallar, tamil va boshqa dravid xalqlarida baliqdan turli taomlar tayyorlanadi. Shri-Lankada ham baliqni har xil turshak va achchiq ziravorlar, piyoz va sarimsoq bilan pishirib iste'mol qiladilar, singallar ham go'shtni (ko'proq mol go'shtini, kamroq qo'y va echki go'shtini) qovurib, qaynatib, turli o'tlar, qalampir va sirka bilan iste'mol qiladilar. Shri-Lankada ham eng sevimli taomlar guruchdan jekfrut mevasi bilan pishiriladi. Tovuq go'shti ham eng obro'li taom hisoblanadi. Ammo barcha go'sht, baliq, tovuq va sabzavotga guruch qo'shib tortiladi. Taomlar bilan bog'liq har xil diniy xarakterdagi irimlar ham mavjud. Janubiy Osiyoda ochlik va qashshoqlik oqibatida har xil kasalliklar ko'p tarqalgan. Shu o'rinda aytish lozimki Janubiy Osiyo xalqlarida savodxonlik darajasi nihoyatda past. Musalan, hozir ham Pokistonda 82 foiz aholi savodsiz, 50 foiz maktab yoshidagi bolalar o'qimaydi. Bangladeshda 80 foizdan ortiq kishi o'qish-yozishni bilmaydi. Shunga qaramay, Janubiy Osiyo xalqlarining yaratgan dabdabali go'zal monumental arxitektura, dekorativ haykaltaroshlik, mohir o'ymakorlik, tasviriy san'at kabi san'at namunalari jahon madaniyatiga qo'shilgan ulkan hissasidir. Bu yerda o'zlarining qadimiy yozuvlari asosida aniq fanlar, falsafa va adabiyot yaxshi rivojlangan, noyob xalq og'zaki ijodi asarlari, teatr, musiqa va xoreografiya san'ati yuksak mavqega ega.

Uzoq asrlar davomida janubiy osiyoliklarning siyosiy xo'jalik va madaniy yaqin munosabatlari o'ziga xos umumiy ma'naviy madaniyatni yuzaga keltirgan, umumiy xalq ijodiyoti namunalari yaralilgan. Masalan, qadimiy hindularning muqaddas yozuvlari, vedda gimnlari, buddizm adabiyoti, «Mahabhorat» va «Ramayana» kabi epik asarlar, hikoyalar to'plami, ertaklari va «Panchatan» masallari, «Katakali» nomli teatrlashtirilgan tomoshalari, josibador kuylari va xoreografik raqslari butun Sharqiy Osiyo xalqlarining umumiy ma'naviy boyliklaridir. Ularning kundalik hayotini qo'shiq va raqsiz tasavvur qilish qiyin. Barcha bayramlar, marosimlar, to'ylar va ko'p mehnat faoliyati kuy, qo'shiq va raqslar nishonlanadi, qo'g'irchoq teatri, fokuschilar va masxarabozlar o'z san'atlarini namoyish qiladilar. Hozirgacha o'rta asrlarda yaratilgan mo'jizali Tojmahal maqbarasi, afsonaviy naqshlar va haykallarga boy Banoras ibodat-

xonalari va boshqa arxitektura namunalari, Ajanta g'or ibodatxonalaridagi rasmlar, turli rivoyatlarni aks ettirgan haykallar va o'yma naqshlar kishini hayratda qoldiradi. Xalq tabobati va farmokologiyasi yaratgan davolash usullari va dori-darmonlar, yog ta'limoti va boshqa xalq aql-zakovati yaratgan ijobiy tajribalar jahonga mashhur.

Janubiy Osiyo xalqlarining diniy tasavvurlari turlicha. Bu yerda eng yirik dinlar induizm, islom va buddizmdir. Masalan, Hindistonda aholining 83 foizi induistlar, 11 foizi musulmonlar, 3 foizga yaqini nasroniylar, 2 foiz sikxalar, 1 foiz buddistlar va jaynistlar. Nepal aholisining ham ko'pchiligi induistlar (89 foizi). Pokistonda musulmonlar butun aholining 97 foizini, Bangladeshda esa 80 foizini, induistlar 18 foizini tashkil qiladi. Shri-Lanka aholisining 66 foizi buddistlar, 19 foizi induistlar, 8 foizi nasroniylar va 7 foizi musulmonlar. Eng qadimiy ariy qabilalari zamonida paydo bo'lgan induizm dini politeistik xarakterga ega, uning hozirgacha mashhur xudolaridan Vishna va Shivaga sig'inish butun Janubiy Osiyoda saqlangan. Ayrim qabilaviy diniy e'tiqodlar ibtidoiy elatlarda saqlangan bo'lsa-da, ularda yirik dinlar (induizm, buddizm, islom, nasroniylik) ta'siri ancha kuchli.

Hindiston – buddizmning vatani. U mil. avv. VI asrlarda quldorlik jamiyatida keng mehnatkash ommaning kasta tuzumiga, shafqatsiz jabr-zulmga qarshi tenglik g'oyasini ko'tarib chiqqan diniy e'tiqod sifatida paydo bo'lgan edi. Buddizm qo'shni mamlakatlar (ayniqsa, Nepal va Shri-Lanka)ga tez tarqalgan, unga yaqin jaynizm Hindistonning Markaziy va G'arbiy hududlarida hukmron bo'lgan. Ariy qabilalarining paydo bo'lishi va uzoq davr mobaynida ularning diniy e'tiqodlari mahalliy ibodat va e'tiqodlar bilan aralashib, induizmni yuzaga keltirgan edi. Induizm ta'limotida ko'pxudolik va «abadul-abad» yaratilgan kasta tuzumini ilohiy-lashtiruvchi g'oyalar o'z ifodasini topgan. Induistlar o'z kastasiga itoat qiladilar. Bu ta'limot umumiy tenglikni e'lon qilgan buddizmni vatanidan siqib chiqaradi. O'rta asrlarning oxirlari (XVI–XVII asrlar)da induizm elementlari, islom va boshqa dinlar aralashmasidan yakkaxudolik diniy ta'limot (sikxizm) yuzaga keladi va u, asosan, Panjobda hukmron din bo'lib taniladi. Sikxalar kastalik tartibi, darvishlik va xudo tasvirlarini inkor qiladilar.

Janubiy Osiyo xalqlarining etnik qiyofasini soʻnggi davrlargacha qabilaviy tuzum tartiblarini saqlab kelgan elatlarsiz tasavvur qilish qiyin. Ular oʻziga xos maishiy turmush va madaniy xususiyatlari, ijtimoiy tuzum tartiblari va xoʻjalik faoliyatini saqlab kelganlar. Bu etnoslar eng koʻp sonli santallar (4,4 mln. kishi), gondalar (2,7 mln.), mundalar (1,4 mln.) bilan birga bir necha ming kishilik mayda guruhlar (Shimoli-Sharqiy Hindistondagi nega va kxasi, Janubdagi kurumba, toʻda, badaga, chenchu, Bixar shtatidagi bxil, Nepaldagi magara, gurunga, Shri-Lankadagi veddalar qoʻshni orollardagi andamanlar va nikaboʻrlar)dan iborat. Mazkur elatlar yaqin davrlargacha ibtidoiy dehqonchilik, ovchilik, terib-termachilik, baliqchilik bilan shugʻullanib kelganlar. Urugʻ-jamoa dehqonchiligi bilan shugʻullanuvchi nega, kxasi kabi elatlar qabilalarga birikkan. Ovchi-terimchi guruhlar ham qabilaviy tuzum tartibida muayyan hududlarda daydib kun kechirganlar. Ular har xil yemishli oʻsimlik ildizlarni terib-termachlaganlar, mayda hayvonlarga oʻq-yoy yoki boshqa qurol bilan ov qiladilar. Veddalarda oʻziga xos shakldagi katta oʻq-yoy boʻlgan. Cheorva, toʻda, kurumba qabilalari yirik shoxli mol – qoʻtos va qisman qoʻy boqqanlar. Baliq ovida sanchqi va nayza ishlatilgan. Vedda va andamandalarda terib-termachilik bilan ayollar va bolalar, ovchilik va asal yigʻish bilan erkaklar shugʻullangan.

Mazkur qabilalarning turarjoylari har xil. Masalan, santallarning qishloqlari bir necha uydan to yirik koʻp uyli makonlaridan iborat boʻlib, aholi koʻcha boʻylab bambuk va butalardan tiklanib loy bilan urilgan uylarda istiqomat qiladi. Uylari yogʻoch karavot, sopol va mis idishlar bilan jihozlangan. Kxasilar tosh va yogʻochdan tiklangan somon tomli kichkina kulbalarda yishaydilar. Togʻ etaklari va vodiylarda joylashgan nega qibilalari tevaragi devorlar bilan oʻralgan toʻp-toʻp uyli qishloqlarda istiqomat qiladi. Oʻrmon veddalari esa omonat chaylalar tiklaganlar, andamanlarda butun urugʻ guruhiga moʻljallangan katta uylar mavjud. Barcha qabilalarning kiyimlari bir-birlarinikidan deyarli farq qilmaydi, asosan, erkaklari dxoti va salla, ayollari sari kiyadilar. Faqat toʻda oʻziga plash shaklidagi kiyim, veddalar ilgari yogʻoch poʻstlogʻidan, hozir esa matodan etakcha yoki yubka kiyadilar.

Yevroosiyo qit'asining janubi-sharqiy qismidagi Hindixitoy yarim orolida va qo'shni Malayya arxipelagi orollarida o'ziga xos madaniyatga ega bo'lgan turli elatlar yashaydi. Taxminan 4,6 mln. km² hududda bir necha yirik mustaqil davlatlar joylashgan. Uning aholisi 324 mln. dan ortiq. Eng katta yarim orol (jahonda maydoni jihatdan uchinchi o'rinda) hisoblangan Hindixitoydagi Vetnam (53 mln.), Laos (3,7 mln.), Kambodja Xalq Respublikasi (4,5 mln.), Bir-ma (32,6 mln.) va Tailand qirolligi (46 mln.) joylashgan. San'at g'urkirab o'sgan, rivojlangan, ayniqsa, rassomchilik, gravyura, badiiy to'qish, haykaltaroshlik qadimdan ma'lum bo'lib, me'morchilik va diniy inshootlarda o'zining yorqin ifodasini topgan. Hali-hanuz dostonlardagi qadimiy qahramonlik obrazlariga juda iliq munosabatda bo'linadi. Masalan, mo'g'ul va turkiy xalqlarning eposida kuylangan Geserxon yoki jasur bahodir Xon-Xulug bilan Oldoy-margan kurashlari va ular mingan ot obrazlari mil. avv. I ming yillikka oid «Hayvon stili»dagi dekorativ bezaklarda aks ettirilgan. Xitoy folklori («Uchpodsholik» turkumi), inszu («Ashma» dostoni) va boshqa xalqlarning ijodida qahramonlik kurashlari muhim o'rinni egallaydi. Eng qadimiy antologiya namunalari (xitoylarning «Shitszin» va «Yuefu», yaponlarning «Manyosyu» va «Kokinsyu» to'plamlari) xalq og'zaki ijodi yuksak darajaga ko'tarilganligidan darak beradi. Sharqiy osiyoliklarda xalq poetik ijodi bilan musiqa san'ati uzviy bog'langan. Hozirgacha keng tarqalgan myao xalqlaridagi boy marosim va sevgi qo'shiqlarini, muhabbat lirikasini musiqasiz tasavvur qilish qiyin.

Sharqiy Osiyo xalqlari eng qadimiy yozuv tizimini yaratganlar. Mil. avv. II ming yillikning boshlarida paydo bo'lgan xitoy iyeroglif yozuvi qo'shni mamlakatlarga tarqalib, o'rta asrlarda xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan (Yevropada lotin tili singari) muhim madaniy vosita rolini o'ynagan. Xitoy iyeroglif tizimi dastavval ma'noni ifodalovchi belgilardan iborat bo'lib, ancha yengil va tez tarqashiga imkon bergan. Shu yozuv asosida vetnamlar, yaponlar va koreyslar o'z yozuv tizimlarini kashf etganlar. VI–IX asrlarda turkiy xalqlar runik, keyin uyg'ur alifbosidan foydalanganlar.

Sharqiy Osiyo xalqlarining madaniyatiga beqiyos zo'r ta'sir o'tkazgan dinlardan biri buddizm dinidir. U avval Xitoyga, keyin

Yaponiya va Koreyaga eramizning birinchi asrlaridayoq tarqalgan. Nihoyatda yangi sharoitga tez moslashadigan buddizm dini mahalliy vaziyatga qarab o'zgarib, yangi, turli mazhablarni yaratgan. Barcha kelgindi dinlar, shu jumladan, buddizm ham mahalliy diniy tasavvurlar bilan chatishib o'ziga xos sinkretik diniy e'tiqodlarni yuzaga keltirgan. Masalan, xitoy xalq tasavvurlarida buddizm e'tiqodi qadimiy konfutsiylik – axloq-etika ta'limotining belgilari va ko'pxudolik – daosizm g'oyalari bilan aralashib ketgan. Yaponiyada mahalliy zaminda yaratilgan sintoizm dini bilan buddizm ta'limoti qo'shilib o'ziga xos diniy tasavvurlarni paydo qilgan. Ayrim tungus-manchjur xalqlarida, qisman daxurlar va koreyslarda buddizm va daosizm bilan birga shamanizm ham keng tarqalgan. Tibet va mo'g'ul xalqlarida hozirgacha buddizm – lamaizm saqlanib kelmoqda. Xuey (dun-gun)larda va turkiy xalqlar (o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'izlar)da islom dini tarqalgan. Janubi-G'arbiy Xitoyda mahalliy qabilaviy dinlar ham saqlangan. Koreyslarda ham diniy e'tiqodlar va ibodatlar turli ibtidoiy tasavvurlar bilan aralashib ketgan. Bu yerda qadimgi tabiatga sig'inish va animistik tasavvurlar ihamanizm belgilari bilan chatishib ketgan. Koreyaga IV–VI asrlarda kirib kelgan buddizm X asrda davlat diniga aylandi. XIV asrga kelib konfutsiylik davlat dini deb e'lon qilinadi. Janubi Koreyada, rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, aholining 73 foizi dindor (47 foizi buddist, 19 foizi konfutsiylik va h.k.). Yaponiyada (1977-yili) aholining 77,7 foizi o'zini sintoist va 76,6 foizi buddist deb hisoblagan (ba'zilar ikki dinga ham yaqin turadi). Aynlar, asosan, o'zlarining urug'-qabilaviy dinlarini saqlab qolganlar. XVI asrlarga kelib buddizmning lamaizm mazhabi eski dinlarni siqib chiqara boshlaydi.

Nazorat savollari:

1. Janubiy Osiyoda joylashgan davlatlarni ko'rsating.
2. Janubiy Osiyo xalqlari etnik jarayoni tahlili.
3. Janubiy Osiyo xalqlarining tili va irqini bayon qiling.
4. Janubiy Osiyo xalqlarining madaniyati haqida gapirib bering.
5. Janubiy Osiyo xalqlarining xo'jaligi haqida gapirib bering.

10-MAVZU: SHIMOLIY OSIYO YOKI SIBIR XALQLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Shimoliy Osiyo hududining tarixiy etnografik mintaqalarga bo'linishi. 2. Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlarining etnik va antropologik o'rganilishi. 3. Shimoliy Osiyo aholisining lingvistik tahlili. 4. Sibir xalqlarining xo'jaligi.

Mashg'ulotning maqsadi: Talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Shimoliy Osiyo xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlari keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.

Ma'ruza mazmuni: Sibir xalqlarining kelib chiqishi va shakllanish tarixi eng qadimgi davr – yuqori paleolitga borib taqaladi. Neolit davri (mil. avv. IV–II ming yilliklar)ga kelib ibtidoiy ovchi va baliqchi elatlar Amur, Yenisey, Lena va Ob kabi yirik daryo vohalarini, Kamchatka va Chukotkaning ichkari sohillarini ham egallab olganlar, hozirgacha yetib kelgan til turkumlari ildizi o'sha davrlarga borib taqaldi. Butun Sharqiy Sibirni Yeniseydan Oxot dengizigacha egallab olgan «paleoosiyoliklar» bir necha mustaqil etnolingvistik birikmalardan iborat. Ular, o'z navbatida, turli tilda gapiradigan mayda turkumlarga bo'lingan. Amur vohasining ancha qismini gilyaklar, Oxot dengizi sohillari va qisman Chukotkani koryak va chukchilarning ajdodlari, Kamchatka va Bering qirg'oqlarini eskimoslar, Ob va Yeniseyning yuqori oqimini ketlarga qardosh qabilalar, Yuqori Lena va Baykal bo'ylarini yukagirlar egallagan edi. Zauraleda, ya'ni Ob daryosining pastki va o'rta oqimlarida mil. avv. V–III ming yillikda ugor xalqlari (xanti-mansi) ham samodiylar joylashgan. Mazkur elatlar ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganlar.

Pedagogik vazifalar: Talabalarni Shimoliy Osiyo hududining tarixiy etnografik mintaqalarga bo'linishi, Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlarining etnik va antropologik o'rganilishi, Shimoliy Osiyo aholisining lingvistik tahlili, Sibir xalqlarining xo'jaligi, etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga; Shimoliy Osiyo xalqlarini, elatlarning yashash tarzini, etnik jihatdan xilma xilligini; Shimoliy Osiyo xalqlarining muayyan diniy tasavvurlarini; jahon xalqlarining tabiiy-geografik joylashuvini; jahon xalqlarining xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklar masalalarini tahlil qilishga o'rgatish.

O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Shimoliy Osiyo hududining tarixiy etnografik mintaqalarga bo'linishi. 2. Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlarining etnik va antropologik o'rganilishi. 3. Shimoliy Osiyo aholisining lingvistik tahlili. 4. Sibir xalqlarining xo'jaligi.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.

	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2–3-shakllar). 3–4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4–8-shakllar orqali davom ettiradi. 9–11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum 3. Ma'ruza matnini tarqatish 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord) 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'ri bilan tanishtirish;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar;

– o‘quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o‘quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	– o‘quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o‘quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta’lim usullari	Ma’ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta’limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta’lim vositalari	Ma’ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta’lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og‘zaki so‘rov: tezkor so‘rov.

Reja:

1. *Shimoliy Osiyo hududining tarixiy etnografik mintaqalarga bo‘linishi.*
2. *Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlarining etnik va antropologik o‘rganilishi.*
3. *Shimoliy Osiyo aholisining lingvistik tahlili.*
4. *Sibir xalqlarining xo‘jaligi.*

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. *Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi. – T., 1995.*
2. *Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.*
3. *Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.*
4. *Народов мира. – М., 1988. у.*
5. *Пучков П.И Население Океании. Этнографический обзор. – М., 1967.*
6. *Пучков П.И Формирование население Меланезии. – М., 1968.*
7. *Арутюнян Й.В., Дробижева Л.М., Сусолоков А.А. Этносоциология. – М., 1998.*
8. *Нации и национализм./ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002.*

9. *Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения.* – М., 1991.
10. Чеснов Й.В. *Лекции по исторической этнологии.* – М.: Гардарика, 1998.
11. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar.* – Jizzax: Sangzor, 2014.

Tayanch tushunchalar: ruslar, ukrainlar, beloruslar, Tayga va Tundra, Oltoy-Sayan, Markaziy Sibir; Amur-Primore o'lkasi, oltoy-sayan xalqlari (oltoyliklar, tuvaliklar, xakaslar, sho'rlar, chulimlar, tufalar yoki qoragaslar, Amur, Yenisey, Lena va Ob.

Rossiyaning yarmidan ko'proq qismini egallab olgan Sibirning bepoyon dashtlari, tayga va o'rmonlarida qadimdan 30 dan oshiq turli elat va etnik guruhlar yashaydi. Ular fanda xo'jalik, madaniy xususiyatlariga qarab bir necha tarixiy-etnografik mintaqalarga bo'lingan: Janubiy Sibirning o'rmon dasht qismi; G'arbiy Sibirning Tayga va Tundra bo'yi tomoni, Oltoy-Sayan qismi; Markaziy Sibir; Amur-Primore o'lkasi va Shimoli-sharqiy chekka qismi son jihatdan nisbatan kam hisoblangan mahalliy Sibir xalqlari (umumiy aholisi hozir 25 milliondan ortiq bo'lsa-da, mahalliy tub elatlar taxminan bir milliondan ko'proq) juda katta hududda joylashgan. Masalan, 328 mingdan ortiq aholiga ega bo'lgan yoqutlarning avtonom respublikasining hozirgi hududda Fransiya hududiga nisbatan olti hissa katta, yoki buryat avtonom respublikasining tub aholisi soni 353 ming kishidan iborat bo'lib, egallagan hududi Buyuk Britaniyaga bir yarim baravar keladi. Sibir xalqlari bir oz o'zini tiklab etno-iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy-madaniy taraqqiyot yo'liga chiqdilar. Hozir Sibir va Uzoq Sharqda uchta avtonom respublika, uchta avtonom viloyat va to'qqizta avtonom okrug mavjud.

Xo'jalik-madaniy tavsifnomasi nuqtayi nazardan Sibirni ikkiga bo'lib turgan Yenisey daryosining janubida dehqonchilik va chorvachilik xo'jaligi, o'rta va quyi Ob daryosi bo'ylarida ovchilik, eng shimoliy qismida Tundrada bug'uchilik, Yenisey va Lena daryolari o'rtaligida tayga bug'uchiligi va ovchilik xo'jaligi ajralib turadi. Sayan-Oltoy tayga tog'liklarida barcha mazkur xo'jaliklarni mu-

jassamlashtirgan oʻziga xos etnografik dunyoni koʻrish mumkin. Amur-Primore hududida ham maxsus etnografik xususiyatlarga ega boʻlgan baliqchilik va ovchilik xoʻjalik tipini uchratamiz. Chukotka-Kamchatka hududida esa qadimiy «paleoosiyo» madaniyati bilan bogʻliq maxsus ovchilik va bugʻuchilik tipi diqqatga sazovor.

Alohida qayd qilish lozimki, Sibir qadimdan ruslarni oʻziga jalb qilib kelgan. Bu yerga XVI asrdan boshlab yangi yerlarni kashf etuvchi ruslar tomonidan yoʻl ochib berilgan edi. Bir asr oʻtmay Sibirda kelgan ruslarning soni 150 mingdan oshib ketgan va mahalliy tub aholi soniga yaqinlashgan. Hozirgi davrda Sibirda yashovchi 25 millionli aholining deyarli 90 foizi yoki oʻndan toʻqqiz qismi ruslar (22 mln.), ukrainlar (1 mln.) va beloruslar (200 ming).

Lingvistik jihatdan Sibir xalqlari bir necha til oilasi va turkumlariga ega. Birinchi oʻrinda eng koʻp sonli Oltoy til oilasiga kiradigan elat va xalqlar turadi. Ularni uch turkumga boʻlish mumkin: turkiy, moʻgʻul va tungus-manjur tillari. Eng katta turkiy til turkumiga oltoy-sayan xalqlari (oltoyliklar, tuvaliklar, xakaslar, shoʻrlar, chulimlar, tufalar yoki qoragaslar), Gʻarbiy Sibir tatarlari (ishim va tobolliklar), Shimoliy Sibirdagi yoqutlar va doʻlganlar kiradi. Moʻgʻul til turkumiga faqat buryatlar kiradi. Tungus-manjur tillarida evenk (tungus)lar va ularga yaqin even (lamut)lar, quyi Amurda va Ussuriy oʻlkasida yashovchi nanay (gold)lar, ulchilar, oʻroʻchi va udegeylar, Saxalindagi oʻroʻkilar gapiradi. Gʻarbiy Sibirda yashovchi xanti-mansilar, samodiy xalqlari (nemes, enes va selkuplar) ural til oilasiga oid kam sonli elatlardir.

Eng qadimgi Osiyo xalqlariga (odatda, «paleoosiyo» deb ataydilar) yuqorida tilga olingan turkumlarga kirmaydigan Shimoli-sharqiy Sibirda yashovchi itelmenlar, chukchilar, koryaklar, kalmia ukagirlari kiradi. Paleoosiyo til turkumiga Amur quyi oqimida va Maxalinda joylashgan nivxa (gilyak) anlarni ham kiritadilar. Markaziy Yeniseyda yashovchi ketlarni bir vaqtlar juda keng tarqalgan mustaqil Yenisey til oilasiga oid deyish mumkin. Qisman Chukotka va Vrangel orolida yashovchi eskimos va aleutlar oʻziga xos til oilasini tashkil qiladi.

Antropologik jihatdan Sibir xalqlari, asosan, mongoloid irqiga oid. Ammo Yeniseyning g'arbida yashovchi aholida yevropoid irqining ta'siri sezilarli.

Sibir xalqlarining kelib chiqishi va shakllanish tarixi eng qadimgi davr – yuqori paleolitga borib taqaladi. Neolit davri (mil. avv. IV-II ming yilliklar)ga kelib ibtidoiy ovchi va baliqchi elatlar Amur, Yenisey, Lena va Ob kabi yirik daryo vohalarini, Kamchatka va Chukotkaning ichkari sohillarini ham egallab olganlar, hozirgacha yetib kelgan til turkumlari ildizi o'sha davrlarga borib taqaldi. Butun Sharqiy Sibirni Yeniseydan Oxot dengizigacha egallab olgan «paleoosiyoliklar» bir necha mustaqil etnolingvistik birikmalardan iborat edi. Ular, o'z navbatida, turli tilda gapiradigan mayda turkumlarga bo'lingan. Amur vohasining ancha qismini gilyaklar, Oxot dengizi sohillari va qisman Chukotkani koryak va chukchilarning ajdodlari, Kamchatka va Bering qirg'oqlarini eskimolar, Ob va Yeniseyning yuqori oqimini ketlarga qardosh qabilalar, Yuqori Lena va Baykal bo'ylarini yukagirlar egallagan edi. Zauraleda, ya'ni Ob daryosining pastki va o'rta oqimlarida mil. avv. V–III ming yillikda slavyan til oilasiga oid ugor xalqlari (xanti-mansi) ham samodiylar joylashgan. Mazkur elatlar ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganlar.

Janubiy Sibir dashtlarida neolit davrida turli ovchi qabilalari daydib yurganlar. Mil. avv. III ming yilliklarda bu yerda g'arbdan kelgan yevropoid tipidagi chorvachilik bilan shug'ullanuvchi elatlar paydo bo'ladi. Keyingi ming yillikda Janubiy Sibirni andronov madaniyati tipidagi o'troq dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanuvchi bronza davri elatlari egallaydi. Milod boshlarida bu yerga oltoy til oilasiga oid turkiy va tungus qabilalari bosib kirdi. Ehtimol, ular Sayan-Oltoy va Baykal bo'ylaridan kelgandir. Baykal atroflarida mo'g'ul tilidagi buryatlarning ajdodlari ham yashagan.

Milodning VI–X asrlarida qadimgi turkiy elatlar Ob va Yeniseyning yuqori qismidagi Baykal ko'li atrofida juda keng hududni egallab olganlar. O'sha davrda evenklarning tungus ajdodlari Sharqiy Zabaykale, Amur vohasi va Markaziy Sibirga

tarqalgan. Mo'g'ul istilosidan keyin bu yerdagi turkiy elatlarning bir qismi Lena daryosining o'rta oqimiga ko'chib mahalliy «paleoosiyo»lilar bilan aralashib, yoqut xalqiga asos solgan. Mazkur murakkab etnik jarayon keyingi asrlarda ham qisman davom qilib kelgan. Uning mohiyatini to'liqroq tasavvur qilish uchun ayrim yirik xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi ustida qisqacha to'xtalib o'tish zarur.

Sibirning nisbatan eng ko'p sonli xalqlaridan yoqutlar (328 ming) qadimiy etnoslardan biri hisoblanadi. Ular o'zlarini «saxa» deb ataydilar va Yoqutiston Avtonom Respublikasining tub aholisi bo'lib, Lena daryosining o'rta oqimida, janubiy Oldan va Vilyuyada, qisman Olekmaning quyi oqimi va Shimolning chekka hududlarida joylashgan. Ayrim guruh yoqutlar Krasnoyarsk o'lkasining shimolida, Magadan, Saxalin va Amur viloyatlarida ham yashaydilar.

Yoqut etnosi asli milodning II ming yilligining birinchi yarmida Lena daryosining o'rta oqimi havzasida Baykal sohillaridan kelgan turkiy qabilalarning mahalliy paleoosiyo va tungus tillaridagi elatlarni o'ziga singdirib yuborishi natijasida paydo bo'lgan. Eng oxirgi elatlarning ko'chib kelishi XIV–XV asrlarda ro'y bergan. XVII asrlarda yoqutlarning katta guruhlari Lena, Yana, Indigirka va boshqa yirik daryolarning vodiylariga yoyilib mahalliy qabilalar bilan aralashib ketganlar. Yoqutlarning etnik konsolidatsiyasi XVII asrlarning 20–30-yillaridan, ya'ni o'lkani Rossiyaga qo'shilish davridan keyin tugallanadi.

Ikkinchi yirik xalqlardan buryatlar (353 ming kishi) XVII asrda turli mo'g'ul qabilalari (bulag'atlar, exiritlar, xorinlilar va xo'ndo'rlar)dan tashkil topgan, ularga keyin boshqa mo'g'ul qabilalari va qisman evenklar qo'shilgan. Oktabr to'ntarishidan avval buryatlar ikki qismga bo'lingan: g'arbiy o'troq chorvadorlar va dehqonlar (pravoslav dinida) hamda sharqiy (Zabaykale) ko'chma chorvador qismi (lamaizm dinida).

O'tmishda uryang'ayliklar, soyotlar yoki sayanlilar deb nom qozongan hozirgi tualiklar (166 ming kishi)ning kelib chiqishi asli

VII–VIII asrlardagi O‘rxun-Yenisey yozuvlarini yaratgan turkiy qabilalar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Ularning etnogenezida samodiy qabilalari ham qisman ishtirok qilgan. Yoki ilgari noto‘g‘ri o‘yro‘tlar deb atalgan oltoy xalqi (60 ming) ham qadimiy samodiy. kel, ugor va turk qabilalarining uzoq davr davomida aralashib ketishi natijasida, janubiy oltoyliklar esa Sayan-Oltoy qadimiy turklari (VI–VIII asrlar) bilan ko‘chib kelgan mo‘g‘ul qabilalari (XIII va XVI–XVIII asrlar) bilan aralashishi oqibatida paydo bo‘lgan edi. Hozir oltoyliklar Yuqori Ob daryosi havzasidagi va Oltoy tog‘i orolig‘idagi vodiylarda yashaydilar va o‘zining avtonom viloyatiga ega. Boshqa shimoliy xalqlarning ham etnogenezi va etnik tarixi shunday murakkab.

Sibirning tabiiy-geografik sharoitiga moslashgan holda qadimdan bir necha xo‘jalik-madaniy tiplar paydo bo‘lgan. Oltoy-Sayandagi buryatlar, G‘arbiy Sibir va Lenaning o‘rta oqimida joylashgan yoqutlar chorvachilikka ega bo‘lib, ot, qo‘y va tuya boqqanlar. Baykalbo‘yi buryatlari yarim ko‘chma chorvachilikni o‘troq dehqonchilik xo‘jaligi bilan birga olib borganlar. XIX asrlardan boshlab ruslarning ta‘siri ostida dehqonchilik xo‘jaligi ancha rivojlangan. Oltoyning tog‘li va tayga hududlarida yashovchi aholi ovchilik bilan shug‘ullangan. Yoqutlar yaqin davrgacha yarim ko‘chmanchi chorvachilik (qoramol va yilqichilik) bilan bir qator-da baliqchilik va ovchilik (go‘sh va qimmatbaho teri mahsuloti yetkazish) xo‘jaligiga ega bo‘lganlar, shimoliy yoqutlar esa qisman bug‘u ham saqlaganlar.

Katta-kichik daryo vohalarida va tarmoqlarida, dengiz sohillarida joylashgan nanay, ulchi, nivxi, koryak, itelmen, xantimansi va janubiy selkuplar o‘troq baliqchi xo‘jalik tipi vakillaridir. Ularning hutun hayoti va tirikchiligi baliqchilik va qisman ovchilik bilan bog‘liq bo‘lgan.

Sharqiy Sibirda yashovchi evenk, even, do‘lg‘an, tufalar, o‘rmonenislari, selkup va udegeylar ovchilik, bug‘uchilik xo‘jaligi bilan shug‘ullanganlar. Ularning asosiy kasbi ovchilik bilan bug‘uchilik bo‘lsa-da, qo‘shimcha baliqchilik bilan ham shug‘ullanganlar. Ko‘chmanchilik bilan turmush kechirgan mazkur elatlar bug‘ular-

dan yuk tashish va transport sifatida foydalanganlar, Yengil qayiq, chana va chang'i ham ulov sifatida ishlatilgan.

Chukchi va koryaklar tundra bug'uchilik xo'jaligiga ega bo'lganlar. Ular qishda tayga chekkalariga, yozda dengiz sohillariga, kuzda yana tayga tomon yil bo'yi bug'ulari bilan ko'chib yurganlar. Tundra bug'uchilari ikki, to'rt yoki besh bug'u qo'shilgan yengil chana (narta)larda ko'chmanchilik qilib hayot kechirganlar. Sharqiy-Shimoli Sibirda, asosan, Chukotka sohillarida yashovchi eskimoslar, o'troq chukchi va koryaklar dengiz hayvonlariga ov qiluvchi arktikaliklar xo'jalik tipini tashkil qiladilar. Ular yil bo'yi morj va tulenlarga sanchqi bilan ov qilganlar. Yoz paytlarida yengil ten bilan o'ralgan yog'och qayiqlarda, qishda it qo'shilgan chanalarda ovga chiqqanlar.

Sibir xalqlarining moddiy madaniyati ularning xo'jalik faoliyatiga moslashgan. Chorvachilik bilan mashg'ul aholi ko'chma va o'troq tipdagi uylarda yashaganlar. Buryat va oltoylar konus shaklidagi kigiz yopilgan o'tov uylarda, yoqutlar daraxt qobig'i yopilgan o'tovsimon «yarasa» nomli uylarda yashaganlar. O'troq aholi yog'och uylar ham qurganlar. Baliqchilik bilan shug'ullanuvchi elatlar o'tmishda yerto'lalarda, keyin xitoycha fanza tipidagi to'g'ri burchakli yog'och uylarda istiqomat qilgan. Ko'chmanchi ovchi va bug'uchi nemes va evenklarda ko'chirishga qulay bo'lgan teri yoki daraxt qobig'i bilan bekutilgan konus kapa shaklidagi chayla («chum») tiklangan. Eskimos va chukchilarda yerto'la shaklidagi muzdan tiklangan uylar mavjud. Hozirgi davrda barcha Sibir xalqlari zamonaviy uylarga ega. Ko'chma xo'jalik bilan shug'ullanuvchi aholining an'anaviy kiyimlari teri va matodan turli xilda tikilgan chopon va po'stinlar, ko'ylak va ishtonlar, etik va qalpoqlardan iborat bo'lgan. O'troq baliqchilar baliq terisidan, bug'uchilar va ovchilar bug'u hamda boshqa hayvonlarning terisidan kiyim va poyabzallar tikkanlar. Erkak va ayollarning kiyimlari uncha farq qilmagan. Arktika ovchilarida teridan ikki qavat qilib boshdan oyoq yaxlit tikilgan kiyim bo'lgan.

XX asrga qadar Sibir xalqlarining ijtimoiy turmushi ibtidoiy ishlab chiqarishga asoslangan arxaik shakldagi munosabatlardan

iborat edi. Ularning sotsial tuzumida hatto ona urug'i davriga oid marqitlar (matrilokal nikoh qoldiqlari, avonkulat, ya'ni ona tomonidagi tog'aning maxsus roli, fratriy tashkiloti va boshqa ibtidoiy, ijtimoiy va oilaviy turmush odatlari) saqlanib kelgan. Xanti-mansi, selkup, evenk, nivxi kabi elatlarda urug'-jamoat tuzumi yemirilib diniy jamiyatga o'tish jarayoni boshlangan. Buryat, oltoy va yoqutlarda esa ilk patriarxal feodal munosabatlari o'rnatilgan edi.

Sibir xalqlarining ko'pchiligi yozuvsiz, nihoyatda qoloq madaniyatga ega bo'lganlar. Ularning ma'naviy hayotida urug' va oila arvohlariga, tabiat kuchlariga sig'inish kabi ibtidoiy dinlar hukmronlik qilib kelgan. G'arbiy Sibir tatarlari dastlab shomonizm kabi ibtidoiy dinlarga itoat qilganlar, faqat XVI asrda islom diniga e'tiqod qiladilar. Buryat va qisman oltoy xalqlarida buddizm dini keng tarqalgan.

Butun Sibir xalqlarida eng keng tarqalgan diniy e'tiqod shomonizm edi. Shomoniylar dinida shomon zikrga tushib o'zini jazavaga tushgan holda arvohlar bilan bevosita munosabat qiladi deb ishonilgan. Unga ko'ra Shomon arvohlar vositasida kasallarni davolashi, ochlik va turli musibatlarni tugatishi, bola tug'ilish, ovda va kasb-hunarda muvaffaqiyat keltirish yoki dushmanlarni mag'lubiyatga hukm qilishi mumkin degan aqida hukm surgan. Yukagir, xanti-mansi, evenk va buryatlarda shomonlik maxsus mutaxassislik hisoblangan va merosiy kasbga aylangan. Buryatlarda buddizm ta'sirida shomonizm nihoyatda murakkablashib ketgan.

Sibir xalqlarida boshqa ibtidoiy diniy tasavvurlar qatori oilaviy urug' ajdodlariga, ayiq va boshqa hayvonlarga sig'inish odatlari uzoq davr saqlangan. Masalan, nivxa xalqida ayiqqa sig'inish urug' ibodati darajasiga ko'tarilgan. Nemeslarda shomoniylar asosiy diniy e'tiqod hisoblansa-da, ammo homiylik vazifasini bajaruvchi oilaviy arvohlarning tasviri yasali oila boshlig'ida saqlangan. Ular hatto ovchilik va baliqchilik homiylariga qurbonliklar keltirganlar.

Chor Rossiyasi o'z hukmronligini to'liq o'rnatish va mahalliy aholini butunlay bo'ysundirish maqsadida XVIII asrdan boshlab missionerlik faoliyatini kuchaytirgan edi. Sibirni nasroniylashtirish, asosan, zo'rlik bilan amalga oshirilgan. O'lkaning ko'pchilik aho-

lisi XIX asr oxirlariga kelib pravoslav diniga o'tkazilgan bo'lsa-da, mahalliy diniy tasavvurlar yo'qolmagan, aksincha, tub aholining dunyoqarashi va xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatib qolaverdi.

O'tgan asrimizning 50-yillaridan boshlab Sibirda urbanizatsiya jarayoni shiddatli tus oldi. Ayni paytda, shimoliy nemeslarning 68 foizi shaharlarda joylashgan, xantilarning 66,5 foizi, chukchilarning 62,5 foizi shaharliklarga aylangan. Shimoliy xalqlarning shaharga ko'chib kelishi ularning turmush sharoiti va madaniyati, mehnat xarakteri, bilim darajasi, sotsial-madaniy saviyasi o'zgarganligi, yangi ehtiyojlar paydo bo'lganligining oqibatidir.

Sibir xalqlarining hozirgi madaniy darajasi ularning ta'lim saviyasi bilan bog'liq. Masalan, Shimoliy xalqlarning 1926-yilda 90 foizi savodsiz bo'lgan bo'lsa, hozir ko'pchilik aholi o'rta va to'liqsiz o'rta bilimga ega. Hozirgi davrda ular uchun davlat ta'minotiga o'tgan maktab-internatlar, maxsus o'quv yurtlar ochilgan va boshqa iqtisodiy-madaniy sharoitlar yaratilmoqda.

Nazorat savollari:

1. *Shimoliy Osiyo hududining tarixiy etnografik mintaqalarga bo'linishi haqida gapirib bering.*
2. *Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlarining etnik va antropologik qiyofasiga tavsif bering.*
3. *Shimoliy Osiyo aholisining lingvistik tahlili.*
4. *Sibir xalqlarining xo'jaligi haqida gapirib bering.*
5. *Sibir xalqlarining diniy e'diqodi haqida ma'lumot bering.*
6. *Sibir xalqlarining urf-odatlar haqida ma'lumot bering.*

II-MAVZU: AFRIKANING ETNIK TA'RIFI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mushg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	Afrikaning geografik o'rni, tabiati va aholisi. Afrika xalqlarining antropologik qiyofasi. Afrika aholisining tillari. Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi. Afrika xalqlarining madaniyati.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Afrika xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: Afrika qit'asini to'rt tomondan: Tinch va Atlantik okeanlari hamda O'rta yer dengizi suvlari yuvib turadi. Uni Yevropadan Gibraltar bo'g'ozi (eni 14 km.), Osiyodan Suets kanali ajratib turadi. Qit'ani ekvator teng o'rtasidan kesib o'tib, uning eng janubiy va eng shimoliy qismlari subtropik iqlimli, serunum, kishi yashashga qulay joylardir. Asli Afrikaning relyefi katta yassi tog' shaklida bo'lib, chekkalarida baland tog'lar mavjud. Uning shimolida Atlas, sharqida Abissin va Sharqiy Afrika tog' tizmalari joylashgan. Qit'aning 30 % hududi baland tog'lar va onda-sonda uchraydigan o'ziga xos buta o'simliklaridan iborat savanna, qolgan qismi changalzorlar, tropik o'rmonlar va bepoyon sahrolar egallaydi. Afrikaning eng katta daryosi Nil, Niger, Kongo, Zambezi sohillariga yaqin joylashgan baland tog' tizmalaridan boshlanib qit'aning ichki qismiga katta-kichik irmoqlarini yoygan. Ko'llar, asosan, sharqiy qismida joylashgan bo'lib, eng yiriklari Viktoriya, Tanganika, Nyasa, Mveru va markazdagi Chad ko'lidir. Boshqa ko'llar yozga borib jazirama issiqda qurib qoladi. Kabir sahrolar shimolida Saxara, janubda Kalaxari va Namibiya joylashgan.	
Pedagogik vazifalar: talabalarga Afrikaning geografik o'rni, tabiati va aholisi, Afrika xalqlarining antropologik qiyofasi, Afrika aholisining tillari, Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi, Afrika xalqlarining madaniyati va etnoslarini ilmiy tadqiq qilishga o'rgatishdir.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.

O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Afrikaning geografik o'rni, tabiati va aholisi. 2. Afrika xalqlarining antropologik qiyofasi. 3. Afrika aholisining tillari. 4. Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi. 5. Afrika xalqlarining madaniyati.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarning o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rnini bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar;

– jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	– jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. Afrikaning geografik o'rni, tabiati va aholisi.
2. Afrika xalqlarining antropologik qiyofasi.
3. Afrika aholisining tillari.
4. Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi.
5. Afrika xalqlarining madaniyati.

Tayanch tushunchalar: Araxis, teffa, landolpfiya, Amxara, galla, tigrye, Nilot, pigmyey, bushmyen, gotyentot, «Qora qit'a», Nil, Niger, Kongo, Zambezi, Savanna.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
2. Этнология. – М., 1982.
3. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
4. Девидсон В. Африканци Введение в историю культуры. – М., 1975.
5. Хрисанфова Е. Н., Превозчиков И. В. Антропология. – М., 2002.
6. Шпатников Г.А. Религии стран Африки. – М., 1981.
7. Ashirov A. Etnologiya: O'quv qo'llanma. – T.: Yangi nashr, 2014.

Ba'zan ilmiy va siyosiy adabiyotlarda Afrikani «Qora qit'a» deb ataydilar. Aslida, turli irq va elatlar joylashgan bu qit'a o'zining tabiati va iqlimi bilan ham xilma-xil, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan ham rang-barangdir. Afrika yer kurrasidagi qit'alardan kattaligi jihatdan Osiyodan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Uning hududi 30,3 mln. km² bo'lib, Yevropadan uch hissa katta.

Afrikaning aholisi, 1983-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, 518 mln. kishidan ortiq (1955-yil 220 mln.) va 2009-yilda esa 1 milliarddan oshgan. Bu yerda eng katta ko'p millionli millatlar (misrliklar, jazoirliklar, marokashlar, amxara va h.k.), katta xalq va elatlar (xausa, fulbe kabilar) bilan birga mayda terimchilik va ovchilik bilan kim kechiruvchi daydi ibtidoiy qabilalar ham yashaydi. Hozirgi Afrikada taxminan 300–500 ta xalq va elatlar mavjud. Shulardan 111 tasi bir necha million kishidan ortiq aholiga ega bo'lib butun qit'a aholisining 87,1 foizini tashkil qiladi, 11 tasi 10 mln. dan ortiq aholiga ega.

Afrika qit'asini to'rt tomondan: Tinch va Atlantika okeanlari hamda O'rta yer dengizi suvlari yuvib turadi. Uni Yevropadan Gibraltar bo'g'ozi (eni 14 km.), Osiyodan Suets kanali ajratib turadi. Qit'ani ekvator teng o'rtasidan kesib o'tib uning engjanubiy va eng shimoliy qismlari subtropik iqlimli, serunum, kishi yashashga qulay joylardir. Asli Afrikaning relyefi katta yassi tog' shaklida bo'lib, chekkalarida baland tog'lar mavjud. Uning shimolida Atlas, sharqida Abissin va Sharqiy Afrika tog' tizmalari joylashgan. Qit'aning 30 % hududi baland tog'lar va onda-sonda uchraydigan o'ziga xos buta o'simliklaridan iborat savanna, qolgan qismi changalzorlar, tropik o'rmonlar va bepoyon sahrolar egallaydi. Afrikaning eng katta daryosi Nil, Niger, Kongo, Zambezi sohillariga yaqin joylashgan baland tog' tizmalaridan boshlanib, qit'aning ichki qismiga katta-kichik irmoqlarini yoygan. Ko'llar, asosan, sharqiy qismida joylashgan bo'lib, eng yiriklari Viktoriya, Tanganika, Nyusa, Mveru va markazdagi Chad ko'lidir. Boshqa ko'llar yozga borib jazirama issiqda qurib qoladi. Kabir sahrolar shimolida Saxara, janubda Kalaxari va Namibiya joylashgan.

O'simlik dunyosi juda boy. Kongo vohasida va Gvineya bo'g'ozi sohillarida tropik o'rmonlar o'smoqda. Savanna dashtlarini ham tropik o'rmonlar shimoliy va janubiy, sharqiy tomondan o'rab olgan. Tropik iqlimli joylarda Janubiy Amerikadan keltirilgan kakao, sharqiy sohillarda kokos palmasi, shimolda qimmatbaho probka daraxti, Nil vohasida paxta ekiladi. Afrika asli banan, yemishli yams ildizi, yeryong'og'i (araxis) va yer loviyasi, xurmo va yog' palmasi, habash noni (teffa), kofe va kauchuk daraxti (landolfiya)

vatanidir. Chorvachilikka qulay xashakka boy savanna bo'lsa-da, chorvaning ashaddiy dushmani sese chivini tufayli bu soha sust rivojlangan. Ammo hayvonot dunyosi boy, turli katta-kichik qushlar, fil, karkidon, ohu, gippopatam va boshqa tuyoqli bayvonlar, yo'lbars, arslon kabi katta yirtqichlar, har xil maymunlar, turli kemiruvchi va sudraluvchilar ko'p uchraydi. Qazilma boyliklardan Afrikada olmos, oltin, platina, uran, temir rudasi, mis, alumin, kobalt, fosforit, neft, ko'mir mavjudligi qit'ani boy xomashyo xazinasiga aylantirgan.

Afrika qit'asining rang-barang tabiati singari aholining etnik qiyofasi, joylashuvi va zichligi ham turlichadir. So'nggi ma'lumotlarga qaraganda, bu yerdagi 500 milliondan ortiq aholining etnik joylashuvi quyidagicha: g'arbda 137 mln., sharqda 130 mln., markaziy qismida 52 mln., janubda 32 mln. kishi yashaydi. Nil vodiysida bir kv. km. hududga 700 kishi to'g'ri kelsa, qit'aning umuman boshqa qismiga o'rtacha 2–10 kishi, Saxara qismiga esa 0,3 kishi to'g'ri keladi. Umuman, Yer kurrasidagi aholi zichligiga nisbatan Afrika qit'asida ikki hissa kam bo'lib, o'rtacha har km² ga 13–14 kishi to'g'ri keladi.

Antropologik jihatdan Afrika aholisi uchta yirik irq, o'rta va aralash tiplardan iborat. Qit'aning shimolida Sahroyi kabirning janubigacha yevropoid irqiga oid qora ko'z, to'lqinsimon qora soch, bug'doy mayiz tanli, uzunchoq yuzli bir oz burgutsimon qirra burunli arablar, barbarlar yashaydi. Efiopiya va Somali yarim orolida o'rta irq hisoblangan terisi biroz qoramtirroq, yuzi kichikroq, labi qalinroq, o'rta yoki novcha bo'yli amxara, gallatigre va boshqa xalqlar joylashgan. Afrikaning asosiy aholisi hisoblangan ko'p sonli asl negroidlar Saxaradan janubda G'arbiy va Markaziy Sudanda, Nilning yuqori qismida, Kongo vohasida, Sharqiy tropik Afrikada va qit'aning janubida katta hududga tarqalgan. Ular qop-qora tani, qora ko'zi va spiral (burama) sochlari, iyagi biroz oldinga cho'zilgan (pragmatizm), qalin labi, keng va puchuq burunli, ko'sa soqol va kam tukli belgilari bilan ajralib turadilar. Katta negroid irqi ichida uzun bo'yli (180 sm. ga yaqin) va nihoyatda qora rangli nilotlar tipi Nil daryosi yuqori oqimlarida va Buyuk ko'llar atrofida uchraydi. Kongo vohasining tropik o'rmonlaridagi pakana bo'yli

(oʻrtacha 141–142 sm.) biroz qoramtirroq tanli, sersoqolli, puchuq burunli, labi kichikroq pigmeylar ham boshqalardan farq qiladi. Jismoniy tuzilishi jihatidan Afrikaning eng janubiy qismida yashayotgan bushmenlar va guottentotlar maxsus antropologik tipni tashkil qiladilar. Ular asli negroid belgilaridan tashqari baʼzi mongoloid belgilari (yalpoq yuzli, sargʻish tanli) va steatopigiya (sagʻriga nisbatan koʻproq yogʻ toʻplanib osilganroq) koʻrinishi, badan va yuzga erda ajin tushishi bilan boshqa irqlardan ajralib turadilar. Madagaskar aholisi ham negroid va mongoloid irqlari aralashmasidan paydo boʻlgan maxsus tiplardan iborat.

Afrika qitʼasi til jihatdan kam oʻrganilganligi tufayli hozir bir necha tizim va tasniflar mavjud. Soʻnggi tadqiqotlarga binoan eng keng tarqalgan tasnif asosida Afrika tillari toʻrtta katta til oilasi: semit-xamit yoki afroosiyo, niger-kordofa, nil-saxara va koysan tillariga boʻlingan. Oʻz navbatida, ular ham katta-kichik turkum va guruhlariga boʻlingan. Shulardan eng koʻp sonli semit-xamit til oilasiga oid xalqlar semitlar, barbarlar, kushitlar, chadlar qitʼaning 3/1 qismini tashkil qiladi va butun Shimoliy va Shimoli-Sharqiy Afrikani egallab olganlar.

Mazkur til oilasiga kirgan arab tilida gapiradigan aholi (misrlilar, jazoirliklar, tunisliklar, liviyaliklar va h.k.) XII–XIII asrlarda Arabiston yarim orolidan ommaviy koʻchib kelib mahalliy koʻp sonli tub elat va xalqlar (qadimiy misrlik va barbarlar) bilan aralashib ketishi natijasida paydo boʻlgan. Ular hozir 100 mln. kishidan ortiq boʻlib, Afrika aholisining 5/1 qismini tashkil qiladi. Eng qadimiy tub aholi avlodlaridan barbarlar faqat Magʻrib togʻliklarida va Saxara vohalarida saqlanib qolgan. Ammo ularning koʻpchiligi (kabillar, tuareglar, rif va h.k.) hozir asl tillarini yoʻqotib, arab tilida gapiradilar.

Semit guruhiga kirgan eng yirik xalqlardan amxara, tigray va ligre hozirgi Efiopiya millatining negizini hosil qiladi. Xamit-semit til oilasiga oid kushid turkumiga amxara xalqiga yaqin galla, Efiopiya janubida yashovchi sidamo va somali xalqlari kiradi. Semitga oid chad guruhiga kiradigan nigeriya xalqlari va ularga yaqin xausa, bade, bura va boshqalar qitʼaning ancha hududini egallaydi.

Nil-saxara til oilasi uchta yirik guruh: songai, saxara va shari-nil-ga bo'linadi. Mazkur oilaga uchta o'ziga xos tilga ega kichik elatlar: maba, fur va koma kiradi. Songai turkumidagi xalqlar Niger daryosining o'rta oqimidagi davlatlar: Mali, Niger, Yuqori Volta va Nigeriyada, Saxara turkumiga oid xalqlar Chad ko'li atrofida va Markaziy Saxaraning cho'l qismida hamda qisman Nigeriyada yashaydilar. Shari-nil til turkumidagi xalqlar Yuqori Nil vohalarida, Viktoriya va Rudolf ko'llari atrofi (Sudan Respublikasi, Uganda, Keniya)da joylashgan.

Afrikaning janubi-g'arbiy qismida, asosan, Namibiya, Botsvana va Angolada, o'ziga xos koysan til oilasiga oid xalqlar: bushmenlar, guttentotlar va tog'lik damaralar yashaydi. Ular o'tmishda Janubiy Afrikaning juda keng hududini egallagan, ammo XVIII–XIX asrlarda ko'pchilik qismini yevropaliklar qirib tashlagan, qolganlari Kalaxari cho'llariga haydalgan. Koysan tillariga Sharqiy Afrika (Tanzaniya)dagi sandave va xatsa nomli elatlar ham kiradi.

Madagaskar orolidagi malgashlar tili, antropologik tuzilishi va madaniyati bilan qit'a aholisidan ancha ajralib turadilar. Ular polineziya til oilasiga oid, antropologik jihatdan esa janubiy mongoloidlarga yaqin. Afrika qit'asida yashovchi hind-yevropa til oilasiga mansub 11 mln. li yevropaliklar butun aholining 2 foizini tashkil qiladilar. Eski golland tili bilan mahalliy bantu va guttentot tillari chatishmasidan maxsus afrikans tili paydo bo'lgan va elatlararo munosabatlarda vosita rolini bajargan.

Ayrim mamlakatlarda, chunonchi, Janubiy Afrika Respublikasi, Keniya, Tanzaniya va, ayniqsa, Mavrikiya orolida so'nggi yillarda ko'chib kelgan osiyoliklar ham o'rtnashib qolgan va hozirgi etnik jarayonga tortilgan. Hozirgi Afrika xalqlarining etnik qiyofasini uning tarixini bilmaguncha aniq tasavvur qilish mumkin emas. Ayrim afrikashunoslar qit'aning mustahkam tarixiy taraqqiyotini inkor qiladilar, mahalliy aholi mustamlaka davrigacha ijtimoiy taraqqiyotga noqobil bo'lgan deb aytadilar. Ba'zilar Afrika tarixini faqat tashqaridan kelgan bir qancha to'liqindan iborat madaniyat hisoblab, shuning uchun ushbu xalqlar umuman turg'unlikka hukm qilingan deb ta'riflaydilar.

Ammo ularning aksi o'laroq, Stenford universiteti olimlari tomonidan aniqlangan odam gnomi afrikalik ekanligi va, umuman, boshariyat qora qit'adan yer yuziga tarqalganligi bu munosabatlarini keskin, qarama-qarshi qutbga o'zgartirib yubordi.

Qolaversa, so'nggi yillarda qilingan arxeologik kashfiyotlar Afrika tarixining uzoq o'tmishiga oid katta bir davrni oydinlashtirib berdi. Avvaliga Janubiy va Sharqiy Afrikada avstralopiteklar yashaganligi aniqlanib, qit'a qadimiy odamning vatani ekanligi tasdiqlandi. Ilk paleolit davriga oid ibtidoiy makonlar Luis Liki va keyinchalik uning o'g'li tomonidan Tanzaniyada Olduvay jarligida topilganligi, Efiopiyada Chad va Rudolf ko'llari atrofida, Janubiy Afrikada 60-yillardan keyin qilingan kashfiyotlar Afrika qit'asida eramizdan avvalgi X ming yilliklardan boshlab yuksak madaniyat yaratilganligini isbotlab berdi. Olduvay, Stellenbosh va boshqa madaniyatlar antropologik ma'lumotlar bilan birga, qit'aning sharqiy va janubiy qismida qadimiy tosh davrida keng hududda ancha takomillashgan tosh qurollar yaratgan va qoyalarga har xil rasmlar yasagan ko'p sonli aholi yashaganligini aniq tasdiqlagan edi.

Neolit davriga kelib (taxminan eramizdan avvalgi V–I ming yilliklar) Shimoliy va Markaziy Misrda, Sudanda, Saxara markazida, Sharqiy Afrikaning ba'zi hududlarida, Senegal va Kongo vohalarida, hozirgi Nigeriya hududida yangi xo'jalik faoliyati, ya'ni dehqonchilik va chorvachilik shakllanib, o'troq holatga ko'chish ro'y beradi. Mezolit va neolit davrida hozirgi antropologik tiplar shakllanib bo'lgan, neolit davriga kelib hozirgi tillar ham, asosan, shakllanib tugagan.

Misrliklar qo'shni elatlar to'g'risida muhim ma'lumotlar qoldirgan. Yozma manbalar Nilning g'arbiy qismida oq tanli nviya qabilalari, o'rta oqimida kush (keyin Nubiya) mamlakatida jigarrang tanli kushitlar, yuqori qismida qora tanli nilotlar va janubroqdagi Punt mamlakatidagi negroidlar haqida xabar berib, Afrikaning irqiy tuzilishi qadimdan turli ekanligini isbotlaydi.

Afrika qit'asida miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda muhim geologik o'zgarishlar ro'y bergan. O'sha davrda Saxarada qurg'oqchilik bo'lib, ulkan hududdan butun elat va xalqlarni ko'chishga majbur qilgan. Oqibatda Saxaradan janubda Shimoliy

Afrika mamlakatlaridan, chunonchi, Misrdan farq qiladigan yangi bir o'ziga xos madaniyat shakllana boshlaydi. Nigeriya va Benue daryosining shimolida paydo bo'lgan nok madaniyati vakillari (miloddan avvalgi IX milodning II asrlari) temir va boshqa metallarni ishlab chiqarishni bilgan va dastlabki temir qurollarini yasaganlar.

Temir eritish va undan foydalanish Afrika xalqlarining ijtimoiy taraqqiyotida muhim rol o'ynagan edi. Daryo vodiylaridagi aholi bilan savanna qabilalari orasidagi savdo-sotiqning ko'payishi, katta savdo yo'llarida va chorrahalarida shaharlarning va savdo markazlarining paydo bo'lishi, shu asosda ijtimoiy mehnat taqsimotining yuzaga kelishi va Saxaraning janubidagi boshqa davlatlarning shakllanishiga sezilarli ta'sir o'tkazgan edi.

Milodning VIII–IX asrlariga kelib, tropik Afrikada sinfiy tuzum munosabatlariga asoslangan bir necha yirik davlatlar shakllanib XVI asrlargacha rivojlanib kelgan. Shulardan arab sayyohlari, mahalliy solnomalar, ilk portugal tadqiqotchilari va juda ko'p og'zaki rivoyatlarda tilga olingan yirik davlat birikmalari Gana, Mali, Songay, Dagomeya, Xausan shahar-davlatlari, G'arbiy va Markaziy Sudandagi Kanem – Bornu, Benin, Gvineya sohilidagi Yoruba davlati, qadimgi Kongo va Efiopiya davlatlari, Sharqiy Afrika qirg'og'idagi shahar-davlatlar, afsonaviy Mvene Mutapa (Monomotana) podsholigi va Zimbabve davlatlarini sanash mumkin. Ular ancha rivojlangan ishlab chiqarish kuchlariga ega bo'lgan ijtimoiy mulk va yuksak madaniyat yaratganlar. Muayyan davrlargacha Afrika davlatlarining eng taraqqiy qilgan qismlari jahon tarixi bilan qadamba-qadam, teng rivojlanib ijtimoiy taraqqiyotga munosib hissasini qo'shib kelganlar. Hattoki qit'a mustamlaka qilinganidan keyin ham bu yerda XVIII–XIX asrlarda bir necha feodal davlatlar (Fulbe va Tukulyora teokratik davlatlari, Ruanda, Buganda, Burundi) va qabilaviy ittifoqlar (zulu, matabei) paydo bo'lgan edi.

Demak, Afrika xalqlari qadimiy davrlardan to hozirgacha ijtimoiy taraqqiyotdan chekkada qolmay, tadrijiy rivojlanishda bo'lganlar. Ammo keyinchalik ijtimoiy-iqtisodiy ancha orqada qolib ketishiga mustamlakachilarning zulm va ta'qibga qurilgan siyosati, qul savdosi va quldorlik sabab bo'lgan. Ayrim mamlakatlarning va elatlarning ibtidoiy va ilk feodalizm darajasida

saqlanib qolishida boshqa o'lkalardagi singari obyektiv va subyektiv omillar ham ta'sir qilgan. Mustamlaka arafasida Afrika xalqlari turli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasida turganlar, yuksak madaniyat yaratgan yirik davlatlar bilan bir qatorda, hali ibtidoiy jamoa tuzumi munosabatlari kuchli bo'lgan qabilalar ham mavjud edi.

Afrika qit'asini mustamlakachilar tomonidan bosib olinishi XV asr oxirlaridan boshlanadi. Bu davrda kelgindi yevropaliklar bilan mahalliy aholi o'rtasida madaniy tafovut uncha sezilmagan. Eng fojiali voqealar keyingi asrdan boshlangan. Dastlabki sarmoya jamg'arish natijasida XVI asr boshlarida keng miqyosda avj olgan qul savdosi G'arbiy va Janubiy Afrika xalqlarining tarixiy taraqqiyotini to'xtatibgina qolmay, balki bir necha asrlar orqaga itqitib tushlagan edi. Avval portugaliyaliklar, keyin Angliya, Gollandiya va Fransiya bosqinchilari qit'a o'lkalarining barcha boyliklarini ochiqdan ochiq yirtqichlarcha talon-toraj qilganlar, og'ir soliqlar solganlar va minglab kishilarni zo'rlab olib ketib, qul qilib sotganlar. Ayrim o'lkalarda, ayniqsa, Gvineya sohillarida, Kongo quyi oqimida va Angolada qul savdosi natijasida aholisi kamayib, xo'jaligi va siyosiy-iqtisodiy hayoti turg'unlik va vayronalikka mahkum qilingan, ba'zi obod o'lkalar butunlay xarobaga aylangan. Quldorlik tufayli vafot etgan va Amerikaga olib ketilgan kishilarning soni 100 mln. dan ortiq bo'lgan. Qit'adagi mustamlakachiliklarga qarshi urushlar, ichki ziddiyat va kurashlar ham minglab afrikaliklarning yostig'ini quritgan va ilgari gullab yotgan qudratli davlatlarning inqirozini kuchaytirgan edi. Mazkur hodisalar Afrika xalqlarining Yevropadan madaniy jihatdan orqada qolishining asosiy sabablaridir.

Chidab bo'lmaydigan jabr-zulm va talon-toraj keltirgan mustamlakachilik siyosatiga qarshi ozodlik va mustaqillik uchun kurashga o'tgan Afrika xalqlari, ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin juda katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritib, o'z taqdirларini qo'llariga ola boshlagan. Hozir qit'aning ko'pchilik qismi mustaqil va ozod davlatlardan iborat. Afrika qit'asining etnik tuzilishi bir necha tarixiy-madaniy viloyatlarga bo'lib o'rganiladi. Ular keng hududlarda joylashgan, ammo etnografik jihatdan umumiy birlik-

ka ega bo'lgan mintaqalardan iborat. So'nggi tasnifga asoslanib butun qit'a aholisi tabiiy sharoiti, etnik qiyofasi, tarixiy taqdiri va ijtimoiy-iqtisodiy darajasi jihatdan Shimoliy Afrika, G'arbiy va Markaziy Afrika, Sharqiy va Janubiy Afrika xalqlariga bo'lingan.

Afrikaning shimolida, asosan, arab tilida gapiradigan xalqlar yashaganligi uchun uni Arab afrikasi deb ataganlar. Aslida, bu yerdagi xalq va elatlar qadimiy aborigen aholisining avlodlaridir. Hozirgi davrda Shimoliy Afrika xalqlariga Misr, Sudan va katta Mag'rib (Tunis, Jazoir, Marokash, Liviya, Mavritaniya, G'arbiy Saxara) aholisi kiradi.

Qadimiy yunon mualliflarining asarlarida Mag'rib aholisi liviyaliklar deb tilga olinadi. Ularning bir qismi ko'chmanchilik bilan tirikchilik qilib kelgan qabilalardan, ikkinchi qismi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholidan iborat bo'lgan. Eramizdan avvalgi I ming yillikda finikiyaliklar Shimoliy Afrika sohillarida asos solgan Utiku, Karfagen kabi davlatlar bilan o'z mustaqilligi uchun urushlar olib borganlar. Liviyalik qabilalarning tinimsiz kurashlari Numidiya va Mavritaniya davlatlarini yuzaga keltirgan edi. Rim imperiyasi Karfagenni qo'lga kiritishi bilan (miloddan avval II asr o'rtalari) bu ikki podsholik ham yemiriladi. Shu bilan lotin manbalarida liviya va numidiya nomlari ham yo'qolib, mahalliy aholi mavrlar va keyin arablar kelishi bilan barbarlar deb atala boshlangan.

XI asrlardan boshlab arablarning sulaym va hilol qabilalarining Mag'ribga ommaviy ko'chishlari natijasida barbarlarni arablashtirish kuchayadi. Mag'ribni to'liq o'ziga bo'ysundirgan Arab feodal davlatlarining (xalifalik, idrislar, aglabiylar, fatimiylar, imorobiylar va h.k.) jiddiy soliq va diniy siyosatlarining amalga oshirilishi natijasida arab tili va islom keng tarqalgan edi. XIII asrda Shimoliy Afrikada (hozirgi Mag'rib chegarasida, ya'ni Marokash, Jazoir, Tunisda) uchta feodal davlati – Marinilar, Zayyaniylar va Xavsiidiylar paydo bo'lib, to XVI asrlargacha, ya'ni turk istilosigacha saqlanib kelgan. Mazkur tarixiy jamoa negizida barbar va arab qabilalarining aralashishi natijasida mag'rib xalqlari – marokashlar, jazoirilar, tunislik va liviyaliklar keyinchalik mustamlakachilarga

qarshi faol milliy ozodlik kurashiga tortilib, hozirgi millatlar shakllana boshlagan edi.

Misr xalqi eng qadimiy yuksak madaniyat yaratgan etnoslardir. Misrliklar eramizdan avvalgi IV ming yilliklardayoq sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikni bilganlar. Arxeologik kashfiyotlarga, kraniologik dalillarga qaraganda (topilgan ibtidoiy kishilarning suyak qoldiqlari asosida) antropologik jihatdan Misrning eng qadimiy aholisi eramizdan avvalgi III ming yillikda Nil vodiysida paydo bo'lgan dastlabki Misr davlatining aholisidan farq qilmaydi. Hozirgi misrliklar ham buyuk madaniyat yaratgan ajdodlaridan irqiy jihatdan kam farqlanadilar. 1952-yili iyul oyida Misr qiroli Faruk taxtdan ag'darilib, Respublika e'lon qilinib, hozirgi misr millatining rivojiga keng imkoniyat yaratilgan edi.

Misrdan janubda joylashgan Sudan xalqi ham milliy ozodlik kurashiga bel bog'lab, 1956-yil 1-yanvarda mustaqillikka erishgan va o'z davlatini respublika deb e'lon qilgan. Sudanliklar (Qadimgi Nubiya) misrliklar singari yuqori madaniyat yaratgan qadimiy elatlardan. Nubiya to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar eramizdan avvalgi III ming yilliklarida Misr solnomalarida tilga olinadi. Miloddan avvalgi XVI–XIV asrlarda hatto Nubiyaning ancha qismi Misr provinsiyasi hisoblangan. Bir-ikki asrlardan keyin bu yerda mustaqil Napata davlati paydo bo'ladi va miloddan avvalgi IX asrga kelib u Nil vodiysini bosib olib, qisqa davr Misr ustidan hukmronlik qiladi. Keyinchalik Sudanda quldorlik Meroe davlati tashkil topdi. Milodning VI asrlarida nasroniy dini tarqalib, o'rta asrda Nubiya davlatining rasmiy dini deb e'lon qilinadi. Bu yerda arablar XIII asrdan boshlab bir-ikki asr davomida asta-sekin arab tilini tarqatib, nasroniylikni siqib chiqaradi, islom dini hukmron bo'ladi. Arablashtirish va islomni singdirish ancha qiyinchilik bilan o'tgan.

Shimoliy Afrika xalqlarining xo'jaligi jahondagi eng qadimiy dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq bo'lib, uning ajoyib an'analari hozirgacha yetib kelgan. Ammo dehqonchilik bilan chorva xo'jaliklarining nisbati turli hududlarda o'zaro farq qiladi. Nil vodiysi va dengiz sohillaridagi serunum yerlarda, asosan, dehqonchilik, sahro va yarim dasht hududlarda yarim ko'chmanchilik asosiy xo'jalik tarmog'i bo'lib, daryo va dengiz sohillar-

dan uzoqlashgan sayin chorva dehqonchilikdan ustun turadi. Agar misrliklar va sudanliklar uzoq davrdan beri sug'orish dehqonchiligi bilan shug'ullansa, Janubiy Sudanda chopqi dehqonchiligi bilan baliqchilik, Mag'rib mamlakatlarida dehqonchilik bilan bog'dorchilik va yirik chorvachilik, bepoyon sahro hududlarida faqat mayda chorvachilik bilan kun kechiradilar. Yirik chorva yaylovlar juda kam bo'lganligidan uncha rivojlanmagan, ko'p joyda yirik shoxli mol ishchi kuchi sifatida saqlangan, xolos.

Tarixiy-etnografik nuqtayi nazardan Misr dehqonchiligi muhim ahamiyatga ega bo'lib, uni o'rganish, umuman, dehqonchilikning kelib chiqishi va taraqqiyotini bilishga imkon beradi. Eng qadimiy neolit davrida paydo bo'lgan va qisman hozirgacha saqlanib kelgan sun'iy sug'orish tizimi Yuqori Misrdagi daryo toshqinlaridan foydalanib ekin ekishdan iborat bo'lgan. Nil vodiysida ilgari bir necha ming gektar maydonni qismlarga bo'lib, rosh bilan chek solingan va ikki metrgacha yetadigan daryo toshqini shu yerlarni to'ldirib bir yarim oygacha suv saqlagan. Suv singib qaytgandan keyin Nilning serunum loyqasiga urug' sepilgan. Odatda, bug'doy, arpa, loviya, beda va boshqa ekinlar ekilgan va qish bo'yi o'sib, yozga borib hosil olingan.

XIX asrga kelib sug'orish tizimi ancha rivojlangan, Misrni Angliya o'zining to'qimachilik sanoati uchun paxta bazasiga aylantirish maqsadida fallohlar kuchi bilan asr boshlaridan ekin dalalarini kengaytirib, to'g'onlar va yangi kanallar qurdirgan. Sudanda ham Oq va Ko'k Nil oralig'idagi Gezirada doimiy sug'orish tizimi qurilib, serunum yerlarda paxta plantatsiyalari yaratilgan.

Yil bo'yi sug'orish imkoniyati paydo bo'lishi bilan qishloq xo'jalik ekinlarining turlari ham ko'paygan. An'anaviy don, loviya va paxta ekinlaridan tashqari fallohlar sholi, shakarqamish, makka, suh, zig'ir, turli sabzavot va poliz ekinlari, molga yem uchun beda (bersim) kabilarni ekanlar. Yerni haydashda qadimiy temir uchli omoch ishlatilgan, unga ho'kiz, qo'tos, eshak, xachir yoki tuya qo'shilgan. Yerga ishlov berishda chopqidan foydalanilgan, hosil o'roq bilan o'rilgan va maxsus xoda yoki chanaga o'xshash yog'ochga ishchi hayvon qo'shib yanchilgan. Agar Misrda, asosan,

don, paxta va sabzavot ekilsa, Marokashda makka, Tunisda zaytun daraxti, Janubiy Mag'ribda xurmo ekilgan, dengiz sohillarida bog'dorchilik rivojlangan, bu yerda uzum, anjir, bodom, sitrus o'simliklari va sabzavot o'stirilgan. Misr dehqonchiligi qadimiy an'anaga binoan uch faslga bo'lingan: qishki (shitvi), yozgi (sayfi) va Nilning toshqin davriga to'g'ri kelgan kuzgi (nili). Shitvi (noyabr-mart) faslida, bug'doy, arpa, piyoz, loviya va bersim (beda) ekilgan, sayfi (aprel-avgust)da paxta, zig'ir, kendir, shakarqamish, aholi va makka, Nil toshqini davri (sentyabr-noyabr)da, asosan, aholi, makka va suli ekilgan.

Shimoliy Afrikaning qishloq aholisi qadimdan turli uy hunarmandchiligi bilan ham shug'ullanadilar. Ular qo'lda va charxda to'pol buyumlar yasaydilar, bo'yra va chipta to'qiydilar. Chorva aholisi esa jundan har xil mato, gilam to'qiydilar, kigiz, teri poyabzal, egar kabi zarur buyumlar ishlab chiqaradilar. Shaharlarda yirik hunarmandchilik, ayniqsa, temirchilik, misgarlik, zargarlik, ko'nci, kulolchilik ancha rivojlangan. Sanoat keyingi yillarda o'sa boshlagan. Arablarning moddiy madaniyati juda ko'p umumiylikka ega bo'lsa-da, ayrim o'lkalarda o'z xususiyatlarini saqlab kelgan. Misr falohlari kichik qishloqlarda Nil vodiysining sug'orma joylarida yashaydilar. Ular xom g'ishtdan yoki guvaladan bir qavatli tekis tomli uy quradilar. Dehqon uylari, asosan, bir hujrali to'g'riburchak, oynasiz va tuynuksiz, yarmisini supali pechka (mo'risiz o'choq, tezak bilan yoqiladi) egallagan bo'lib, shunga to'shalgan bo'yra yotib turiladi. Boylar katta hovlilarda yashaganlar.

O'troq Mag'rib aholisi katta yo'l bo'yida joylashgan qishloqlarda tartibsiz joylashgan somon aralash loydan to'g'riburchak shaklida qurilgan tekis tomli uylarda yashaydi. Atlas tog'larida uylar toshdan tiklangan. Qishloq markazida minora qad ko'taradi. Har bir qishloq bir necha katta oilaviy jamoadan iborat. Mag'rib aholisining 1/4 qismi shaharlarda yashaydi. Ba'zi shaharlar hozirgacha o'rta asrlardagidek qing'ir-qiyshiq tor ko'chalar, ichkariga qaratilgan hovlili baland devorli bir-ikki qavatli uylar, minorali machitlar, markazida hunarmand va savdogarlar rastalari joylashgan bozorlar

saqlanib qolgan. Dasht ko'chmanchi qabilalari jazirama issiq va izg'irin shamoldan saqlanish uchun ko'chishga qulay jundan to'qilgan mato yoki kigiz yopilgan chodir (falij)larda yashaydilar.

Fallohlar og'ir turmush sharoitida tirikchilik o'tkazadilar. Ular-ning taomlari, asosan, makka, suli yoki tariqdan yopilgan chuchuk non va atala, piyoz, qalampir yoki bodring, ba'zan qurt iste'mol qiladilar, dengiz sohili va Nil vodiysidagilar baliq qovurib yeydilar, go'sht juda kam ishlatiladi. Sabzavot ham iste'mol qilinadi. Ovqatlanish uch mahol, issiq ovqat, odatda, kechki payt yeyiladi. Ichimliklardan qandsiz qora kofe, achchiq choy, arpadan tayyorlangan pivo ichiladi. Mag'ribda sabzavot va meva ko'proq iste'mol qilinadi. Afrika arablarining eng sevimli taomi bug'doy yoki arpa uni xamiridan yumaloq qilib turli aralar solingan bug'da pishiriladigan kuskus. Uni tayyorlash mahorat talab qiladi. Ko'chmanchi qabilalarning taomi xurmo, chorva mahsulotlari – qatiq, suzma, pishloq va qisman go'shtdan iborat.

Fallohlarning an'anaviy kiyimlari oq yoki ko'k chitdan (butun bo'yiga) tikilgan uzun va keng yengli ko'ylak va kaltaroq ishton, sovuq paytlarda tuya junidan to'qilgan matodan chakmon, boshida do'ppi yoki salla. Ayollar ham keng yengli, yuqorisi bo'g'ma, tik yoqali uzun ko'ylak kiyadilar, boshida shol yoki ro'mol yopinadilar, turli rangdagi munchoqlar, misdan, kumush yoki oltindan ishlangan shik, sirg'a, bilaguzuk taqadilar. Mag'ribliklar, ayniqsa, sohillarda yashovchi shahar aholisi, asosan, yevropacha kiyinishga o'tgan. Ammo milliy kiyimlar ham saqlangan. Aholi qimmatbaho burnus (yaktak)ga o'xshash kiyim kiyadilar. Marokashda boshiga salla o'ralsa, Tunisda ko'proq hoji do'ppi (fas) kiyiladi. Ayollar keng va uzun ko'ylak ustigaplash yoki shol, yuziga oq yoki kulrang chachvon yopinadilar. Qishloqlarda shaharga nisbatan yuzini kamroq bekitadilar. Tuareg qabilalarida, aksincha, erkaklar yuzini bekitib, ayollar yuzi ochiq yuradilar.

Shimoliy Afrika xalqlarining ijtimoiy tuzumida turli ukladlar mavjud. Ular quldorlik tuzumini bosib o'tib, mustamlaka arafasida feodalizmga erishgan edilar. Ammo Mag'rib va Sharqiy Sudandagi ko'chmanchi elatlar uzoq davrlargacha urug'chilik munosabatlarini

saqlab kelganlar. Yevropa davlatlarining mustamlaka hukmronligi o'rnatilgandan keyin Shimoliy Afrika mamlakatlari bozor munosabatlariga tortilib, feodalizm tuzumi yemirila boshlaydi va uning o'rnida yangi bozor munosabatlariga asoslangan ishlab chiqarish kurtak otib chiqadi.

Faqat Ikkinchi jahon urushidan keyin milliy ozodlik kurashi g'alabasi tufayli Shimoliy Afrika xalqlari, ayniqsa, Jazoir, Misr, Liviya mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tib, katta yutuqlarga erishmoqda.

Mag'ribning ichkari hududlarida yarim patriarxal, yarim feodal munosabatlari, jamoatchilik tuzumi qoldiqlari hozirgacha saqlanib kelmoqda. Saxaradagi tuareglarda jamoa kengashi boshqaruvi mavjud bo'lib, unda ayollar ham ishtirok etadi. Sudan ko'chmanchi qabilalarida ham islom tarqalgan bo'lsa-da (bakkara va h.k.), patriarxat munosabatlari saqlangan. Ularda nikohdan keyin kekin ikki-uch bola tug'ilguncha ona urug'ida yashaydi, meros ham ona tomoniga o'tadi. Bakkara qabilasida qizlar va erli ayollar ham ahxsiy erkinlikka ega. Nilot qabilalarida ham ibtidoiy qabila va urug' munosabatlari mustahkam negizga ega.

Shimoliy Afrika aholisining 94–95 foizi musulmonlar (taxminan 87 milliondan ortiq kishi), 4 foizi nasroniylar (4,7 mln.), qolganlari ibtidoiy va boshqa dinlarga itoat qiladilar. Mag'rib va Sudan ko'chmanchi qabilalarida turli sehrgarlik urf-odatlar va irimlari keng tarqalgan.

Nazorat savollari:

1. *Afrika qitasining joylashishi va etnik tarkibi.*
2. *Afrika xalqlarining shakllanishi va tarkib topishi haqida gapirib bering.*
3. *Afrika xalqlarining tili va irqi haqida gapirib bering.*
4. *Afrika xalqlarini madaniyati haqida gapirib bering.*
5. *Afrika xalqlarining qabilaviy urf-odatlar va irimlari haqida ma'lumot bering.*
6. *Afrika xalqlarining an'anaviy kiyimlari haqida gapirib bering.*

12-MAVZU: G'ARBIY VA MARKAZIY AFRIKA XALQLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining geografik o'rni, tabiati va aholisi. 2. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi. 3. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining tili va turlari. 4. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining madaniyati.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: G'arbiy va Markaziy Afrika aholisi turli antropologik va lingvistik guruhlardan iborat bo'lib, o'zlarining xo'jalik faoliyati, madaniyati va dinlari bilan biroz ajralib turadi. G'arbiy Afrikaning shimolida Mali va Niger hududida yashovchi tuareglar yevropoid irqining O'rta yer dengizi tipiga mansub. Yevropoid belgilari Markaziy Afrikaning shimoliy hududlaridagi lubi kanuri kabi elatlarda ham biroz seziladi. Qolgan barcha xalqlar katta negroid irqiga tegishli. Ammo ular ayrim tiplarga bo'lingan. Masalan, badanining rangi, labining qalinligi, prognatizm, bo'yi va boshqa belgilari bilan Senegal tipi (volof xalqi), niger tipi (mandingo xalqi), chad tipi (xausa xalqi), saxara tipi (sara xalqi), pakana bo'yli negeril tipi (pigmeylar) bir-biridan ajralib turadi.	
Pedagogik vazifalar: talabalarga G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining geografik urni, tabiati va aholisi, G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi, G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining tili va turlari, G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining madaniyati haqida ma'lumot berish, etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatishdir; G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlari, elatlarining yashash tarzini, etnik jihatdan xilma-xilligini o'rgatish;	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.

O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Elektron darsliklar tashkil etish.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ishtirak jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining geografik o'rni, tabiati va aholisi. 2. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi. 3. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining tili va turlari. 4. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining madaniyati.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rni bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar;

jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; jarayonni tushuntirish.	– jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining geografik o'rni, tabiati va aholisi.
2. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi.
3. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining tili va turlari.
4. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining madaniyati.

Tayanch tushunchalar: G'arbiy Sudan, bantu, volgf, mandingo, xausa, nigeriya-pigmei, fulbe yoruba, cholvir.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.
2. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
3. Этнография. – М., 1982..
4. Народов мира. – М., 1988.
5. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
6. Пучков П.И. Формирование населения Меланезии. – М., 1968.
7. Арутюнян Й.В., Дробизева Л.М., Сусолоков А.А. Этносоциология. – М., 1998.
8. Нации и национализм./ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002.
9. Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – М., 1991.
10. Чеснов Й.В. Лекции по исторической этнологии. – М.: Гардарики, 1998.
11. Akchayev F. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Jizzax: Sangzor, 2014.
12. Ashirov A. Etnologiya: O'quv qo'llanma. – T.: Yangi nashr, 2014.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Afrika bo'yicha Iqtisodiy komissiyasi taklifiga binoan G'arbiy va Markaziy Afrikaga tabiati, etnik tuzilishi, tarixi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining umumiy xarakteriga qarab 24 ta mamlakat kiritilgan. Etnik jihatdan bu yerda yashovchi xalqlarning ko'pchiligi G'arbiy Sudan va Bantu xalqlari degan nom bilan atalgan. Bularning ko'pchiligi XX asr o'rtalariga qadar Yevropa davlatlarining mustamlakasi bo'lib kelgan. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin butun Afrikani larzaga keltirgan milliy-ozodlik harakati juda ko'p xalqlarning mustaqil rivojlanishiga yo'l ochib berdi. Tarixiy «Afrika yili» nomi bilan kirgan 1960-yilda G'arbiy va Markaziy Afrikaning 15 ta mamlakati siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritgan edi. Shulardan eng kattalari Nigeriya va Zoir, keyin Senegal va Mali, Mavritaniya va Benin (ilgarigi Dagomeya), Niger va Yuqori Volta, Fil Suyagi sohili va Togo, Chad va Gobon, Markaziy Afrika va Kongo Xalq Respublikasi, Kamerun va S'erra-Leone. 1965-yilda Gambiya, 1968-yili Ekvatorial Gvineya, 1973-yilda Gvineya-Bisau, 1975-yil Yashil orollar buruni va Angola mustaqil respublika deb e'lon qilindi. Bu mamlakatlarda hozir muhim etnik jarayon ro'y bermoqda.

G'arbiy va Markaziy Afrika aholisi turli antropologik va lingvistik guruhlardan iborat bo'lib, o'zlarining xo'jalik faoliyati, madaniyati va dinlari bilan biroz ajralib turadi. G'arbiy Afrikaning shimolida Mali va Niger hududida yashovchi tuareglar katta yevropoid irqining O'rta yer dengizi tipiga mansub. Yevropoid belgilari Markaziy Afrikaning shimoliy hududlaridagi tubi kanuri kabi elatlarda ham biroz seziladi. Qolgan barcha xalqlar katta negroid irqiga tegishli. Ammo ular ayrim tiplarga bo'lingan. Masalan, badanining rangi, labining qalinligi, prognatizm, bo'yi va boshqa belgilari bilan Senegal tipi (volof xalqi), niger tipi (mandingo xalqi), chad tipi (xausa xalqi), saxara Upi (sara xalqi), pakana bo'yli negeril tipi (pigmeylar) bir-biridan ajralib turadi.

G'arbiy Afrikaning etnolingvistik qiyofasi juda rang-barang. Bu yerda hozir bir necha til oilalari va juda ko'p turkumlarga mansub etnoslar yashaydi. Afroosiyo til oilasiga kiradigan barbar va tuareglar hamda chad turkumiga mansub xausalar bilan birga niger-kordofa, nil-saxara, benue-kongolez til oilalariga tegishli juda

ko'p xalq va elatlar keng hududda joylashgan. Markaziy Afrika-ning etnolingvistik xaritasi ancha yaxlit, umumiylikka ega, asosan, bantu tillarida gapiradigan xalqlardan iborat. Bantu xalqlari miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida Markaziy Afrikada paydo bo'lib, bu yerda qadimdan yashab kelgan pigmey va bushmenlarni qiqib chiqarganlar. Hozir Markaziy Afrikada 32 mln. bantu xalqlari yashaydi. Shulardan eng yirigi baluba (4,4 mln. kishi), bakongo (4,4 mln.), ovim bundu (2,3 mln.), bambundu (1,7 mln.) va h.k. G'arbiy Afrikada xausa va unga yaqin tilda gapiradigan xalqlar 10 mln. kishi, benue-kongolez tilida ham 7 mln., volt tilida 8 mln. g'arbiy atlantik tilida 10 mln. dan ortiq xalq gaplashadi.

Xo'jalik jihatdan mazkur mintaqa Shimoliy Afrikadan keyin ancha rivojlangan. Bu yerda ham qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning negizini hosil qiladi. Okeandan uzoqda magistral transport yo'llaridan chekkada joylashgan Markaziy Afrika xalqlarining an'anaviy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik bo'lib, 80 foiz aholining hozirgacha asosiy tirikchilik manbayi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida jamoachilik munosabatlari saqlanib kelmoqda.

Mahalliy dehqonchilik tropik iqlimga moslashgan, o'rmonlarni chopib, ochilgan yerga kul aralash yerga chopqi (butali yog'och xodaga temir tish kiygizilgan) bilan ishlov berib ekin ekiladi. Bo'z yerga ekin 5–6 yil, ba'zan yer ko'p bo'lsa 10–12 yildan keyin qayta ekiladi. Asosiy ekinlardan sholi, makka, sulii, batuta, shakarqamish, loviya ekiladi, tropik o'rmonlarda yams, manioka, taru, yeryong'oq (araxis), non daraxti, banan, qovun, qovoq, sitrus va meva daraxtlari o'stiriladi. Muhim an'anaviy «etnik» mahalliy ekinlardan sholi gvineya-liberiya zonasida yashovchi xalqlarga xos bo'lib, odatda, sug'orilmay ekiladi. Sholikorlik Niger va Gambiya daryolari sohillarida 3,5 ming yillar muqaddam paydo bo'lib, boshqa joylarga tarqalgan. Uni daryo yoqasidagi pastlik suv toshqini serob yerlarda yoki, ko'pincha, ekvatorial iqlimli namli seryomg'ir tropik o'rmonlarda ekadi. G'arbiy Afrikada sholidan yiliga 400 ming tonnaga yaqin hosil olinadi.

Mustamlakachilik siyosati natijasida ayrim mamlakatlar eksport uchun maxsus ekinlarni ekishga ixtisoslashtirilgan edi. Doimiy nam iqlimli o'lkalarda, asosan, shimoliy kenglikning 8 daraja janu-

bida joylashgan o'lkalarda eng foydali eksport ekinlari madaniylashtirilgan. Ayniqsa, Gvineya bo'g'oziga yaqin joylashgan mamlakatlarda kakao, kofe, banan, geveya, ananas, kokos palmasi kabi o'simliklar o'stiriladi. G'arbiy Afrikada jahonda yetishtiriladigan kokosning 2/3 qismi, butun qit'adagi kokosning 90 foizi o'stiriladi. Gambiyada yeryong'oq, Nigeriya va Dagomeyada xurmo, Fil Suyagi sohilida kofe (jahonda uchinchi o'rinda, qit'aning 90 foiz hosili), Liberiya va Nigeriya xurmo moyi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Markaziy Afrikada ham yirik plantatsiya xo'jaliklarida eksport uchun xurmo yog'i, kauchuk, banan, shakarqamish, kofe, kakao, tamaki, yeryong'oq (araxis) va paxta yetishtiriladi. Bu yerda o'rmon ko'p bo'lganligi tufayli qimmatbaho daraxt turlari ham eksport qilinadi (butun qit'aning 1/3 qismi Markaziy Afrikada tayyorlanadi). Jahon bozorida okume, maxogani, iroko kabi daraxtlar yuqori baholanadi. Yuqori Gvineyaning tropik o'rmonlarida yashovchi yoruba, ibo, oshanti kabi xalqlar don ekinlariga uncha e'tibor bermaganlar, asosan, yams, manioka, taro, araxis, banan, sitrus va boshqa meva daraxtlari yetishtirganlar. Bolof, serer, mandingo, xausa kabi qadimiy dehqonchilik kasbiga ega xalqlar esa, asosan, don ekinlari: jo'xori, suli, makka, bug'doy, suv serob joylarda sholi ekanlar. Chorvachilik sust taraqqiy etgan. Faqat Xausa, Mandingo sohillarida yashovchi ayrim etnik guruhlarda uy hayvonlari saqlangan. Ular ovchilik va baliqchilik bilan ham shug'ullangan.

Chorvachilik faqat shimoliy va janubiy hududlarda fulbe, tuareg xalqlarida keng tarqalgan. Ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turmush tarzida yashovchi bu xalqlar, asosan, zebu, kichkina ho'kiz — ndama, ot, tuya, qo'y va echki boqib kun kechiradi. Janubiy kenglikning 10 daraja pastida Gvineya savannasida yirik shohli mol boqish mumkin emas, chunki sese pashshasi molga qirg'in keltiradi. Shuning uchun fulbe xalqlarining ko'chish hududi ham mazkur kenglikning shimolida cheklangan. Yirik shoxli mollar, asosan, Sudan, sohil mamlakatlari: Mali, Yuqori Volta va Nigeriyada mavjud. Dehqonchilik xo'jaliklarida ham qisman mol saqlanadi, uni faqat bayramlarda va diniy marosimlarda so'yadilar.

G'arbiy va Markaziy Afrika qishloq aholisining ko'pchiligi qadimiy davrlardan to hozirgacha barcha ishlab chiqarish qurollari, uy-

to'zg'or buyumlari, kiyim-kechak va boshqa zarur mahsulotlarni uyda ishlab chiqarganlar. Ayniqsa, G'arbiy Afrikada hunarmandchilik nihoyatda rivojlangan. To'qimachilik va ko'ncilikda xausa xalqi juda yuksak san'atga ega bo'lgan. Turli gazlamalar, ajoyib teri muhsulotlari, har xil qop va idishlar, poyabzal, egar, kamar va b.k. lar zo'r mahorat bilan yaratilgan va uzoq yurtlarga chiqarilgan. Fulbe, Mundigo, Xausa xalqlarining temirchi va misgarlari omoch tishi, bel, ketmon, o'roq, pichoq, qilich, xanjar, nayza va har xil bezaklar ishlab chiqarganlar. Temirchilik eng hurmatli kasb hisoblangan. Gvineya xalqlari, Ganadagi ashanti, Nigeriyadagi yoruba, Kamerundagi bamuma kabi xalqlarda badiiy hunarmandchilik nihoyatda rivojlangan. Ular sopoldan, jez va fil suyagidan juda ajoyib haykallar yasaganlar. Benin hunarmandlari hayvonlarning kichkina, podsholar va ajdodlarining yirik hajmdagi haykallarini jezdand qiyish malakasiga ega bo'lganlar. Ular hatto ko'shk va saroylarni bezaydigan turli rasm, bezak va haykallar yasay olganlar. Bantu xalqlari turli xildagi chipta va savatlar to'qishda ham mahoratga erishganlar. Yog'och o'ymakorligida G'arbiy Afrika xalqlaridan oldinga chiqadigani yo'q.

Hozir G'arbiy va Markaziy Afrikaning iqtisodiy taraqqiyotida qazilma boyliklarning ko'pligi muhim ahamiyatga ega. Yaqin davrgacha bu yerda og'ir sanoat bo'lmagan. Mustaqillikka erishilgandan keyin, ayniqsa, yirik port shaharlarida asta-sekin sanoat korxonalari paydo bo'la boshlaydi. Masalan, Dakara, Abidjon, Jantil, Luanda, Port-Xarkorte va Zarrida neft ishlab chiqarish zavodlari, Gvineyada alumin uchun zarur loy tuproq zavodi, Nigeriyada simob eritish zavodi, Gana va Kamerunda alumin zavodi, Zoida tog' koni sanoati va olmos kavlab olish korxonalari (jahonda eng katta olmos koni), Kongoda qo'rg'oshin va oltin konlari, Gabonda marganes va uran konlari, Kamerunda boksit, Gobon va Kongoda yuqori sifatli temir ishlab chiqarish korxonalari paydo bo'ldi. Nihoyatda boy va rang-barang mineral resurslarning topilishi mazkur mintaqada eng muhim sanoat tarmoqlarining rivojini ta'min qilmoqda. Markaziy Afrikada yog'och ishlab chiqarish, to'qimachilik, oziq-ovqat sanoati sohalari ham rivojlangan. Og'ir sanoatning asosiy mahsulotlari eksportga ishlaydi.

Gʻarbiy va Markaziy Afrika aholisi turmush tarzi va tabiiy sharoitga moslashgan uylarda yashaydilar. Barcha mamlakatlar, asosan, agrar xoʻjalikka ega boʻlganligi tufayli aholining koʻpchilik qismi qishloqlarga joylashgan. Ammo Gʻarbiy Afrika qadimiy shahar madaniyatiga ega boʻlib, bu yerda oʻrta asrlardayoq 70 ga yaqin shahar mavjud boʻlgan mintaqada keyingi davrlarda shaharlar koʻpayib, migratsion jarayon ancha kuchaygan. Markaziy Afrikada, aksincha, shaharlar, asosan, soʻnggi vaqtlarda paydo boʻla boshlagan, aholi migratsiyasi juda past. Umuman mintaqaning 70–80 foiz aholisi qishloqda joylashgan, ayrim mamlakatlarda undan ham koʻp (Chadda 93, Angola va Zairda 80–90, Niger, Liberiya, Mali, Gvineya-Bisau va Yuqori Voltada 90–95 foiz aholi qishloqlarda yashaydi).

Turli shakldagi uylar, asosan, loy va yogʻochdan quriladi. Mande, xausa va gʻarbiy bantu xalqlari loydan doirasimon, oynasiz konus shaklidagi somon bilan yopilgan tomli uylarda yashaydi. Mali va Gvineyada yashovchi mandingo xalqi 30–40 kishilik ikki-uch avloddan iborat katta oilalar birikib, yogʻoch devorlar bilan oʻralgan bir necha uylarda istiqomat qiladi. Bunday uy shamoyili sukala deb ataladi. Hozir ham koʻchmanchi fulbe qabilalari doira qilib joylashgan, oʻrtasida mol saqlaydigan qoʻraga aylangan uylarda qavm-qarindoshlar jamlanib, bir oila boʻlib yashaydi. Bunday qurilgan uylarga vuro deb nom berilgan. Qishloq oʻrtasida, odatda, jamoa majlislari uchun katta uy tiklangan. Koʻpincha, tropik oʻrmonlarda uchraydigan bunday jamoa uylarida erkaklar savat, boʻyra va boshqa buyumlar toʻqigan, oʻymakorlik va haykaltaroshlik qilgan, jamoa sudi va boshqa muhim masalalarni hal qilgan. Qishloqlarda 200–300 kishi yashagan. Niger vohasida mingga yaqin kishilik qishloqlar ham mavjud.

Gvineya sohilida yashovchi xalqlar yogʻochdan qurilib, loydan urilgan toʻrtburchak shaklidagi tekis somon tomli uylarda yashaydi. Masalan, yorubalarda uylari ichkariga qaratilgan bir necha hovlilar mavjud. Uylarning devorlari bezatilgan, ustunlarga oʻyma naqshlar berilgan. Gana xalqining uylari ichkari va tashqariga boʻlingan, hovlilar devor bilan oʻralgan. Koʻchmanchi fulbe va tuareglar koʻchishga qulay teri yoki chipta yopilgan chodirlar tiklaganlar.

Malidagi songai xalqlari o'ziga xos somon chiptalar bilan egilgan chivliqlarga birkirilgan uylarda yashaydilar. Bunday uylar toshqin kelpanda ko'chirishga qulay bo'lgan.

Mahalliy aholining kiyimlari ham tabiiy sharoitga moslashgan. Sudan sohilliklarining erkaklari keng ko'ylak va sharovar (cholvir), ayollari yubkaga o'xshash beldan past to'piqqacha bir necha marta o'ralgan rangli chitdan iborat kiyim kiyadilar. Tog' etaklarida yashovchi fulbe qabilalari sovuqdan ko'ylak-ishton, ustiga jun matodan tikilgan plash yopinganlar. Tropik o'rmonlarda yashovchi aholining ko'pchiligi oddiy belbog' bilan cheklangan. Poyabzal deyarli kiyilmaydi, faqat sahroda issiq qumdagi qabilalar sandal kiyganlar. Tuareglarning erkaklari boshdan oyoq qora matoga o'ranaadi. Shaharlarda yevropacha kiyimlar tarqalgan.

Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholining taomlari, asosan, guruch, sul, manioka va sabzavotlar, guruch, qo'ziqorin, sabzavot, go'sht yoki baliq bilan pishiriladi, sulidan atala, maniokadan non pishiriladi. Chorvador fulbe, asosan, sut mahsulotlarini iste'mol qiladi, sul yoki makkadan atala pishirib, yog' qo'shib yeyiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi xilma-xil. Hatto eng rivojlangan gvineya turkumiga kiradigan xalqlarda ham urug'chilik tuzumi qoldiqlari saqlangan. Masalan, XVI asrlarda paydo bo'lgan keyin ingliz mustamlakachilari tomonidan yemirilgan Ashanti davlati bir necha viloyatlarga bo'linib ularni podsho tomonidan tayinlangan urug'-jamo'a boshqarib turgan. Jamoa qon-qarindoshlik prinsipi asosida tuzilgan, taxt va oqsoqollar vazifasi ona urug'i tomonidan belgilangan, meros ham patriarxal tipda bo'lgan. Boshliq (rais) va lot etsa, uning o'rniga opasining katta o'g'li tayinlangan. Diniy e'tiqodga binoan har bir kishiga otadan jon, onadan qon: nasl-nasab o'tar emish.

Yoruba mamlakatida davlat ishlarida ayollar ishtirok etgan. Bosh hokim qoshida saroyda oliy maslahatchi etib ayol kishi tayinlangan. U «podshoning onasi» deb e'lon qilingan, hokimning chinakam asl onasi esa o'g'li taxtga chiqishi bilan qatl etilgan. XVII asrda Dagomeyada hatto ayollar gvardiyasi mavjud bo'lgan. Ayrim olimlarning fikricha, sudan-sohil xalqlarining ancha qismi sinfiy jamiyatga patriarxatni chetlab, to'g'ri matriarxatdan o'tgan.

Chunki Atlantik okean sohillari va o'rmon chekkalaridagi ayrim qabilalarda to XIX asrgacha urug'-qabilaviy tuzumda matriarxat belgilari aniq namoyon bo'lgan. Patriarxal munosabatlarining tipik shakllari esa XVII asr boshlarida yirik siyosiy birikma tashkil qilgan ko'chmanchi fulbe qabilalarida saqlangan.

Ibtidoiy tuzum qoldiqlaridan mintaqada eng ko'p tarqalgan shakllaridan biri Okeaniyadagi maxfiy ittifoqlardir. Erkaklardan tashkil topgan mazkur ittifoqlar dastlab matriarxat urug'iga qarama-qarshi tarzda paydo bo'lib, yangi jamiyatga kelib murakkab funksiyani bajaradi. Maxfiy ittifoqlar jamiyat hayotiga ta'sir ko'rsatib kelgan. Masalan, Liberiya paydo bo'lgan Poro nomli erkaklar ittifoqi, Kamerundagi Egba va Ngua ittifoqlari, asosan, zodagonlardan tashkil topgan va uning boshida mahalliy qirol turgan. Sinfiy jamiyat sharoitida erkaklar ittifoqi davlat vakolatidagi (sud qilish, politsiya) ayrim vazifalarni bajargan. Ular qo'pol kuchga tayanib, din bilan niqoblangan holda har xil hurofiy animistik va sehrgarlik bilan to'la marosimlar o'tkazib, aholini vahimaga solib turgan, hokimlarga soliq to'plash, boylik orttirish, siyosiy dushmanlarni yo'qotishda tayanch bo'lgan. Vahimali niqob va kiyimlarda dahshatli arvoqlar shaklida kutilmagan paytda paydo bo'lib, qora niyatlarini amalga oshirgan.

Maxfiy ittifoqlarga kirish murakkab, avvalo, maxsus maktablarni tugatish zarur. Masalan, Liberiya paydo bo'lgan Poro ittifoqiga 12-14 yoshli bolalar qabul qilingan, maxsus ta'lim-tarbiya berilib, og'ir sinovlardan keyingina a'zolikka o'tkazilgan. Bola bir necha oy o'qitilgan, unga jasorat ko'rsatish, sabr-toqat qilish va boshqa har xil hunarlarni o'rgatganlar, turli sinovlardan o'tkazganlar. Qurol ishlatish, ov qilish, baliq tutishni egallaganlaridan so'ng o'rmonning eng qalin joyida maxsus marosimlar o'tkazib fотиha berganlar. Onda-sonda vahimali niqoblangan ittifoq a'zolari shovqin-suron bilan qishloqlarda paydo bo'lib, ajdodlarning arvoqlariga bag'ishlab diniy marosimlar o'tkazishgan. Liberiya va Sudanda ayollarning ham maxfiy ittifoqi borligi aniqlangan. Unda ham maxsus maktablarda keksa ayollar ta'lim-tarbiya bergan, marosimlar o'tkazgan. Odatda, Afrikani ajdodlar ibodatining klassik namunasi deb hisoblashadi. Bu bejiz emas, chunki butun Afrikada, ayniqsa, uning

gʻarbiy va janubiy qismida ajdodlarga sigʻinish nihoyatda keng tarqalgan. Ammo bu yerda islom va nasroniy dinlari ham muhim oʻrinni egallaydi. Gʻarbiy Afrikaga islom dini IX–X asrlarda kirib kelgan va mahalliy dinlarni siqib chiqara boshlagan. Hozir bu yerdagi aholining 32 foizi (61 mln. dan ortiq kishi) musulmon, taxminan 18 foizi (21,4 mln. kishi) nasroniy dinida (XIX asrda tarqala boshlagan), qolgani mahalliy diniy eʼtiqodlarga rioya qiladi. Masalan, Liberiyada aholining 3/4 qismi, Fil Suyagi sohilida 2/3 qismi, yuqori Volta va Ganada 3/4 qismi, Nigeriya va Gvineya-Bisau da yarmiga yaqini mahalliy anʼanaviy dinlarga, ayniqsa, ajdodlar muvohiga sigʻinadi. Sunna mazhabidagi islom Gʻarbiy Afrikaning, asosan, shimolida va sohil hududida, ayniqsa, Senegal, Gambiya, Gvineya, Mali, Niger kabi mamlakatlarda hukmron dinga aylangan. Masalan, Nigyerda 96 foiz aholi, Senegal va Gambiyada 80 foiz aholi musulmon. Mahalliy aʼanaviy diniy eʼtiqod va ibodatlariga rioya qiluvchilar Gʻarbiy Afrikada 38 foiz (52,3 mln. dan ortiq kishi)ni tashkil qiladi. Markaziy Afrikada esa mahalliy dindagilar 14 foizdan ortiq aholi (19,2 mln. kishi)ni tashkil qiladi. Ammo islomga nisbatan nasroniylik koʻproq tarqalgan va ancha mustahkam saqlangan. Markaziy Afrika aholisining 20 foizdan ortigʻi (23,7 mln. kishi) nasroniy dinida. Bulardan tashqari mintaqada nasroniy-afrika aralashma diniy eʼtiqodlar ham keng tarqalgan. Bunday sinkretik dinlar taʼsiriga Gʻarbiy Afrikaning 26 foiz aholisi, Markaziy Afrikaning 17 foiz aholisi oʻtgan.

Gʻarbiy va Markaziy Afrika xalqlarining badiiy hunarmandchilik sanʼati naqadar yuksak boʻlsa, uning ogʻzaki ijodi, oʻyin va musiqa sanʼati ham shunchalik rivojlangan. Ajoyib arxitektura namunalari, goʻzal koʻshk va saroylar, afsonaviy obrazlar tasviri berilgan haykal va ustunlar, quyma metall va oʻyma yogʻoch sanʼati namunalari bilan bir qatorda, beqiyos ogʻzaki adabiy merosni avlodma-avlod saqlab kelgan baxshi (griot)lar, ashulachi va raqqosalar jahon madaniyatiga munosib hissa qoʻshib kelmoqda. Hozir ham xalq ijodi zaminida paydo boʻlgan 202 professional arxitektorlar va adabiyotchilar, aktyor va raqqosalar, musiqachi va ashulachilar, rassom va haykaltaroshlar oʻzlarining goʻzal sanʼatla-

rini Xalqaro festivallarda, konsert dasturlarida namoyish qilmoqda, olqishlarga, hurmat-e'tiborga sazovor bo'lmoqda.

Afrika qit'asining sharqiy qismida har xil irqdagi o'ziga xos maishiy turmush va madaniyat yaratgan turli etnoslar yashaydi. Bu yerda mustamlaka bo'lmagan yagona davlat – Efiopiya, jahon olmos bozorida yetakchilik qilayotgan Janubiy Afrika Respublikasi va Namibiya joylashgan. Sharqiy Afrikaga (Efiopiyadan tashqari) Somali, Jibuti, Keniya, Uganda, Tanzaniya, Ruanda, Burundi, Zambiya, Malavi mamlakatlari kiradi.

Qadimiy irqlardan Sharqiy Afrikadagi efio, negroid, negrit yoki pigmey va bushmen tiplari so'nggi 12–10 ming yillar muqaddam shakllana boshlagan. Bu yerda chorva va dehqonchilik madaniyati Nil vohasiga nisbatan keyinroq eramizdan avvalgi VI ming yilliklarda neolit davrida yuzaga kelgan. 4–5 ming yillar muqaddam Efiopiya tog' etaklarida uy hayvonlarini qo'lga o'rgatib, don eka boshlaganlar. Neolitik makonlar, dala va kanallar Sharqiy Afrikaning qurg'oq hududlarida, Buyuk ko'llar atrofida topilgan. Shimoli-sharqiy qismida kusht tilida gapiradigan qadimiy tub aborigen aholi, butun sharqda tarqoq holda dehqonchilikni bilgan bantular (ntu – «odam», ba – «-lar», ya'ni «odamlar» degan ma'noda) xalqlari yashagan.

XIV–XVIII asrlarda bantular ilk yirik feodal davlatlari (Kitar, Karave, Luanda, Urundi, Buganda, Anakole kabilar)ni yaratgan. Milodning I ming yilligi oxirlarida Hind okeani sohillari va orollarida arab madaniyati ta'sirida o'ziga xos suaxil madaniyati paydo bo'ladi. Bu yerda turli elatlar yashaydigan shahar-davlatlar (Pate, Lamu, Mombasa, Kliva va h.k.) tashkil topadi. Asli suaxil xalqi bantular bilan kelgindi osiyoliklarning aralashmasidan paydo bo'lgan. Ular islom diniga o'tib, o'z madaniy xususiyatlarini saqlab qolganlar. Suaxil xalqi hozir Keniya va Tanzaniyaning sohil hududlarida, Zanzibar, Pemba va Mafiya orollarida yashaydi. Sharqiy Afrikaning shaharlariga osiyolik arablar va hindular ko'plab kelib o'rtnashgan.

Janubiy Afrikaning tub aholisi, asosan, bushmenlar va guttentotlardir. Ular qadimgi zamonlarda butun Janubiy va qisman Sharqiy Afrikaning cheksiz tropik o'rmonlarida joylashgan. Hozirga-

cha ularning ibtidoiy ajdodlari yaratgan qoyatosh rasmlari saqlanib qolgan. Ularda yovvoyi hayvonlar, ov qilish, terimchilik va urush manzaralari, turli marosimlar tasvirlangan.

Bushmanlar (asli ma'nosi «butazor odamlari», yevropaliklar bergan nom) na dehqonchilik, na chorvachilikni bilganlar, faqat ovchilik va terimchilik bilan kun kechirganlar. Ular muayyan hududlarga ega bo'lgan qabilalarga bo'linib, daydilikda kichik guruh bo'lib, ovqat izlab ko'chib yurganlar. Erkaklar o'q-yoy, cho'qmor va nayzacha bilan ov qilganlar, ayollar esa uchi o'tkir tayog bilan yer kovlab yemishli ildizlar, chuvalchaglarni topib tirikchilik qilganlar.

Guttentotlar bushmenlarga nisbatan biroz yuqori madaniyatga ega bo'lgan. Ular faqat bir necha asr muqaddam chorvachilikka o'tganlar, yirik va mayda shoxli mol boqib kun kechirgan. Ular ham tropik o'rmon aholisidek uylarini doirasimon qo'ra qilib (kraal shaklida) qurgan va katta patriarxal oilalarga bo'linib joylashgan. Guttentotlar qo'shni bantu xalqlaridan kulolchilik, temir eritish va ishlab chiqarish, temir qurollardan foydalanishni o'rganganlar.

Afrika qit'asining janubiy qismi etnik qiyofasi ancha murakkab. Janubiy Afrika mamlakatining 5/4 qismi (61 mln. kishi) turli etnoslardan, quramalashib ketgan afrikaliklardan iborat. Eng ko'pi bantu xalqlari (umumiy aholining 78 foizi), bushmen va guttentotlar 0,5, yevropaliklarning avlodlari metislar bilan 19, kelgindi osiyoliklar va ularning avlodlari 2 foizni tashkil etadi.

Mazkur hududda yashovchi xalqlarning ichida eng birinchi demokratik tuzumga qadam tashlagan ko'p sonli (43,3 mln.) aholiga ega bo'lgan Efiopiya etnik jihatdan alohida o'rinni egallaydi.

Efiopiya – eng qadimiy madaniyat markazlaridan biri. Bu yerda topilgan toshdan yasalgan ibtidoiy mehnat qurollari 3 mln. yillar muqaddam paydo bo'lgan. Ibtidoiy makonlardan paleolit va, ayniqsa, neolit davriga oid obidalar ko'p topilgan. Eramizning boshlarida paydo bo'lgan Aksum podsholigi IV–IX asrlarda gullab-yashnagan. Misr, Rim-Vizantiya imperiyasi va Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqasi o'rnatilgan, V asrlardan nasroniy dini tarqalgan edi.

Madagaskar aholisining yarmidan ko'pi (54 foizi) mahalliy an'anaviy dinlarga, ayniqsa, ajdodlarga sig'inish ibodatiga amal

qiladi. Odamning hayoti tug'ilishidan to o'limigacha urug' ibodati marosimlari va odatlari bilan to'la, hosil to'plash va molni bo'lalashi ham turli urf-odatlar bilan nishonlanadi. Malagasiylarning turmushida dafn qilish va xotirlash marosimlari alohida o'rinni egallaydi. Xotira marosimlarida musiqa, ritual raqslar, miltiq otishlar, katta xarajatli xudoyilar va haftalab davom etadigan ziyofatlar juda keng tarqalgan. Ayniqsa, qabr ustiga qo'yiladigan yodgorlik ustunlari chiroyli qilib o'rnatiladi, o'yma naqshlar va ho'kiz shoxlari bilan bezatiladi. Qarindoshlarni dafn qilish va qabrlariga qarab xotirlash eng muhim odatlardan hisoblanadi. Shuning uchun sohil aholisida qabristonlarni obodonlashtirish, dabdabali sag'ana tiklash, qimmatbaho haykallar qo'yish keng tarqalgan. Malagasiylar o'limni hayotning davomi deb tasavvur qiladi.

Orol aholisining 41 foiz qismi nasroniy diniga o'tgan bo'lsa-da, asl qadimiy an'anaviy marosimlar va urf-odatlarga amal qiladilar. Ularning tasavvurida ajdodlarning arvohlari ular bilan birga uyda yashaydi, avlodlarning turmushini, xo'jalikda, kundalik hayotida va diniy marosimlarida an'anaviy udumlarga rioya qilishlarini kuztadi. Taxminan 10 foiz malagasiylar sunna mazhabidagi islom diniga, ozgina qismi esa shia mazhabiga e'tiqod qiladi.

Malagasiylarning tasviriy san'ati amaliy xarakterga ega bo'lib, tosh yoki yog'och o'ymakorligi, sopol idishlari va gazlamadagi tasvirlar, chipta va savatlardagi naqshlardan iborat. Ba'zan motam munosabati bilan ikki-uch kun tinmay bambukdan yasalgan noyob nohinli torli asbob, nog'ora va naylar ovozi ansambl ijrosida yangrab turadi. Og'zaki ijod ham ancha rivojlangan.

Nazorat savollari:

1. *G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining etnik tuzilishi haqida gapirib bering.*
2. *G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining xo'jaligi xususida so'zlab bering.*
3. *G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining madaniyati va manaviyati haqida nimalarni bilasiz?*
4. *G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining diniy e'tiqodlari haqida gapirib bering.*
5. *G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining urf-odatlari haqida gapiring.*

13-MAVZU: AMERIKA XALQLARI VA ELATLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Amerika xalqlari. 2. Shimoliy Amerika xalqlari. 3. Markaziy va Janubiy Amerika. 4. Amerika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Amerika xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: Hindularning kelib chiqishi uzoq vaqtgacha fanda sir bo'lib, turli faraz va mulohazalarni yuzaga keltirgan. Ayrim olimlar Amerika aholisi avtohton, ya'ni shu yerda paydo bo'lgan degan fikrni yoqlab chiqqanlar. Ammo Amerikaga odamlarning Osiyodan kelganligi, uning shimoldan janubga tomon asta-sekin ko'chib tarqalganligi tasdiqlangan. Bu ko'chish Berling bo'g'izi bo'lmagan Osiyo va Amerika qit'asi qo'shilgan bir davrda ro'y bergan. So'nggi 20 yil ichida qilingan kashfiyotlarga tayanib, olimlarning ko'pchiligi bu yerda odam 30–25 ming yillar muqaddam paydo bo'lgan degan fikrga kelganlar. Atoqli antropolog L. Liki Amerikaga dastlab osiyoliklar hatto 50–100 ming yillar ilgari kela boshlagan degan fikrni aytmoqda. Ko'pchilik olimlar Janubiy Amerikaga esa odamlar dastlab 17–11 ming yillar ilgari kelgan, degan fikrni quvvatlashadi. Amerika qit'asi o'zining hududi bilan faqat Osiyodan bir oz kichikroq. Uning maydoni Grenlandiya bilan 44,5 mln. kv. km ni tashkil etadi. Atlantik va Tinch okeanlari oralig'ida joylashgan shimoldan janubga 15,5 ming km uzunlikka cho'zilgan bu qit'a, aslida, ikkita mustaqil quruqlikdan iborat. Uning 24,3 mln. kv. km (Grenlandiyasiz)ga ega bo'lgan shimoliy qismi trapetsiya shaklida, janubiy qismi katta notekis uchburchakka o'xshaydi (maydoni 18 mln. kv. km). Amerikaning shimoldagi keng qismi ekvatoridan pastroqda 4,5 ming km kelsa, tor qismi Panama hududida joylashgan bo'lib 100 km ga ham yetmaydi. XX asrda shu yerda qazilgan 80 km lik Panama kanali Tinch va Atlantik okeanlarini bog'lagan muhim xalqaro savdo yo'liga aylangan edi.	

Pedagogik vazifalar: talabalarga Amerika xalqlari muqaddima, Shimoliy Amerika xalqlari, Markaziy va Janubiy Amerika, Amerika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi, etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatish; Amerika xalqlari, elatlarining yashash tarzini, etnik jihatdan xilma xilligi; Amerika xalqining muayyan diniy tasavvurlari mavjudligi; jahon xalqlarini tabiiy-geografik joylashishi haqida ma'lumotlar berish; Amerika xalqlarining xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklar masalalarini tahlil qilish haqida keng tushuncha beradi.

O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Elektron darsliklar tashkil etish.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Amerika xalqlari. 2. Shimoliy Amerika xalqlari. 3. Markaziy va Janubiy Amerika. 4. Amerika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi.	

	9–11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
1-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pin-bord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rnini bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar;

– fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish;	– fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar;
– tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash;	– jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar;
– jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash;	– jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar;
– jarayonni tushuntirish.	– jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. Amerika xalqlari.
2. Shimoliy Amerika xalqlari.
3. Markaziy va Janubiy Amerika.
4. Amerika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi.

Tayanch tushunchalar: tabiati, flora va faunasi, antropogenez, Kordilpyer madaniyati, Xoxokam va mogolpon madaniyati, Anagazi madaniyati, Xuan-de-fuka, Irokezlar, «Jahonning xazinasi», Alpmek va sapotek madaniyati, «Xal-lach-viniki» – buyuk odam, «Elp-dorado»-oltin odam, «Inka dalasi», «quyosh dalasi».

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
2. Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.
3. Ashirov A. Etnologiya: O'quv qo'llanma. – T.: Yangi nashr, 2014.
4. Хрисанфова Е. Н., Превозчиков И. В. Антропология. – М., 2002.
5. Этнология: Учебник / Под. ред. Бромлева Й.В., Маркова Г.Э. – М.: Высш. школа., 1982.
6. Jabborov I. M. Jahon xalqlari etnologiyasi. – T.: Yangi asr avlodi, 2004.
7. Арутюнян Й.В., Дробижева Л.М., Сусолоков А.А. Этносоциология. – М., 1998.
8. Нации и национализм./ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002.

9. *Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения.* – М., 1991.
10. Чеснов Й.В. *Лекции по исторической этнологии.* – М.: Гардарика, 1998.
11. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar.* – Jizzax: Sangzor, 2014.

Amerika qit'asi o'zining hududi bilan faqat Osiyodan bir oz kichikroq. Uning maydoni Grenlandiya bilan 44,5 mln. kv. km ni tashkil etadi. Atlantik va Tinch okeanlari oralig'ida joylashgan shimoldan janubga 15,5 ming km uzunlikka cho'zilgan bu qit'a, aslida, ikkita mustaqil quruqlikdan iborat. Uning 24,3 mln. kv. km (Grenlandiyasiz)ga ega bo'lgan shimoliy qismi trapetsiya shaklida, janubiy qismi katta notekis uchburchakka o'xshaydi (maydoni 18 mln. kv. km). Amerikaning shimoldagi keng qismi ekvatoridan pastroqda 4,5 ming km kelsa, tor qismi Panama hududida joylashgan bo'lib, 100 km ga ham yetmaydi. XX asrda shu yerda qazilgan 80 km lik Panama kanali Tinch va Atlantika okeanlarini bog'lagan muhim xalqaro savdo yo'liga aylangan edi.

Ko'hna dunyo deb nomlangan Yevropa, Osiyo va Afrikaga nisbatan Yangi dunyo deb atalgan Amerikaning tabiati va iqlimi nihoyatda rang-barang. Tinch okeani sohillari bo'ylab shimoldan janubga tomon butun ikki qit'aga cho'zilgan Kordiler nomli eng yirik tog' tizmalari Tinch okeanida ro'y berayotgan tektonik jarayon bilan bog'liq. Shuning uchun bu tizmalar seysmik jihatdan notinch hisoblanadi. Bu yerda eng baland tog'liklar va hozirgacha qaynab turgan vulqonlar mavjud. Qit'aning ichki qismidagi bepoyon tayga, tundra va tropik o'rmonlar, cheksiz dasht-u biyobon va preriylar, katta-kichik ko'llar va daryolar inson uchun zarur mahsulotlarni yetkazib beradi.

Amerikaning hayvonot dunyosi ko'hna Yevropa va Osiyoga nisbatan bir oz qashshoqroq. Mustamlakachilar kelguncha bu yerda hindular tomonidan faqat alpaka, lama (mahalliy tuya), kurka kabi jonivorlar xonakilashtirilgan. Janubiy va Markaziy Amerikaning tropik o'rmonlarida burni keng maymunlar yashaydi. O'simlik dunyosi ancha boy va turli-tuman. Qit'aning ko'p madaniy o'sim-

liklari: makkajo‘xori yoki mais, kartoshka, pomidor, kakao kabilari o‘zining sifati va kishiga foydaliligi bilan ajralib turadi. Amerika ba‘zi foydali o‘simliklarning vatani ham hisoblanadi. Uning bag‘ridagi xilma-xil qazilma boyliklar hozirgi ilmiy-texnik taraqqiyotiga juda qo‘l kelgan.

Amerikadagi nasroniy aholi soni 1980-yilda 600 millionga yetdi. Shundan 250 millionga yaqini Shimoliy Amerikada, 350 millioni Lotin Amerikasida yashaydi. 2013-yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra, 908 mln. 915 ming kishi yashaydi. Yevropaliklar kelishi arafasida qit‘ada turli ijtimoiy taraqqiyot pog‘onasida turgan o‘zaro yaqin qarindosh hindu qabilalari, elatlar va xalqlar yashagan. Ularning ko‘pchiligi Meksikaning janubiy qismi, Markaziy Amerika va And tog‘larida joylashgan bo‘lib, yuksak dehqonchilik madaniyati yaratgan, yuqori ijtimoiy-iqtisodiy darajaga ko‘tarilgan xalqlarning avlodlari hisoblanadi. Shimoliy va Janubiy Amerikaning juda katta hududida tarqoq holda joylashgan kam sonli mayda qabilalar terimchilik, ovchilik va baliqchilik bilan shug‘ullanib, ibtidoiy jamoa tuzumidan yuqori ko‘tarilmagan. Amerikaning kashf etilishi arafasida hindular necha o‘n million bo‘lsa, uning shimoliy qismida (Meksikasiz) tub aholi soni 10 mln. ga ham yetmagan edi.

Hindularning kelib chiqishi uzoq vaqtgacha fanda sir bo‘lib, turli faraz va mulohazalarni yuzaga keltirgan. Ayrim olimlar Amerika aholisi avtohton, ya‘ni shu yerda paydo bo‘lgan, degan fikrni yoqlab chiqqanlar. Ammo Amerikaga odamlarning Osiyodan kelganligi, uning shimoldan janubga tomon asta-sekin ko‘chib tarqalganligi tasdiqlangan. Bu ko‘chish Bering bo‘g‘ozi bo‘lmagan Osiyo va Amerika qit‘asi qo‘shilgan bir davrda ro‘y bergan. So‘nggi 20 yil ichida qilingan kashfiyotlarga tayanib, olimlarning ko‘pchiligi bu yerda odam 30–25 ming yillar muqaddam paydo bo‘lgan degan fikrga kelganlar. Atoqli antropolog L. Liki Amerikaga dastlab osiyoliklar hatto 50–100 ming yillar ilgari kela boshlagan degan fikrni aytmoqda. Ko‘pchilik olimlar Janubiy Amerikaga esa odamlar dastlab 17–11 ming yillar ilgari kelgan degan fikrni quvvatlashadi.

Tub amerikaliklarning ajdodlari butun qit‘ada Shimoliy Alyaskadan janubdagi Olovli yergacha osiyoliklar ekanligini arxeologik dalillardan tashqari antropologiya tuzilishlari ham tasdiqlaydi. Ular-

ning hammasi mongoloid irqiga oid bo'lib, badanining kam tukliligi, qora ko'zliligi, keng yalpoq yuzliligi va yonoq suyagining chiqqanligi bilan umumiy o'ziga xos tipni paydo qilgan. Ammo hindular aslida mongoloidlaridan baland bo'yli, burgutsimon burni, epikantus (ko'z qiyachig'i)ning kamligi va uzunchoqroq yuzi bilan ajralib turadi. Ular balki, ayrim olimlarning fikricha, o'zlarining osiyolik ajdodlarining antropologik tuzilishini saqlab qolgandir. Hindulardan Shimoliy Amerika va Grenlandiyaga tarqalgan aleut-eskimoslar ancha ajralib turadi. Ularda mongoloid belgilari juda kuchli va hozirgi shimoli-sharqiy osiyoliklarga ancha yaqin. Demak, aleut-eskimoslar Amerikaga kelgan aholining eng oxirgi oqimi bilan bog'liq.

Qolgan barcha hindular bir necha asrlar va hatto ming yillar davomida asta-sekin shimoldan janubga va keyin qit'aning ichki hududiga tarqalgan hamda turli elat va xalqlarning shakllanishiga asos bo'lgan. Ba'zi umumiy belgilariga qarab ularni, odatda, uch katta guruhga: shimoliy amerikalik, markaziy amerikalik va janubiy amerikaliklarga bo'ladilar. Ular o'zaro faqat bo'yi va terisining rangi bilan farqlanadilar. Shimoliy Amerika hindulari bo'yining balandligi, ko'zining to'g'ri qiyig'i va burgutsimon burni bilan ajralib turadi.

Markaziy va janubiy amerikalik hindular eng qadimiy irqiy belgilarini saqlab qolganlar, odatda, ular past bo'yli, ochiq jigar-rang badanga ega. Badiiy adabiyotda, ayniqsa, F. Kuper asarlarida, hindularni «qizil tanlilar» deb ham ataydilar. Amerika tub joy aholisining tillari kam o'rganilgan. Ammo ular juda ko'p mayda til guruhlariga bo'linib ketgan. Olimlarning aniqlashiga qaraganda, bu yerda hindularning taxminan ikki mingdan ortiq tillari mavjud bo'lib, ularni 110 ta til oilasiga bo'lish mumkin. O'z navbatida, mazkur tillar oilasi beshta eng yirik til guruhlariga birlashtirilgan; makrokarib, makroaravak, makrokechua, makromayya va baskdene. Balki bu tasnif hindularning ko'chib kelish jarayonini, ya'ni migratsion to'liqinni aks ettirishi ham mumkin. Bulardan tashqari, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan yana uchta til turkumiga birlashtirilgan tarqoq qabilalar borki, ular Janubiy Amerikada joylashgan bo'lib, eng dastlabki migratsiya bilan bog'liq.

So'nggi davrlargacha ko'pchilik qabul qilgan tasnif asosida mahalliy tillar 20 ga yaqin til oilalariga birlashtirilgan.

Hozirgi davrda hindu tillarining asosiy qismi ayrim mam-lakatlarning davlat tillari tomonidan siqib chiqarilgan yoki siqib chiqarish arafasida. Faqat eng yirik til oilalari: kechua, aymara, mayya va ularga yaqin tillar o'z mavqeyini saqlab qolganlar. Bu tillarda Peru va Boliviya da hatto maktablar va adabiyot mavjud. 1975-yil 27-iyunda birinchi marta Amerika qit'asida Peru hokimi-yati kechua tilini davlat tili deb e'lon qildi. Paragvayda ispan tilini yengib o'tib, mavqeyini tiklagan guarani tilida adabiyot va matbuot mavjud bo'lib, radioeshittirishlar tayyorlanadi. Yevropa mustam-lakasi, ayniqsa, XVI asr boshlaridan ispan va portugallarning kela boshlashi, Amerika qit'asidagi tub aholining taqdirida muhim rol o'ynadi. Mazkur voqea tufayli qisqa muddat ichida hindularning lingvistik, antropologik va etnik qiyofasida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Ammo eng katta fojia shundan iborat ediki, hindularning juda ko'p qismi yo jismoniy qirilgan, yo og'ir mehnat tufayli, yo yevropaliklar olib kelgan kasalliklardan qurbon bo'lgan. Dastlab, Vest-Indiyaning tub aholisi bu fojiani boshidan kechirgan, ularning ko'pchiligi XVI asrning birinchi yarmidayoq qirilib ketishgan.

Amerika qit'asiga yevropaliklarning qachon kelganligi aniq emas. Ayrim olimlarning fikricha, bepoyon okean suvlari bilan har tomondan yuvilib turgan bu qit'aga Ko'hna dunyodan kishilar bir necha ming yillar muqaddam kelib turgan. Bunday bo'lishi mum-kinligini norveg sayyoh olimi Tur Xeyerdalning «Ra» nomli papirus kemasida o'tkazgan ekspeditsiyasi ham tasdiqlaydi. Taxminan ming yillar muqaddam Amerikaning shimoli-sharqiy sohillarida va Gren-landiyada normannlarning yashaganligi («Vinland») aniqlangan.

Asli Amerikaning mustamlaka qilinishi ispan hokimiyati xizma-tidagi genuyalik Xristofor Kolumbning 1492-yil 12-oktyabrdagi kashfiyoti bilan bog'liq edi. O'sha kuni buyuk sayyoh Hindistonga g'arbiy yo'l axtarib Karib dengizidagi Bagam arxipelagiga yetib ke-lib, uni G'arbiy Hindiston (Vest-Indiya) deb o'ylagan. Juda qiyin-chiliklar bilan kashf etilgan o'lkani Salvador (ispancha «xaloskor») deb atagan. Kolumb keyinroq bir necha marta Venesuela, Gonduras va Panama sohillariga kelgan bo'lsa-da, bu yerlarni hindlarni-ki degan fikrini o'zgartirmadi. Ammo uning ayrim zamondoshlari yangi kashf etilgan yerlar Osiyo emasligini tez aniqlab oldilar.

Ayniqsa, bu masalaga o'tkir qalam sohibi, iste'dodli florensiyalik, ispan qiroli xizmatida bo'lgan sarkarda Amerigo Vespuchi muhim aqlik kiritgan edi. U ham 1497-yildan keyin bir necha marta yangi qit'aga kelgan ekspeditsiyaga bosh bo'lgan. Vespuchi 1501–1502-yillardagi sayohatidan keyin: «Bu o'lkani Yangi Dunyo deb atash lozim. Chunki bizning ajdodlarimiz bu yerlar to'g'risida tasavvurga ega bo'lmaganlar», – deb yozgan. Uning mashhur xatlarini o'qigan atoqli geograf va kartograf Martin Valdzemyuller 1507-yilda chiqqan «Kosmografiyaga kirish» nomli asarida: «Yangi ochilgan dunyo qismini «Amerigo yoki Amerika mamlakati» deb atashni hech kim man qilmaydi», – deb yozgan edi. Shunday qilib, Kolumb kashf etgan yangi qit'a keyingi sayyoh nomi bilan tarixga kiradi.

XVI asr boshlarida ispan istilochilari Shimoliy Amerikaning janubiy qismini bosib oladilar. Yangi dunyoning afsonaviy boyliklari to'g'risida turli hikoyalarni eshitib, sayyohlar ortidan kelgan ispan konkistadorlari hindularni ayovsiz qirib, talon-toroj qilganlar. Ayniqsa, 1519-yilda Ernando Kortes yurishlari natijasida hozirgi Meksikada atsteklar davlati bosib olinadi. 14 yil keyinroq Fransisko Pizarro boshchiligida ispan lashkarlari hozirgi Peru, Boliviya va Ekvador yerlaridagi davlatlarni o'zlariga bo'ysundiradilar.

XVI asrning oxirlarida portugaliyaliklar qul «ovlash» niyatida Janubiy Amerikaning ichki qismiga yurishlar o'tkazib, bir necha ming hindularning yostig'ini quritganlar. Shu davrdan boshlab Amerika, Yevropa tarixida eng fojiali va dahshatli sahifalar boshlandi. Boy plantatorlar qirilgan hindular o'rniga ishchi kuchiga muhtoj bo'lib qo'shimcha qul olib kelishga majbur bo'ladilar. XVI asrning birinchi choragidayoq Vest-Indiya va Braziliyaga Afrikadan zo'rlab minglab negrlarni keltira boshlaydilar. O'sha davrda Afrika negrlariga chinakam ov boshlanadi. Kuch bilan bosib olib kelingan bir necha ming qora tanlilar halok bo'lib ketgan. Negr qullarni zo'rlab keltirish to XIX asr boshlarigacha davom etgan. Afrikadan keltirilgan qullarning umumiy soni haligacha ma'lum emas. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, faqat Braziliyaga qullikka Afrikaning, asosan, g'arbiy qismidan 10 millionga yaqin negr keltirilgan. Hozirgi AQSHda 25 millionga yaqin negr yashaydi. Ame-

rikaning ayrim mamlakatlarida (asosan, Vest-Indiya orollarida) negrlar hatto aholining ko'pchilik qismini tashkil qiladi.

O'tgan asrning o'rtalariga kelib Amerika qit'asining etnik qiyofasi ancha o'zgarib ketgan. Shimoliy Amerika aholisining asosiy qismi Shimoli-G'arbiy Yevropadan dastlab Britaniya orollaridan kelgan elatlardan iborat edi. Meksikada va butun Janubiy Amerikada ispanlar, Braziliyada portugallar hukmron etnoslar bo'lib, hozirgi davrda 200 milliondan ortiq kishi ispan tilida gapiradilar. Butun Amerikada ingliz tilida gapiradigan aholi soni ham shuncha. Fransuz tilini 15 million, italyan tilini 8 million kishi o'z ona tili deb hisoblaydi.

Shunday qilib, mustamlaka qilingan Amerika qit'asining tub aholisi bir necha asrlar davomida qirilib, kelgindi elatlar bilan aralashib juda kamayib ketgan va yangi etnoslar paydo bo'lgan. 1775–1783-yillardagi mustaqillik uchun kurashdan so'ng tashkil topgan AQSH Shimoliy Amerikaning ancha qismini bosib olib, katta hududda o'z hukmronligini o'rnatadi. Hozirgi davrda butun AQSH va Kanadada hindular aholining 0,5 foizini hosil qiladi, xolos.

Odatda, Amerika xalqlarini o'rganish muqaddimasi ularni xo'jalik-madaniy mintaqa yoki tiplarga bo'lish tasnifi tamoyiliga asoslanadi. Bu tamoyil, asosan, tabiiy sharoitga moslashgan xo'jalik va maishiy turmush xususiyatlari bilan belgilanadi. Ammo biz Amerika tub aholisini, asosan, uch qismga: Shimoliy, Markaziy va Janubiy Amerikaga bo'lib ta'riflaymiz.

Nazorat savollari:

1. *Amerika qit'asida joylashgan davlatlarni aniqlang.*
2. *Amerika xalqlarining etnogenezi haqida ma'lumot bering.*
3. *Amerika xalqlarining tub aholisi, madaniyati haqida gapiring.*
4. *Shimoliy Amerikada yashaydigan hindularni aniqlang.*
5. *Arktika ovchilari va baliqchilari haqida so'zlab bering.*
6. *Shimoli-g'arbiy sohil hindulari haqida ma'lumot bering.*
7. *O'rmon ovchi qabilalari haqida gapirib bering.*
8. *Kaliforniya hindulari haqida gapirib bering.*
9. *Sharqiy va janubiy-sharqiy dehqon va ovchi hindular haqida gapirib bering.*
10. *Amerika xalqlarining diniy tasavvurlari haqida ma'lumot bering.*
11. *Amerika xalqlarining urf-odatları haqida gapirib bering.*

14-MAVZU: SHIMOLIY AMERIKANING TUB AHOLISI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Shimoliy Amerika hududi tarixiga oid tarixiy va etnografik manbalar. 2. Arktikada ovchilik va baliqchilik xo'jaligi. 3. Shimoliy Amerika aholisining turmush tarzi va urf-odatlar.

Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Shimoliy Amerika xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlari keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.

Ma'ruza mazmuni: so'nggi chorak asr davomida to'plangan arxeologik ma'lumotlar Shimoliy Amerika hududida ketma-ket izchil almashib, taraqqiy qilib kelgan hindular jamiyatining taxminan o'n bir ming yillik tarixini aniqlab olish imkonini yaratdi. Arxeologlar qit'ada ikkita eng qadimiy paleohindi madaniy an'analarini aniqlaganlar.

Ayniqsa, hindular tarixi qit'aning sharqiy qismi va janubi-g'arbida Shimoliy Amerikaning o'rmon zonasida (hozirgi Arizona va Nyu-Meksiko shtatlarida) jiddiy o'rganilgan. Ayni shu yerda hozirgi tarixiy va etnografik manbalarga kirgan yuksak darajadagi madaniyatli Shimoliy Amerika hindu qabilalarining shakllanish markazi bo'lgan va ularning keyingi taraqqiyotiga zo'r ta'sir ko'rsatgan. Sharqiy o'rmon zonasida yashagan hindularning tarixiga oid uchta davr aniqlangan. Bu birinchidan, mo'tadil iqlimli o'rmon va suv havzalari mahsulotlarini ovlab, yig'ib-terib o'zlashtirish xo'jaligiga ega bo'lgan arxaik davr (eramizdan avvalgi VIII–I ming yilliklar), shu zaminda paydo bo'lgan ikkinchi madaniyat Janubiy Kanadadan to Meksika bo'g'ozigacha, Atlantikadan to Amerika dashtlarigacha katta hududga tarqalgan vudlend madaniyati ilgari madaniy an'anani davom qildirib, qo'shimcha dehqonchilik va kulolchilik bilan ajralib turadi (eramizning VII asrlariga kelib, ayniqsa, Ogoyo daryosi vodiysida, bu madaniyat nihoyatda gullaydi va dasht hududlarda X asrgacha, shimoli-sharqiy qismida yevropaliklar kelguncha saqlangan).

Pedagogik vazifalar: talabalarga Shimoliy Amerika hududi tarixiga oid tarixiy va etnografik manbalar, Arktikada ovchilik va baliqchilik xo'jaligi, Shimoliy Amerika aholisining turmush tarzi va urf-odatlarini etnoslarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatish; Shimoliy Amerika xalqlari, elatlarining yashash tarzi, etnik jihatdan xilma xilligi; Shimoliy Amerika xalqining muayyan diniy tasavvurlari mavjudligi; jahon xalqlarining tabiiy-geografik joylashishi haqida ma'lumotlar berish; jahon xalqlarini xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklar masalalarini tahlil qilish haqida keng tushuncha beradi.

O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Elektron darsliklar tashkil etish.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Shimoliy Amerika hududi tarixiga oid tarixiy va etnografik manbalar. 2. Arktikada ovchilik va baliqchilik xo'jaligi. 3. Shimoliy Amerika aholisining turmush tarzi va urf-odatlarini.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.

	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2–3-shakllar). 3–4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4–8-shakllar orqali davom ettiradi. 9–11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
Yuborqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pin-bord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rni bilan tanishtirish;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar;

– o‘quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o‘quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	– o‘quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o‘quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta’lim usullari	Ma’ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta’limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta’lim vositalari	Ma’ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta’lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og‘zaki so‘rov: tezkor so‘rov.

Reja:

1. *Shimoliy Amerika hududi tarixiga oid tarixiy va etnografik manbalar.*
2. *Arktikada ovchilik va baliqchilik xo‘jaligi.*
3. *Shimoliy Amerika aholisining turmush tarzi va urf-odatlar.*

Tayanch tushunchalar: *tabiati, flora va faunasi, antropogenez, Kordilpyer madaniyati, Xoxokam va mogolpon madaniyati, Anagazi madaniyati, Xuan-de-fuka, Irokezlar, «Jahonning xazinasini», Alpmek va sapotek madaniyati, «Xalach-viniki» – buyuk odam, «Elp-dorado» – oltin odam, «Inka dalasi», «Quyosh dalasi».*

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Хрисанфова Е. Н., Превозчиков И. В. *Антропология.* – М., 2002.
2. Брук С.И. *Население мира.* – М., 1986.
3. *Народи мира.* – М., 1988.
4. *Этнография.* – М., 1982.
5. Элез А. Й. *Критика этнологии.* – М., 2001.
6. Садохин А. П. *Этнология.* – М.: Гардарики, 2001.

7. Арутюнян Й.В., Дробижева Л.М., Сусолоков А.А. *Этносоциология*. – М., 1998.
8. *Нации и национализм*. / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002.
9. *Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения*. – М., 1991.
10. Чеснов Й.В. *Лекции по исторической этнологии*. – М.: Гардарика, 1998.
11. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar*. – Jizzax: Sangzor, 2014.
12. Ashirov A. *Etnologiya: o'quv qo'llanma*. – T.: Yangi nashr, 2014.

So'nggi chorak asr davomida to'plangan arxeologik ma'lumotlar Shimoliy Amerika hududida ketma-ket izchil almashib, taraqqiy qilib kelgan hindular jamiyatining taxminan o'n bir ming yillik tarixini aniqlab olish imkonini yaratdi. Arxeologlar qit'ada ikkita eng qadimiy paleohindi madaniy an'alarini aniqlaganlar:

1) Markaziy dasht mintaqada joylashgan yirik qush ovchilari madaniyati;

2) Shimoli-G'arbiy Tinch okeani ovchi-terimchilari kordiler madaniyati. Bu madaniyatlar miloddan avvalgi VIII ming yillikkacha davom etib kelgan va butun qit'aga tarqalgan turli lokal madaniyatlarning negizini hosil qilgan.

Ayniqsa, hindular tarixi qit'aning sharqiy qismi va janubi-g'arbida Shimoliy Amerikaning o'rmon zonasida (hozirgi Arizona va Nyu-Meksiko shtatlarida) jiddiy o'rganilgan. Ayni shu yerda hozirgi tarixiy va etnografik manbalarga kirgan yuksak darajadagi madaniyatli Shimoliy Amerika hindu qabilalarining shakllanish markazi bo'lgan va ularning keyingi taraqqiyotiga zo'r ta'sir ko'rsatgan. Sharqiy o'rmon zonasida yashagan hindularning tarixiga oid uchta davr aniqlangan. Bu birinchidan, mo'tadil iqlimli o'rmon va suv havzalari mahsulotlarini ovlab, yig'ib-terib o'zlashtirish xo'jaligiga ega bo'lgan arxaik davr (eramizdan avvalgi VIII–I ming yilliklar), shu zaminda paydo bo'lgan ikkinchi madaniyat janubiy Kanadadan to Meksika bo'g'ozigacha, Atlantikadan to Amerika dashtlarigacha katta hududga tarqalgan vudlend madaniyati ilgarigi madaniy

an'anani davom ettirib, qo'shimcha dehqonchilik va kulolchilik bilan ajralib turadi (eramizning VII asrlariga kelib, ayniqsa, Ogoyo daryosining vohasida, bu madaniyat nihoyatda gullaydi va dasht hududlarda X asrgacha, shimoli-sharqiy qismida yevropaliklar kelguncha saqlangan). VII asrning oxirlaridan boshlab madaniyat markazi asta-sekin Missisipi daryosining o'rta va pastki oqimi vodiylariga va Meksika bo'g'ozi sohillariga ko'cha boshlaydi. Missisipi madaniyati deb atalgan bu davr (VII–XV asrlar) ilgari madaniy yutuqlarni o'zida mujassamlashtirgan o'troq dehqonchilik xo'jaligi, qal'ali shahar va qo'rg'onlar, ibodat va saroy tipidagi inshootlar bilan ajralib turadi. Vudlend madaniyatidan missisipiliklar o'zining sopol mahsulotlaridagi yangi shakldagi naqshlar, yog'och, tosh va chig'anoqlardagi yuksak badiiy o'ymakorlik va naqqoshlik san'ati, metall buyumlar yasash mahorati bilan ham farq qilganlar.

Demak, yevropaliklar kelguncha Shimoliy Amerikada hindular yuksak madaniyat yaratganlar. Albatta, hindular jamiyati bu davrda sinfiy tuzumga o'ta boshlagan. Tadqiqotchilar bu davrni ikki muhim bosqichga bo'ladilar: eng rivojlangan ibodat qo'rg'onlarini tiklash bosqichi (VII–XII asrlar) va qo'rg'on inshootlarining periferiya hududlariga tarqalish bosqichi, ya'ni yuksak hindu madaniyatining boshqa sharqiy o'rmon zonasi va dasht daryo vodiylariga zo'r ta'sir qilib, o'z hukmronligini to'liq o'rnatgan bosqichi (XII–XV asrlar). Mazkur madaniyat mahalliy an'analar bilan aralashib, o'ziga xos rivojlangan hindu dehqonchilik xo'jalik tipini hosil qilgan edi.

Arxeologik tadqiqotlarga qaraganda, Shimoliy Amerikada dehqonchilik, dastavval, miloddan avvalgi III ming yillikda janubiy-g'arbiy hududlarda paydo bo'lgan. Shu asosda arxeologlar «kochiz», «monolon», «xoxokam» va «anasazi» deb atalgan hindu madaniyatining lokal tiplarini ajratadilar. Eng birinchi dehqonchilik madaniyatini Shimoliy Amerikada kochizliklar yaratgan bo'lib, ular dastlab makkajo'xori, keyinroq qovoq va loviya ekanlar. Kochizliklar yovvoyi o'simliklar yig'ish va ovchilik bilan ham shug'ullanganlar, g'orlarda yashaganlar.

I ming yillikka kelib kochiz madaniyati asosida makkaning yangi navlarini yaratganlar, yerto'lalarga ko'chgan va to'rtburchak

hinduiston uylardan iborat qishloqlarga ega bo'lgan mogolon (miloddan avvalgi III asr–milodning XV asrlari) madaniyati paydo bo'ladi. Arizonaning janubi-g'arbiy qurg'oq hududlarida takomillashgan sug'orishga asoslangan dehqonchilik tizimi yaratilgan, undan ortiq makka turlari, paxta, qovoq, loviya, tamaki, qalampir yetishtirgan xoxokam madaniyati (I–XVI asrlar) yana ham yuqori darajaga ko'tarilgan. Ularning loy va toshdan qurilgan katta (jamoa) uylardan tashkil topgan yaxlit qishloqlari (ispanlar «pueblo» deb ataganlar) zo'r mahorat bilan yasalgan badiiy sopol buyumlar va haykalchalar, paxta ip gazlamalar to'qish san'ati Markaziy Amerika hindularining yuksak madaniyatga erishganligidan dalolat beradi. XIV asrga kelib birdaniga bu madaniyat vakillari butunlay yo'qolib, faqat bo'm-bo'sh pueblo (qishloq) larini va toshdan ishlangan ko'p tarmoqli sug'orish inshootlarini qoldirganlar, xolos.

Xoxokam va mogolon madaniyatidan 300–700 yillar keyin paydo bo'lgan anasazi nomli rivojlangan dehqonchilik madaniyati ancha takomillashgan va qo'shni elatlarga zo'r ta'sir o'tkazgan. Mazkur madaniyat izlari hozirgi AQSHning Arizona, Nyu-Meksika, Yuta va Kolorado shtatlarida va qo'shni vohalarda topilgan. Anasazi madaniyati tarixi ikki davrga: «rivojlangan pueblo» (milodning VII–X asrlari) va «buyuk pueblo» (X–XIII asrlar)ga bo'lingan. Birinchi davr hindulari makka, qovoq, loviya, paxta ekkanlar, ilgari savat idishlari o'rniga geometrik ornamentli sopol idishlar yaratganlar, ko'p xonalik (6–14 hujayrali) toshdan va xom g'ishtdan katta uylar tiklaganlar.

«Buyuk pueblo» davrida qurilish texnikasi yana ham yuksak darajaga ko'tariladi. Hindular bu davrda ko'p qavatli va ko'p xonali ming va undan ham ko'p kishi sig'adigan katta uy (asli shahar)lar tiklaganlar. Bunday bir uydan tashkil topgan shaharlar qumtosh yoki tik qoyalarda, daryolarning katta daralarida paydo bo'lgan. Ular, asosan, Kolorado va San-Xuan daryolarining daralarida qurilgan. Ba'zan tabiiy g'orlardan ham foydalanilgan. Oilalar ko'paygan sayin xonaga xona qo'shib ari uyasidek shahar kattalashib boravergan. Bunga Kolorado darasidagi 200 xonalik va 36 ibo-

datxona (kiva)lik «qoya ko'shki» (XI asr) xarobalari va hozirgacha saqlanib qolgan Chaka darasidagi (XII asrga oid) devor bilan o'ralgan 650 hujrali va markazida 20 ibodatxonasi bor hovli-qasr ham misol bo'ladi. Ammo XII asrga kelib, iktdilar o'zlarining qoya uy-qasrlarini tashlab tekis adirlarga ko'chib, hovli-qishloqlarini tiklay boshlaganlar.

Mazkur arxeologik kashfiyotlar XIX asr oxirlari–XX asr boshlarida G'arb fanida tarqalgan hindular madaniyatini kamsitish, ular mustamlaka arafasida nihoyatda ibtidoiy darajada turgan qoloq qabilalar bo'lgan degan fikrlarni butunlay rad qildi. Aniq bo'ldiki, Shimoliy Amerikaning tub aholisi qit'a kashf etilishidan va mustamlaka qiiinishdan oldin uzoq va murakkab yuksak madaniyat yaratgan davrni bosib o'tgan jihatdan tasdiqlandi. Mustamlaka arafasida, ya'ni XV asr oxirlarida Shimoliy Amerikaning hindu aholisi taxminan 9–10 million kishiga yetgan va juda ko'p turli tildagi qabila va elatlardan iborat bo'lgan¹⁹.

Mahalliy hindularning xo'jalik faoliyati ham turlicha bo'lib, olimlarning aniqlashiga qaraganda, o'sha davrda Shimoliy Amerikada olti xo'jalik madaniy tiplari tashkil topgan.

Hindu qabilalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ham turli darajada bo'lgan. Ularning ko'pchiligi mustamlaka arafasida ibtidoiy jamiyat tuzumining turli pog'onasida, qit'aning janubi-sharqiy va g'arbiy qismida qabilalar sinfiy jamiyatga o'tish darajasida bo'lgan. XV asr oxirlaridan Shimoliy Amerikada oq tanlilar, ya'ni yevropaliklar (asosan, Fransiya, Ispaniya, Qollandiya va Angliyadan) kelishi bilan mustamlaka davri boshlanadi. XVIII asr boshlarida esa qit'aga ko'plab negrlar keltirilishi bilan Shimoliy Amerikaning etnik qiyofasi tubdan o'zgara boshlaydi.

Mustamlaka arafasida, yuqorida aytganimizdek, hozirgi AQSH hududida 400 ga yaqin hindu qabilalari yashagan. Ular 200 ga yaqin tilda gapiradigan 2–3 millionlik turli elat va qabilalar bo'lib, mustamlakachilarga jiddiy qarshilik ko'rsatganlar. Hindularning barcha qarshilik va qo'zg'olonlari vahshiyona bostirilgan. Oqibatda minglab hindular qirilgan, serunum yerlaridan haydalgan, qulga aylantirilgan.

XIX asr oxirlariga kelib hindu qabilalarining ko'pchiligi tor-mor qilinib, to'liq bo'ysundirilgan va rezervatsiyalarga joylashtirilgan edi. XV asrda jami 15–20 mln. hindular yashagan bo'lsa, hozir shimoliy Amerikada yashovchi tub aholining soni 1,5 milliondan ortiq.

Ammo hindular o'z huquqlari uchun doimo kurashib kelmoqda. Ayniqsa, so'nggi o'n yilliklarda ularning ijtimoiy-siyosiy faolligi kuchaydi, oqibatda hindular masalasi mamlakatning eng muhim siyosiy masalalaridan biriga aylandi.

Arktikaning asosiy tub aholisi eskimos va aleutlar. Alyaska va Muz okeani sohillarida, Labrador yarim oroli va Grenlandiyada qadim davrlardan eskimoslar yashaydi. Ular o'zlarini inuit – «odamlar» deb ataydilar. Aslida, «eskimos» so'zi algonkin tilida «xom go'sht yeydiganlar», degan ma'noni anglatadi. Chunki qadimiy davrlarda singa kasalidan saqlanish uchun xom go'sht iste'mol qilingan. Ular azaldan tulen, kit, morj, qutb ayig'i va shimol tulkisini ovlash va baliq tutish bilan shug'ullanib kelganlar. Ovchilik tufayli barcha zarur buyumlarga, ovqatga ega bo'lganlar: go'sht va yog' taomga ishlatilgan, terilar kiyimga, kema yasashga va uy-ro'zg'or ishlari uchun sarflangan, tulen va morj yog'i bilan uylarni qizitganlar va yoritganlar, suyaklaridan esa mehnat qurollari yasaganlar, uy va kema qurishda ishlatganlar.

Eskimoslar jahondagi eng shimoliy xalq sifatida qutbning og'ir aharoitiga juda moslashgan. Ularning ov vositasi va qurollari maxsus tulen va morj terilaridan yasalgan baydarka tipidagi kichik kema (kayak) va katta kema (umiak), uzun ipga bog'langan yog'och sopli sanchqi: tosh yoki suyak uchli nayza (ba'zan uni otadigan maxsus qurol ham ishlatilgan) va o'q-yoy, turli xildagi tuzoqlar va suyakdan yasalgan qarmoqlardan iborat. Ba'zan qurol yasashda qo'shni janubiy hindu qabilalaridan almashib olgan mis ham ishlatilgan. Arktikada o'rmonlar yo'q bo'lganligi tufayli eskimoslar qishda zo'r mahorat bilan muzdan uy tiklaganlar. Iglu deb atalgan muzuyalarda tulen terisi to'shalgan va devorlarga osilgan, yog'i bilan isitilgan ham yoritilgan. Hozirgacha saqlanib kelgan bunday

uylarda endi primus, kerosin yoki elektr lampա ham ishlatiladi. Hozirgi kunda go'shtni, asosan, xom holda iste'mol qilganlar. Qutbning qishqir yozida ayollar materikda o'sadigan turli yemishli ko'kat va ibtidoiy mevalar, klukva kabi tundra mevalarini yig'ib-terganlar. Organizmlar o'simlik taomlari yetmaganligi tufayli bug'u oshqozonida to'planib qolgan yutqidan tayyorlangan ovqat eskimoslarning eng sevimli taomlaridan biri hisoblangan. Ba'zi eskimos oilalari qisqa yoz faslida materikka ko'chib, konus shaklida teri yoki yog'och po'stlog'i bilan qoplangan chaylalar tiklaganlar. Ularning kiyimlari ham mahalliy sharoitga moslashgan boshdan oyoq dengiz hayvonlarining terisidan yaxlit kombinezon va kapushon shaklida tikilgan bo'lib, erkak va ayollarniki deyarli farqlanmaydi. Ammo bolali ayollarning egniga osilgan go'dakni solib, ko'tarib yuradigan teri xaltasi ham bo'lgan. Oyog'iga teridan tikilgan paypoq va etik kiyganlar. Ba'zan kiyimlari turli rangli terilar yoki jun bilan bezatilgan.

Hozirgi davrda eskimoslar, ayniqsa, Grenlandiyada, zamonaviy jihozlangan elektr va issiq suv bilan ta'minlangan ko'p qavatli uylarda ham yashaydilar; kiyimlari va taomlari ham ancha o'zgarib yevropalashtirilgan. An'anaviy transport vositasi sifatida chang'i va itlar qo'shilgan chanalardan foydalanishadi. So'nggi yillarda motorli kema va chanalar, miltiq va temir qopqonlar ishlatilmoqda.

Eskimoslarning ijtimoiy tuzumida XIX asrgacha urug' jamoachilik munosabatlari saqlanib kelgan. Ular ikki-uch oiladan tashkil topgan kichik jamoadan iborat bo'lib, ota urug'iga o'tish davrida yashaganlar. Ammo urug'-qabilachilik munosabatlari og'ir tabiiy sharoit tufayli uncha mustahkam bo'lmagan. Og'ir sharoit eskimoslarning dinlarida ham o'z aksini topgan. Kishi ustidan hukmronlik qilib turgan tabiat kuchlari har xil tabiiy hodisalarga, turli arvohlarga va «dengiz xo'jayini»ga sig'inish, sehrgarlik (magiya) va shomonizm kabi ibtidoiy dinlarni yaratgan. Ularda shomoniylik ibodati va turli mifologik tasavvurlar rivoj topgan. Hozir eskimoslar orasida nasroniy dini ko'p tarqalgan.

Eskimoslarda qadimiy davrlarda amaliy san'at taraqqiy qilgan bo'lib, hozirgacha suyakka nozik o'yima naqsh berish va suyakdan

qahri hayvonlar yashash saqlanib kelgan. Ular o'ziga xos qabila hayvonlari bilan olingan ayrim voqealar va hayvonlarni ovlash manzaralarini o'z mahorat bilan tasvirlaganlar. Uzoq qutb kechalari va qordan chiqqan qorong'i yog' chirog'li uylarda o'z xalqining kelib chiqishi to'g'risida rivoyatlar, quyosh, oy, tog' va muzliklar, turli hayvonlar va devlar to'g'risida afsona va ertaklar aytishganlar.

19-asrning chorak asr davomida ro'y bergan o'zgarishlar tub aholi uchun faqat moddiy turmushdagina emas, maishiy va ma'naviy hayotiga ham ijobiy ta'sir o'tkazdi. Ayniqsa, Grenlandiya eskimoslarida zamonaviy ma'rifat kurtak otib, ona tilida yozma adabiyotning tili janrlari paydo bo'ldi, gazeta va jurnal chiqa boshladi, radio-shukurichlar olib boriladi. Ammo orolning Daniyaga qaramligi uning iqtisodiy va sotsial ahvolidan o'z aksini topgan, bu holat daniyalilar bilan eskimoslar orasida tengsizlik, turmush darajasining pastligi va siyosiy huquqlardan mahrum ekanligida yorqin namoyon bo'lmoqda. Alyaska va Kanada eskimoslarida go'sht va yog'ni mol qilish cheklangan, tibbiyot xizmati juda kam, ular milliy yuruvga ega emaslar. 70-yillardan boshlab eskimoslar mustaqillik va tenglik uchun faol kurashga kirishdilar. Ayniqsa, grenlandiyaliklarda bu kurash uyushqoqlik bilan olib borilmoqda va yaxshi natijalar bermoqda.

Tinch okeanida, Alyaska yarim orolidan janubga cho'zilib ketgan Aleut orollarida va Alyaskaning g'arbiy qismida eskimos-aleut aholisiga oid qadimiy elatlar yashaydi.

Eskimoslarga maishiy turmush va madaniyati yaqin aleutlar ham XIX asr boshlarida dengiz hayvonlari bilan ov qilib tirikchilik o'tkazganlar. Ularning ov qurollari eskimoslarnikiday, ammo teridan yasalgan baydarka, dengiz hayvonlarining ichagidan tikilgan suv o'tmaydiganplash, yog'ochdan yasalgan shlapa, o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Aleutlarning tarixiy taqdiri eskimoslarniki singari Shimoliy Amerika, ayniqsa, AQSH kapitali bilan bog'liq. Ular XIX asr oxirlarigacha urug'chilik jamiyati darajasida turgan qabilalardan bo'lib, har qabila o'ziga tegishli ov qiladigan joylarda o'troq holda

yashaganlar. Uylari yarim yerto'la shaklida katta oilaga mo'ljallangan bo'lib, unda 30–40 qavm-qarindosh kishilar istiqomat qilgan.

Aleutlarning ozgina qismi hozirgacha Rossiyaga tegishli Komandor orollarida yashaydi. Ular shu bugunga kelib erkin iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojga erishdilar.

Shimolda Beringov bo'g'ozidan janubdagi Xuande-Fuka bo'g'ozigacha Tinch okeani sohillarida ko'p asrlar davomida o'ziga xos hindularning baliqchilik va ovchilik madaniyati shakllanib kelgan. Juda nam, yumshoq iqlimli, nihoyatda boy o'simliklar olami va faunaga ega bo'lgan bu hududlar inson yashashi uchun ancha qulay bo'lgan. Bu yerda, asosan, tlinkitlar, kvakuitli, xayda, kaluza hindulari yashagan va ularning tirikchiligi dengizda va daryo quyi oqimida baliq ovlashdan iborat bo'lgan. Ular ba'zan tog' echkilari, bug'ular, dengiz hayvonlari, qushlar ovlaganlar, yovvoyi o'rmon mevalari va dengiz ko'katlarini ham terganlar. Ammo losos va sham baliq asosiy ov mahsuloti hisoblangan. Tlinkitlar dehqonchilik va chorvachilikni bilmaganlar, lekin ovda o'rgatilgan itdan foydalanganlar.

Mahalliy hindularning ovchilik san'ati ancha rivojlangan. Ayniqsa, baliqchilikda turli texnika va takomillashgan qurollar ishlatilgan. Ular yaxlit yog'ochdan o'yib yasalgan uch-to'rttadan yuztagacha kishi sig'adigan kemalarda sayohatga va ovga chiqqanlar. Baliqni tosh, suyak, yog'ochdan va uning tolalaridan yasalgan har xil qarmoq, sanchqi, nayza, to'r, savatlar bilan turli to'g'onlar qurib ovlaganlar. Metallardan faqat misni bilganlar, undan ba'zi qurollar va bezaklar yasaganlar, pul o'rnida ishlatganlar. Ovqatni yog'och idishlarda o'tda qizdirilgan tosh solib pishirganlar.

Hindularda to'quv dastgohi bo'lgan. Ular yovvoyi qo'y va echkilarni haydab, qamab, junini qirqib, keyin bo'shatib yuborganlar, ipidan ajoyib plash to'qiganlar, ko'ylak tikkanlar. Matoni o'simlik tolalaridan ham to'qiganlar, teri po'stin bilan ham yopinganlar. Yog'ochdan naqsh berilgan sovut yasaganlar, kedr daraxti tolasidan keng etakli shlapalar to'qiganlar. Xo'jalik va savdoning rivojlanishi natijasida mehnat taqsimoti ham paydo bo'lgan: kema yasash,

Kiyim tikish, uy-ro'zg'or va boshqa buyumlar ishlab chiqarish kasb hisoblangan. 15–20 metr balandlikka ega totem ustunlarini mahorat bilan o'yib bezatadigan ustalar bo'lgan.

Mahalliy hindular turmush tarzi o'troq xarakterga ega bo'lganligi tufayli yog'ochdan tiklangan uylardan iborat qishloqlarda istiqomat qilganlar. Uylari oynasiz, tuynukli va kichkina eshikli uzunasiga katta jamoa oilasiga mo'ljallanib tosh qurollar bilan yo'nalgan yog'ochlardan qurilgan. Yoz faslida, baliq ketidan daryolarining yuqori oqimiga ko'chib, vaqtinchalik chaylalar o'rnatilib, o'rtda qabila kengashiga mo'ljallangan maxsus katta chayla (chodir) tiklangan.

Dasht ovchi hindularining ijtimoiy tuzumi matriarxatdan patriarxatga o'tish davriga to'g'ri keladi. XIX asrning oxirlarigacha ko'p qabilalarda matrilokal joylanish va nikoh tartiblari saqlanib kelgan. Yevropaliklar bilan aloqalarning kuchayishi, yilqichilikning paydo bo'lishi ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishiga jiddiy ta'sir qila boshlaydi, sotsial tabaqalanish rivojlanib, ota urug'i hukmronligi kuchayadi. Ovchilikda muhim rol o'ynagan ot boylik belgisi bo'lib qoladi. Yuzlab otlarga ega bo'lgan jamoa a'zolari kambag'al otsiz urug'doshlarini eza boshlaydilar. Bosqinchilik bilan shug'ulianuvchi otryadlar paydo bo'ladi, oqibatda urush boylik oltirish manbayiga aylanadi. Harbiy ishga e'tibor kuchayib, qabila boshlig'i qilib mashhur lashkarboshilarni saylash odat bo'lgan.

Ma'naviy madaniyatida ham ancha o'zgarishlar ro'y beradi. Kiyimlarga, uylarni bekitadigan terilarga, uy-ro'zg'or buyumlariga naqsh berish juda rivojlangan. Piktografik rasmlar bilan yilda o'tadigan muhim voqealarni tasvirovchi solnomalar yozilib bo'lingan o'ziga xos kalendarga ega bo'lganlar. Tabiat kuchlarini ilohiylashtiruvchi arvoqlar orasida ham tabaqalanish natijasida eng muhim va ikkinchi darajali avliyolar paydo bo'ldi. Eng katta marosimlar quyosh ibodati bilan bog'liq, undan keyingi pog'onada turgan yer, suv, olov, havo kabi tabiat kuchlariga, hatto bizon, it va boshqa hayvonlarning ruhlariga sig'inganlar. Diniy marosimlarni o'tkazishda duoxonlik va tabiblik bilan shug'ulianuvchi shomon-

lar ajralib turadi. Boy folklor mavzulari ham diniy rivoyatlar bilan sugʻorilgan. Tasviriy sanʼat rivojlangan, Chaylalarga yopiladigan terilarda, zamsh kiyimlarda va boshqa buyumlarda kishi va hayvon timsollari tasvirlangan.

Dashtlik hindularning yerlarini tortib olish XIX asrda kuchaydi. Mustamlakachilar «yovvoyi gʻarb» deb hisoblagan dasht joylarni ham bosib olib, mahalliy aholini oʻz yerlaridan, koʻpchiligini esa rezervatsiyalarga haydagan. 1830-yildan kela boshlagan «oq tanli» ovchilar ommaviy ravishda bizonlarni qirib (oxirgi yovvoyi bizon 1881-yili oʻldirilgan), hindularni asosiy hayot manbayidan mahrum etgan.

Nazorat savollari:

1. *Amerika qitʼasida joylashgan davlatlarni ayting.*
2. *Amerika xalqlarining etnogenezi haqida maʼlumot bering.*
3. *Amerika xalqlarining tub aholisi, madaniyati haqida gapiring.*
4. *Shimoliy Amerikada yashaydigan hindularni sanab oʻting.*
5. *Arktika ovchilari va baliqchilari haqida soʻzlab bering.*
6. *Shimoli-gʻarbiy sohil hindulari haqida maʼlumot bering.*
7. *Oʻrmon ovchi qabilalari haqida gapirib bering.*
8. *Kaliforniya hindulari haqida maʼlumot bering.*
9. *Sharqiy va janubiy-sharqiy dehqon va ovchi hindular haqida soʻzlab bering.*
10. *Markaziy va Janubiy Amerika xalqlarining etnik tarkibi haqida gapirib bering.*
11. *Meksikaning tub aholisi haqida maʼlumot bering.*
12. *Mayya davlati haqida soʻzlab bering.*

15-MAVZU: MARKAZIY AMERIKA XALQLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Alashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Lotin Amerikasi aholisining etnik qiyofasi. 2. Meksikaning tub aholisi va Mayya davlati. 3. Chibcha-muisklar davlati.
Alashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Markaziy Amerika xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlari keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: Lotin Amerikasi aholisining etnik qiyofasi ham turlicha. Uzoq davr ichida mahalliy tub aholi bilan kelgindi yevropaliklar va millionlab qol qilib keltirilgan afrikaliklar avlodlarining aralashmasidan paydo bo'lgan hozirgi mamlakatlarning o'ziga xos madaniyati, mehnat va xalq ijodi an'analari shakllangan. Mintaqaning rang-barang tabiati ham ularning xo'jalik-madaniy turlari va madaniyati xususiyatlariga mislsiz ta'sir o'tkazgan. Nihoyatda ko'p tabiiy boyliklarga ega bo'lgan mazkur mintaqani «jahonning xazinasi» deb ham ataganlar. Ammo boy tabiatli Lotin Amerikasi ancha qashshoq va qoloq o'lkalardan. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, bu yerda yashovchi aholining yarmiga yaqini och yoki yarim och, ya'ni to'yib ovqat yemaydi. Ayniqsa, mahalliy hindular og'ir ahvolda. Hozir Lotin Amerikasida 30 mln. ga yaqin hindular yashaydi.	
Pedagogik vazifalar: Etnologiya fani predmeti, nazariy-uslubiy asoslari va uni o'rganishning ahamiyati haqida to'liq ma'lumot berish, Lotin Amerikasi aholisining etnik qiyofasi, Meksikaning tub aholisi va Mayya davlati, Chibcha – Muisklar davlati pedagogik muhim vazifalaridan hisoblanadi.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayon- lari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiq)	Tayyorlov bosqichi. 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Lotin Amerikasi aholisining etnik qiyofasi. 2. Meksikaning tub aholisi va Mayya davlati. 3. Chibcha-muisklar davlati.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishti- radi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ru- za qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qila- di, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali tala- balar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Tala- balarning o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini ba- holaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, o'quv fanlari tizimida tutgan o'rin bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. Lotin Amerikasi aholisining etnik qiyofasi.
2. Meksikaning tub aholisi va Mayya davlati.
3. Chibcha-muisklar davlati.

Tayanch tushunchalar: tabiati, flora va faunasi, antropogenez, Kordilpyer madaniyati, Xoxokam va mogolpon madaniyati, Anagazi madaniyati, Xuan-de-fuka, Irokezlar, «Jahonning xazinasi», Alpmek va sapotek madaniyati, «Xal-lach-viniki» – buyuk odam, «Elp-dorado»-oltin odam, «Inka dalasi», «Quyosh dalasi».

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Jabborov I. Jahon xalqlari etnografiyasi. – T., 1985.
2. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
3. Народи мира. – М., 1988.
4. Этнография. – М., 1982.
5. Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.
6. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
7. Арутюнян Й.В., Дробижева Л.М., Сусолоков А.А. Этносоциология. – М., 1998.
8. Нации и национализм./ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002.
9. Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – М., 1991.
10. Чеснов Й.В. Лекции по исторической этнологии. – М.: Гардарики, 1998.
11. Akchayev F. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Jizzax: Sangzor, 2014.
12. Ashirov A. Etnologiya: O'quv qo'llanma. – T.: Yangi nashr, 2014.

Amerika qit'asining AQSH bilan Meksika chegarasidan janubiy qismini, odatda, Lotin Amerikasi deb ataydilar. Ba'zan etno-geografik jihatdan Meksika, Markaziy Amerika va Vest-Indiya maxsus hudud qilib ajratilgan va unga Mezoamerika (O'rta yoki Markaziy Amerika) deb nom berilgan. Bu yerda 30 ta mustaqil davlat va hozirgacha mustamlaka holatdagi bir necha mamlakatlar mavjud. Agar 80-yilning boshlarida Shimoliy Amerikada 258,7 mln. aholi bo'lsa, Lotin Amerikasi 20,1 million km² maydonni

rivojlangan va 1983-yillarga kelib aholi soni 387,7 million kishiga yetgan edi.

Lotin Amerikasi davlatlarining 2/3 qismida ispan tili rasmiy til deb qabul qilingan. Braziliya (mintaqa aholisining qolgan 1/3 qismida) portugaliya tili tarqalgan. Faqat 3 foizi aholi yashaydigan boshqa davlatlarda fransuz (Gaiti), ingliz (Gayana, Trenidad, Barbados, Yamayka, Bagam va boshqa orollarda) va golland (Surinam) tillari hukmron. Mamlakatlar tillari va tarixiy taqdiri bilan umumiylikka ega bo'lsa-da, o'zining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, aholi madaniyati va xo'jalik xususiyatlari bilan farq qiladi. Masalan, Argentina, Braziliya, Meksika va Venesuela ancha taraqqiy qilgan zamonaviy mamlakatlar qatoriga kiradi. Aksincha, sust rivojlangan barcha iqtisodiy ko'rsatkichlariga qaraganda, yuqorida qayd qilgan mamlakatlarga nisbatan o'nlab, balki yuz hissa orqada qolgan. Yoki eng katta hududga ega bo'lgan Braziliya Salvadorga nisbatan 400 hissa ko'p maydonni egallaydi, qo'shni Gayana aholisiga nisbatan 150 hissa ko'proq aholiga ega.

Lotin Amerikasi aholisining etnik qiyofasi ham turlicha. Uzoq davr ichida mahalliy tub aholi bilan kelgindi yevropaliklar va millionlab qul qilib keltirilgan afrikaliklar avlodlarining aralashmasidan paydo bo'lgan hozirgi mamlakatlarning o'ziga xos madaniyati, mehnat va xalq ijodi an'analari shakllangan. Mintaqaning rang-barang tabiati ham ularning xo'jalik-madaniy tiplari va madaniyati xususiyatlariga mislsiz ta'sir o'tkazgan. Nihoyatda ko'p tabiiy boyliklarga ega bo'lgan mazkur mintaqani «Jahonning xazinasini» deb ham ataganlar. Ammo boy tabiatli Lotin Amerikasi ancha qashshoq va qo'choq o'lkalardan. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, bu yerda yashovchi aholining yarmiga yaqini och yoki yarim och, ya'ni to'yib ovqat yemaydi. Ayniqsa, mahalliy hindular og'ir ahvolda. Hozir Lotin Amerikasida 30 mln. ga yaqin hindular yashaydi.

Mahalliy tub aholi o'tmishda yuksak madaniyat yaratib, faqat Lotin Amerikasigagina emas, balki jahon madaniyatiga ham ulkan hissa qo'shganlar. Hindu qabilalari birinchi bo'lib jahonga kartoshka, tomat, makka, manioka, paxta, kungaboqar, kakao va boshqa muhim ekinlarni kashf etganlar. Ular dastlab kauchuk shirasidan

foydalanish, kurare zaharini ishlab chiqarish va tibbiyotda foydalanishni o'rgatganlar, gamakni kashf qilib jahonga yoyganlar. Go'zal qadimiy me'morchilik, katta hashamatli shaharlar va dabdabali piramidalar, afsonaviy o'yma va bo'rtma rasmlar bilan bezatilgan ko'shk-u saroylar, turli shakl va hajmdagi go'zal haykallar, rang-barang bo'yoqli idish va buyumlar, tilladan quyilgan har xil haykallar hindularni mo'jizakor san'at sohiblari ekanligidan dalolat beradi. Lotin Amerikasi hindulari yaratgan kuy va o'yinlar ham uzoq elatlarga tarqalib shuhrat qozongan. Bu yerda yevropaliklar kelgunga qadar ilk sinfiy jamiyat, yuksak san'at va hunarmandchilikka ega bo'lgan davlatlar paydo bo'lgan.

Tadqiqotchilarning fikricha, hozirgi Meksika hududiga odamlar 15–12 ming yillar muqaddam kela boshlagan. Ular Tinch okean sohillari bo'ylab kelganlar, keyin ichki vodiylarni egallaganlar. Dastlab Meksikada ovchilik, baliqchilik va terimchilik bilan shug'ullanuvchi mayda daydi qabilalar yashagan. Miloddan avvalgi IV ming yilliklardan boshlab dehqonchilik yuzaga keladi va birinchi bo'lib makka, loviya va qovoq eka boshlaydilar. II ming yillikka kelib dehqonchilik asosiy xo'jalik sohasiga aylanadi. O'sha davrdan boshlab Meksika hududida yuksak madaniyat yaratgan elatlar yashaydi.

Miloddan avvalgi I ming yillikning oxirlarida va milodning birinchi asrlarida bu yerda neolit darajasidagi almeklar va sapoteklarning dehqonchilik madaniyati shakllangan edi. Bu madaniyat Quyosh va Oyga atab qurilgan dabdabali piramidalar, devorlari rasmlari ibodatxonalar va zodagonlarning saroylari, tosh to'shalgan ko'chalar loydan qurilgan uyli mavzelari bilan ajralib turadi. Ularning o'rniga kelgan tolteklar to XII asrlargacha tevarak-atrofdagi elatlarga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan.

IX–X asrlarga kelib mazkur madaniyatlar asta-sekin inqirozga uchrab, Mexiko vodiysida yangi elatlar – tenochka yoki atstek qabilalari paydo bo'la boshlaydi. Ular XIV asr boshlarida shimoli-garbiy hududlardan bostirib kirib, qadimiy madaniyat markazlarini egallab, o'z tillarini saqlab qolganlar. Atsteklar qudratli davlat birikmasiga asos solgan va eski madaniy an'analarni davom ettir-

ganlar. Ular kuchli qo'shinga ega bo'lgan va qisqa muddat ichida qo'shni qabilalarni bo'ysundirib, soliq to'lashga majbur qilgan.

Atsteklar o'ziga xos sug'orish va melioratsiya tizimiga asoslangan dehqonchilik xo'jaligini yaratganlar, loviya, pomidor, batata (ahirin kartoshka), kakao, tamaki va paxta ekanlar. Yer o'g'itilgan, yo'nilgan yog'och bilan ishlov berib ekilgan. Maxsus qamishdan sol yasab, ustiga tuproq to'kib, suzadigan orolchalarda dehqonchilik qilganlar. Paxta va agava tolasidan ip yigirib turli mato to'qiganlar. Uy hayvonlaridan it va kurka saqlaganlar. Bug'i, qiyon, yovvoyi qushlarga o'q-yoy, nayza, tuzoq bilan ov qilganlar, ko'l va daryolarda baliq tutganlar. Mis va toshdan bolta, nayza uchi va pichoqlar, naqsh berilgan charxsiz sopol idishlar, oltindan har xil bezaklar yasaganlar. Hunarmandchilik nihoyatda rivojlangan bo'lsa-da, ammo mehnat taqsimoti bo'lmagan. Zarur buyumlar oilalarda ishlab chiqarilgan.

Qudratli atsteklar davlatining poytaxti Tenochtitlan katta ko'lning o'rtasidagi orolda qurilgan va o'zining go'zalligi, ulug'vorligi va hashamatligi bilan ispan istilochilarini hayratda qoldirgan. Poytaxtni ko'l sohili bilan uchta 10 metr kenglikdagi damba bog'lab turgan, ikita maxsus tarnov orqali suv o'tkazilgan. Ko'l atrofida asosiy ekin dalalari joylashgan, qishloqlar ham dalalar bilan o'ralgan.

Atsteklarning uylari, odatda, qamishdan qurilib, devorlari loy bilan suvalgan, tomi somon bilan yopilgan. Boy tabaqalar uylarini xom g'ishtdan tekis tomli va ichki hovlili qilib qurganlar. Poytaxtdagi ba'zi uylar ustunlarga tiklangan. Piramida shaklidagi ibodatxona va jamoa inshootlari toshdan dabdabali qilib qurilgan, haykallar va o'yma naqshli toshlar bilan bezatilgan. Qishloq jamoasi (kalpulli) umumiy yerga ega bo'lgan va bu yerlarni ayrim oilalarga taqsim qilganlar.

Erkaklarning kiyimlari etakli belbog' va plashdan iborat, ayollar yubka, yengsiz uzun ko'ylak kiyganlar. Poyabzal teridan tikilgan yoki agavadan to'qilgan sandaldan iborat. Kiyimlari bezatilgan, bi-lak va burun uzuklar osganlar, badanni bo'yaganlar. Taomlari ham turli xilda har xil ziravorlar aralashtirib xushxo'r qilingan. Mak-

kadan toshyorg'ich bilan un chiqarib taom pishirganlar. Atsteklar shokoladni kashf etganlar. Ammo ular «chokolati»ni ichimlik sifatida iste'mol qilganlar.

Atstek va boshqa qabilalar mustamlaka arafasida sinfiy jamiyatga o'ta boshlagan. Butun hokimiyat zodagonlar va kohinlar qo'lida bo'lgan. Davlat boshida 2 ta hokim saylanib qo'yilgan, muhim masalalarni qabila kengashi hal qilgan. Zodagon va kohinlarga ajratilgan yerlarni jamoa a'zolari ekib yig'ib-terib bergan. Qulchilik odat tusiga kirib, qullar asirlar va qarzdorlar hisobiga to'ldirilgan. Ularni ijtimoiy qurilishlarda, zodagon va oqsoqollar xo'jaligida ishlatganlar. Qul savdosi keng avj olgan. Bo'ysundirilgan qabilalar ham soliq to'laganlar. Savdo-sotiq ancha rivojlangan. Kakao urug'i va tilla qum solingan naycha pul vazifasini bajargan.

Ilk quldorlik tuzumiga mos keladigan atstek madaniyati shakllangan. Tolteklar mayya xalqidan yozuvni, yil hisobi va kalendarini, astronomiya va matematik bilimlarni qabul qilib olganlar. Din mustaqil sohaga ajralib, diniy masalalarni zodagon va kohinlar boshqarib turgan. Quyosh xudosi va, ayniqsa, qabilaning urush xudosiga bag'ishlangan murakkab ibodatlar rusumi ishlab chiqilgan. Katta marosimlarda hatto odam qurbon qilingan. Bundan tashqari, turli totemistik va sehrgarlik tasavvurlar ham tarqalgan.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, hozir Meksikada yashovchi aholi 70 million kishini, shulardan hindular taxminan 30 foizni tashkil qiladi, ya'ni nufuzi 20 mln. gacha yetadi. Markaziy vohalarda joylashgan bir vaqtlar qudratli xalq hisoblangan atsteklar bilan 1 million 300 mingdan ortiq, janubroqda yashovchi mayyalar 650 mingga yaqin, tog' vodiylarida yuqori madaniyat yaratgan sapoteklar soni 450 mingga yetadi.

Milodning boshlarida Yukatan yarim orolining janubiy qismida hozirgi Gvatemala hududida bir qancha mayda shahar-davlatlar paydo bo'ladi. V–VI asrlarga kelib bunday davlatlarning soni yana ham ko'payadi va shimoliy hududlarga tarqaladi. Ular o'zaro kurashib turganlar. Ammo janubi davlat-shaharlarning ko'pchiligi XI asrga kelib birdaniga bo'shab qoladi. Yukatan yarim orolining shimolida o'sha davrda mayya xalqlarining bosh shahri Mayyapan

kuchayib yuksak madaniyat yaratgan qudratli davlatga aylangan va janular istilosigacha o'z hukmronligini saqlab kelgan.

Mayya ancha rivojlangan dehqonchilik xo'jaligiga ega bo'lgan. Ular o'rmonlarni toshboltalar bilan kesib, daraxtlarni kuydirganlar, kul bosgan dalani yog'och bilan kavlab urug' sepganlar. Asosiy ekin makkajo'xori hisoblangan. Undan tashqari, loviya, pomidor, qalampir, qovoq va paxta ekilgan. Go'shtga it va kurka boqilgan, o'q yoy, nayza va puflab otadigan naycha bilan ov qilib, ham go'sht pamlangan. Baliqchilik va asalchilikni bilganlar. Mayya hindulari birinchi bo'lib kakao daraxtini o'stirib, mevasidan ichimlik tayyorlaganlar.

Mayya davlatida ruda bo'lmaganidan metall qurollarni, ayniqsa, temir bolta va nayza uchlari, mis bilan oltin qotishmasidan yoki sof oltindan yasalgan bezaklarni Meksikadan va qo'shni mamlakatlardan keltirganlar. Paxta va agava tolalaridan nozik matolar to'qilgan, ulardan plash, yubka va boshqa kiyimlar tikkanlar, charxsiz topol idishlar yasab, ularga turli naqshlar berilgan. Savdo-sotiq ancha rivojlangan, loviya va kakao urug'lari pul vazifasini bajargan. Qul savdosi ham bo'lgan.

Qishloqlar yengil to'qima yopilgan cho'qqaygan tomli uylardan tashkil topgan. Qishloq markazida toshdan qurilgan ibodatxona qad ko'targan, unda zodagon va kohinlar yashagan. Jamoa yeri uylangan erkaklarning soniga qarab, ya'ni har oilaga uch yilgacha taqsimlangan. Zodagonlarga ajratilgan maxsus dalalarda jamoa a'zolari xizmat qilgan va hatto sadaqa berib turganlar, urushda ishtirok etganlar. Soliq to'lashdan bo'yin o'giranlar xudo yo'liga qurbon qilingan. Quldorlik paydo bo'lgach, qullar zodagonlarning xo'jaligida, jamoa inshootlarini, ko'shk, saroylar va yo'llar qurishda, yuk tashishda ishlatilgan. Qullar miqdori asirlar, qarzdorlar hukm qilinganlar va hatto yetimlar hisobidan to'ldirib borilgan.

Mayya davlati boshida cheksiz huquqqa ega bo'lgan hokim («xalach vinik» – buyuk odam) turgan. Oliy kohin uning o'ng qo'li va maslahatchisi hisoblangan. Xalach-vinik soliq to'plash va qozilik qilish uchun qishloqlarga maxsus boshliq (batab) tayinlagan. Astronomiya va boshqa bilimlarni yaxshi egallagan kohinlar zo'r kuchga aylangan.

Mayya yuksak madaniyat yaratgan xalqlardan. Ular o'ziga xos yozuvni kashf etib, ma'lum bilimlarni chuqur egallaganlar. Ayniqsa, aniq bilimlar, chunonchi, astronomiya va matematika nihoyatda rivojlangan. Mayyaliklar yil hisobini daqiqalargacha aniqlab kelendard tuzganlar. Ularda yil 365 kunga bo'lingan, kalendar 20 kunlik oydan va 13 kunlik haftadan iborat bo'lgan. Iyeroglif tizimiga asoslangan mayya yozuvlarida kohinlar turli afsonalar, duo va tarixiy solnomalar yozib qoldirganlar. Shu yozuvda har 20 yilda tarixiy voqealar bayon qilingan maxsus tosh ustunlar o'rnatilgan. Nihoyatda go'zal san'at bilan tasvirlangan o'yma va bo'rttirib yasalgan ajoyib rasmlar murakkab ibodat va turmush inshootlari hozirgacha kishini maftun qiladi.

Mayya xalqining diniy tasavvurlari sinfiy munosabatlarni muqaddaslashtirgan juda murakkab serhasham marosim va ibodatlardan iborat bo'lgan. Muqaddas kitoblar fikus qobig'idan ishlangan qog'ozlarga yozilgan va rangli rasmlar bilan bezatilgan. Afsusdeyarli barcha qo'lyozmalar ispan mustamlakachilari tomonidan kuydirilgan. Asosiy e'tiqodlari dehqonchilik bilan bog'liq aholi osmon, yomg'ir, o'simlik va boshqa tabiat hodisalarini ifodalovchi xudolarga sig'inishga asoslangan.

Mayya davlatining janubida, hozirgi Kolumbiyaning kattagina qismida chibcha til oilasiga mansub yuqori madaniyatli qabila va elatlar yashagan. Ularning eng qudratlisi chibcha-muisk xalqi mustamlakachilar kelishi arafasida sinfiy jamiyatga o'ta boshlagan. Muisklar tropik dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Manioka va batata ekinlarini ekanlar, kokao daraxtini o'stirib mevasi va yong'og'idan narkotik ichimlik tayyorlaganlar. Go'sht topish uchun ovchilik qilganlar. Uy hayvonlaridan faqat it saqlaganlar. Ekinlardan makka, kartoshka, loviya, pomidor, paxta va mevali darraxtlar ekanlar.

Ishlab chiqarish qurollari tosh va yog'ochdan yasalgan chopqi, 1,2–2 metr uzunligida nayza, palaxmon, bolta va pichoq. Ular mis quyishni bilganlar, mis bilan oltin qorishmasidan turli bezaklar va badiiy buyumlar yasaganlar. Kulolchilikni, yigiruv va mato to'qishni bilganlar. Matodan etakli belbog', plashlar tikkanlar. To'p gazlama va oltin tangacha pul vazifasini bajargan. Savdo rivojlangan.

Itimoliy munosabatlarida ota urug'i hukmronlik qilgan, ammo patriarxat qoldiqlari saqlangan. Ular jamoa bo'lib joylashganlar va katta oilalarga bo'linganlar. Poligamiya keng tarqalgan zodagonlar atab xotin va cho'rilarga ega bo'lganlar. Qullar paydo bo'lgan va itimoliy munosabatlar o'rnatilgan. Boy tabaqalar bezatilgan ko'shklarda, oddiy jamoa a'zolari loy bilan suvalgan to'qima kulbalarda yashaganlar. Bezaklarni faqat zodagonlar osishga haqli bo'lgan. Ayniqsa, bosh hokimga itoat qilganlar. Unga turli sovg'a-salomlar keltirib huzuriga kirganlar. Hokimni saylash marosimi turli adonalar bilan bog'liq. Hokim smola surtilgan badaniga oltin qum tepib solga tushib, ko'lining o'rtasiga suzib borib cho'milar emish. U xudoga atab oltin va zumraddan yasalgan haykalchalarni suvga tashlar ekan. Bunday rivoyatlar muisk davlatini «idorado» (Is-pancha «zarhallangan» yoki «oltin odam») deb nom chiqarishga va mustamlakachilarni «oltinga boy» o'lkaga bostirib kelishlariga sabab bo'lgan.

Chibcha xalqlarining dinlari dehqonchilik bilan bog'liq. Quyosh, Oy, Yer xudolariga, ajdodlarning arvoqlariga sig'inishdan iborat. Boylarning jasadlari mumiyolangan, xotinlari va qullari qatl etilib, birga dafn qilingan. Qabrga qurol va qimmatbaho buyumlar qo'yilgan. Qohinlar boy tabaqalardan tayinlangan. Tabiblar davolaganlar va folbinlik qilganlar.

Nazorat savollari:

1. Amerika qit'asida joylashgan davlatlarni aniqlang.
2. Amerika xalqlarining etnogenezi haqida ma'lumot bering.
3. Amerika xalqlarining tub aholisi, madaniyati haqida gapiring.
4. Shimoliy Amerikada yashaydigan hindular haqida ma'lumot bering.
5. Arktika ovchilari va baliqchilari haqida so'zlab bering.
6. Shimoli-g'arbiy sohil hindulari haqida ma'lumot bering.
7. O'rmon ovchi hindu qabilalari haqida gapirib bering.
8. Kaliforniya hindulari haqida gapirib bering.
9. Sharqiy va janubiy-sharqiy dehqon va ovchilari haqida so'zlab bering.
10. Markaziy va Janubiy Amerika xalqlarining etnik tarkibini aniqlang.
11. Meksikaning tub aholisi haqida ma'lumot bering.
12. Mayya davlati haqida gapirib bering.
13. Chibcha-muisklar davlati haqida gapirib bering.

16-MAVZU: JANUBIY AMERIKA XALQLARI VA AMERIKANING HOZIRGI ETNIK QIYOFASI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Janubiy Amerikadagi Inklar davlati. 2. Tropik o'rmon xindi qabilalarining turmush tarzi. 3. Sharqiy-Janubiy Braziliya va Pampa hindulari. 4. Amerikaning hozirgi etnik qiyofasi.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Janubiy Amerika xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlari keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: Ink davlatida hunarmandchilik rivojlangan. Ular metallni ruda konlaridan qazib olganlar. Mis, kumush, oltin, simob va boshqa rangli metallarni, hatto jez ishlab chiqqanlar, turli qurol (o'roq, bolta, pichoq), bezaklar va diniy buyumlar yasaganlar. Charxsiz naqsh berilgan ajoyib sopol idishlar va haykalchalar ishlab chiqqanlar, paxta va jundan chiroyli nozik matolar to'qiganlar. Hech qanday qorishmasiz yirik kesilgan tosh bo'laklardan dabdabali ibodatxona va qasrlar tiklaganlar. Oddiy kishilarning uylari toshdan yoki xom g'ishtdan qurilgan, qamish yoki somon bilan yopilgan, oynasiz va chipta eshikli kichkina xonalardan iborat. Inklar g'ildirakli transport bo'lmasa ham, yo'llarga katta e'tibor berganlar. Bizning davrimizgacha yetib kelgan dengiz sohili va tog' etaklarida qurilgan tog' yo'llar, tunnel va ko'priklar hozirgacha kishini hayratda qoldiradi. Ular yengil sol kemalarda uzoq masofalarga sayohat qilganlar. Pulni bilmaganlar, ammo natural savdo-sotiq rivojlangan. Hokimlar eng mohir ustalarini poytaxtga to'plaganlar. Bo'ysundirilgan qishloqlardan yosh qizlarni zo'rlab keltirganlar va to'rt yil davomida to'qimachilik va boshqa kasblarga o'rgatganlar, keyin ular 30 yoshigacha erga tegmasdan ink zodagonlariga xizmat qilganlar.	
Pedagogik vazifalar: talabalarga Janubiy Amerikadagi Inklar davlati, Tropik o'rmon hindu qabilalarining turmush tarzi, Sharqiy-Janubiy Braziliya va Pampa hindulari, Amerikaning hozirgi etnik qiyofasi, Janubiy Amerikadagi xalqlar, elatlarning yashash tarzi, etnik jihatdan xilma xilligi; Janubiy Amerikadagi xalqning o'zining muayyan diniy tasavvurlari mavjudligi haqida ma'lumot berish; etnoslarni ilmiy tadqiq qilish.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.

O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Kontrol va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayon-lari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'atilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Janubiy Amerikadagi Inklar davlati. 2. Tropik o'rmon hindu qabilalarining turmush tarzi. 3. Sharqiy-Janubiy Braziliya va Pampa hindu-lari. 4. Amerikaning hozirgi etnik qiyofasi.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2 bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusi-ga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hur-jum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pin-bord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rnini bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.

Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Kontrolning va baholash	Og'zaki so'rov; tezkor so'rov.

Reja

1. Janubiy Amerikadagi Inkalar davlati.
2. Dopik o'rmon hindu qabilalarining turmush tarzi.
3. Sharqiy-Janubiy Braziliya va Pampa hindulari.
4. Amerikaning hozirgi etnik qiyofasi.

Buyanch tushunchalar: tabiati, flora va faunasi, antropogenez, Kordilpyer mahmuriyati, Xoxokam va mogolpon madaniyati, Anagazi madaniyati, Xuanak, Inka, Inkeazlar, «Jahonning xazinasi», Alpmek va sapotek madaniyati, «Xachachaynki» – buyuk odam, «Elp-dorado»-oltin odam, «Inka dalasi», «Quyosh dalasi», kechua, aymara, taklya, chanapata.

Investiya etiladigan adabiyotlar:

1. Jabborov I. Jahon xalqlari etnografiyasi. – T., 1985.
2. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
3. Народы мира. – М., 1988.
4. Этнография. – М., 1982.
5. Крыско В. Г. Этнопсихология межнациональных отношений. – М.: Экзамен, 2002.
6. Эвез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.
7. Арутюнян И.В., Дробизева Л.М., Сусолоков А.А. Этносоциология. – М., 1998.
8. Нации и национализм./ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002.
9. Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – М., 1991.
10. Чеснов И.В. Лекции по исторической этнологии. – М.: Гардарики, 1998.
11. Akchayev F. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Jizzax: Sangzor, 2014.
12. Ashirov A. Etnologiya: O'quv qo'llanma. – T.: Yangi nashr, 2014.

qabilalarning bolalaridan qurbonlik qilganlar. Kohinlar diniy marosimlardan tashqari astronomik kuzatishlarni ham olib borganlar. Inklarda ikki xil yil hisobi – Quyosh (366 kun) va Oy (354 kun) kalendari bo'lgan. Tarix va genealogiya bilan shug'ullanuvchi maxsus donishmand (amauta)lar bo'lgan. Tabibchilikdan tashqari jarrohlik tajribasiga ega bo'lganlar, trepanatsiya qilishni bilganlar. Iyeroglif yozuvi bilan birga o'ziga xos rangli iplardan tuzilgan tugma yozuv ham bo'lgan. Ammo noyob yozuv namunalarini ispan istilochilari butunlay yo'q qilganlar.

Ispanlar Pizarro boshchiligida inklar davlatini 1531–1533-yillarda talon-toraj qilganlar. Lekin mag'rur inklar qo'zg'olon ko'tarib, qattiq qarshilik ko'rsatganlar. Faqat 1572-yilda qo'zg'olon bostirilib, butun mamlakatni istilochilar egallagan. Hozirgacha kechua va aymara xalqlari o'z madaniyatlarini va tilini saqlab qolganlar. Ular bir necha mamlakatlarga bo'lingan. Masalan, kechua xalqi besh davlatda yashaydi, ayniqsa, ular Peru va Ekvadorda ko'proq.

Chilining janubiy hududlarida bir necha guruhlariga bo'lingan araukan qabilalari yashaydi. Ular ham inklar singari dehqonchilik bilan shug'ullanganlar, kartoshka, mais, loviya, suli ekkanlar, chorvachilik va terimchilikni bilganlar, qisman ovchilik ham qilganlar. Kiyimlari gazlamani ikkiga buklab, o'rtasini bosh sig'adigan qilib kesib olingan plash (pancho) shaklida bo'lib, uning tagida teridan shim kiyganlar. Har xil chig'anoq va metallardan yasalgan bezaklar taqishgan. Araukanlar qamishdan to'qilib, loy bilan suvalgan konus shaklidagi somon yoki qamish tomli uylarda yashaganlar. Ijtimoiy tuzumi matriarxatdan ota urug'iga o'tish davriga to'g'ri keladi. Ular inklarning qattiq ta'sirida bo'lgan va madaniyatining ko'p tomonlarini, jumladan, metall ishlab chiqarishni, tugma yozuvni qabul qilib olganlar. Chili davlati araukanlarni 1883-yili katta kuch bilan o'ziga bo'ysundirgan. So'nggi davrlargacha ular ba'zi jamoatchilik munosabatlarini saqlab kelganlar. Hozir ko'pchilik araukanlar rezervatsiyalarga joylashgan.

Janubiy Amerikaning shimoli-sharqiy va markaziy qismlarida mustamlaka arafasida aravak, tupi-guarani va karib til oilasi-

ga mansub turli qabilalar yashagan. Ular nihoyatda qoloq ibtidoiy jamiyat darajasida turgan o'troq elatlardir. Asosiy kasbi tropik dehqonchilik bo'lib, mayda butazorlarni toshboltalar bilan qirqib kuyibitganlar, kul aralash tuproqqa yog'och tayoq bilan kavlab makka, tatata, loviya, tamaki va paxta ekkanlar.

Amazonka va Orinoka daryolarining tropik o'rmonlarida ov qilganlar, daryo va ko'llarda baliq tutganlar. Toshboltalar ham qurol, ham savdo vositasi rolini o'ynagan. Ovda parli o'q-yoy, nayak, chig'anoq va yog'ochdan yasalgan turli qurollar ishlatilgan. Maymun va qushlarni ovlashda uchi kurara nomli o'simlik zahari sotilgan bambukdan yasalgan puffak naycha qurol (sarbakan) ishlatilgan. Umuman, mahalliy hindular mahorat bilan o'simlik zaharlaridan foydalanganlar. Baliq ovida turli to'r va savat ishlatilgan, yog'ochdan kichik kemalar yasaganlar. Baliqni o'q-yoy va tanchqi bilan ham ovlaganlar.

To'r to'qishda tropik o'rmon hindulariga teng keladigani yo'q. Yog'ochga osib qo'yadigan karavot – gamakni kashf qilib butun dunyoga shu nom bilan taqdim qilgan, bezgak kasalini davolashda eng zarur darmon – xinin daraxtini kashf qilgan ham o'rmon hindularidir. Ular doirasimon yoki to'rtburchakli palma yaprog'i va butoqlar bilan yopilgan uylarda yashaganlar. Devorlari ham butoqlardan to'qilgan yoki bo'ya bilan ustunlarga berkitib loy suvalgan.

Amazonka va Orinoka vohalaridagi hindular urug'-jamoaga bo'lib yashaganlar va umumiy xo'jalikka ega bo'lganlar. Oilalar matrilineal tipidagi juft nikoh tartibida bo'lsa ham, guruh nikoh qoldiqlari saqlangan. Ov qiladigan va baliq tutadigan umumiy hudud jamon mulki hisoblangan, ovni teng taqsim qilganlar. Har qishloq o'z-o'zini boshqaruvchi jamoaga ega bo'lib, unga oqsoqol rahbarlik qilgan. Har bir qabilada erkaklar ittifoqi mavjud. Qabilalararo aloqalar tabiiy sharoit tufayli uncha mustahkam bo'lmagan.

Diniy tasavvurlari ham moddiy sharoitga bog'liq bo'lgan. Tevaruk-atrofdagi tabiat yaxshi va yomon arvohlar bilan to'la, ularni yumshatish uchun xudoyilar qilib turish zarur degan aqidaga rioya qilganlar. Shomonizm keng tarqalgan, shomonlar arvohlar bilan

vositachi bo'libgina qolmay, tabiblik ham qilganlar. Diniy marosim va bayramlarda oddiy musiqa asboblari (shox, nay) jo'rligida turli raqslarga tushganlar, badanlarini bo'yaganlar, qush pati, yong'oq, tish va boshqa buyumlar bilan bezanganlar.

Yevropaliklar kelishi bilan tropik o'rmon hindulari ovga qulay joylarini tashlab, changalzor o'rmonlarning ichkarisiga chekinishga majbur bo'lganlar. Ammo XIX asr oxirlarida kauchuk yig'ish uchun kelgan mustamlakachilar hindularni yana ham siqib, noqulay joylarga ko'chishga majbur qilganlar.

Braziliyaning qalin o'rmonlarida va qurg'oq yassi tog'larda botokuda, jes va boshqa til turkumiga mansub turli qabilalar yashagan. Ular dehqonchilikdan xabardor bo'lsa ham, asosan, terimchilik, ovchilik va baliqchilik bilan kun kechirganlar. Bir necha katta oilalardan tashkil topgan lokal guruhlar qirlarda, kichkina yerlarda manioka, botata ekib, hosilini yig'ib-terib olgandan keyin boshqa joylarga ko'chib terimchilik qilganlar. Ularning asosiy qurollari o'q-yoy va nayza, ayollar oddiy yog'och bilan kavlab yemishli ildizlar, urug' va mevalarni terganlar, erkaklar bug'u, straus va boshqa har xil mayda hayvon va qushlarni ovlaganlar, sanchqi va to'r bilan baliq tutganlar. Ularda toshdan yasalgan bolta va pichoqlar ham bo'lgan.

Botokuda qabilalari qarorgohlarida butun guruhga mo'ljallangan palma yaproqlari bilan yopilgan katta chaylalar tiklangan. Suv saqlaydigan savatlari, maxsus uy-ro'zg'or buyumlari bo'lgan. Ular kiyimni bilmaganlar, badanlarini bo'yab bezaganlar, quloqlariga va lablariga yog'och uzuk osganlar.

Mazkur qabilalarning ijtimoiy tuzumi kam o'rganilgan bo'lsa-da, urug'chilik tuzumida yashaganliklari aniq, ular dual tashkilotga ega bo'lganlar, guruhiy nikoh va ekzogamiya tartiblari saqlangan. Urug' jamoasida ona urug'i tartiblari (urug' hisobi va hokazo) saqlangan, ammo erkaklar ittifoqi ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynagan. Diniy tasavvurlari qo'shni tropik hindularnikidek tabiiy kuchlarga sig'inishdan iborat bo'lgan.

XVIII–XIX asrlar davomida Braziliya o'rmon hindu qabilalari portugallar tomonidan qirilgan. Ular rezervatsiyalarga ko'chirilib

qohlik va kasalliklarga chidamay o'lib ketganlar. Ikkinchi jahon urushi arafasida botokuda qabilalarida bir necha o'nlab kishi qolgan bo'lsa, jes til oilasiga mansub qabilalarda hech kim qolmagan. Tirik qolgan hindular kauchuk plantatsiyalarida xizmat qilmoqda. Ular qalin o'rmonlarda turli xomashyo (smola, kauchuk, xinin darraxti qobig'i, noyob qushlarning patlari va h.k.) yetkazib beradi va o'z mehnatlari evaziga arzimaz haq oladi.

Janubiy Amerikaning janubidagi keng dasht hududlarida qadimdan Patagoniya bepoyon tekisliklarini pampa deb ataydilar. Bu hududda har xil tilda gapiradigan ovchi qabilalar (asosan, chon, amukan, texuelyache) yashagan. Ular dastlab piyoda, yevropaliklar kelgandan keyin otda guanaka (lamaning yovvoyi bir turi)ni ov qilganlar. Ov qurollari o'q-yoy, bo'la (teri xaltaga tosh solib ikki-uchtasini arqon uchiga bog'lab palaxmonga o'xshatib hayvonga otganlar, oyog'i yoki bo'yniga o'ralgan bo'lsa uni qo'lga tushirgan) bilan tez yuguradigan guanakani straus va bug'ularni ovlaganlar. Ular turli o'simlik, urug' va ildizlarni ham yig'ib-terganlar.

Pampa ovchilari manzilgohlarida daydi turmushga moslashgan bokitma yoki guanaka terisi bilan qoplangan chaylalarda yashaganlar. Terilardan zo'r mahorat bilan ishlov berib belbog'li plash yopinganlar, ot yoki guanaka oyoq terisini shilib xomligicha mahsiqqa o'xshash poyabzal qilib, sovuq va yomg'ir paytlarida ustiga teri kiyishni kiyganlar. Shunga qarab ispanlar pampa ovchilarini «patagonlik» (katta oyoqli)lar deb ataganlar.

Patagonliklar 30—40 oiladan iborat qavm-qarindoshlar guruhi-ni tashkil qilgan. Guruh boshida oqsoqol turgan va jamoa o'tkaziladigan ovni boshqargan. Qarorgohlar patrilokal tipda bo'lgan, kelin uchun qalin to'langan. Asosiy mulk — ot va qurol — erkakka tegishli, uy-ro'zg'or buyumlari yengil yog'och va teridan yasalgan. Ular o'lgan beva xotinga meros qolmagan, o'likdan qolgan barcha buyumlar yo'q qilingan. Initsiatsiya marosimlari juda tantanali bayram kiyimlarida (bo'yalgan teri, par, hayvon va shoxlari bilan) chaylalar bezatilgan va turli raqslar, nog'ora va surnaylar bilan o'tkazilgan.

Diniy tasavvurlar totemizm va animizm bilan bog'liq. Shomoniylar ham ma'lum, shomonlar vazifasini xotinlar bajargan, erkak shomonlar xotincha kiyinishi shart bo'lgan. Ajdod arvohlari-ga sig'inish kuchli bo'lgan.

XVIII asr oxirlarida mustamlakachilar Argentina janubidagi serhasham dashtlarni egallashga kirishib pampa hindularini qirish siyosatini amalga oshira boshlagan. Mohir ovchi va otli askar hisoblangan hindular zo'r qarshilik ko'rsatganlar. Ammo kuchlar teng bo'lmaganligidan 1878–1883-yillarda Argentina hokimiyati o'tkazgan «janub kampaniyasi» natijasida hindularning ko'pchiligi qirilgan, qolgan ozgina qismini Patagoniyaning janubiga haydag-an. O'tgan asrning boshlarida bir necha o'n araukan va puelche vakillari qolgan, xolos.

XIX asrning o'rtalarigacha Olovli yer arxipelagida o'na, alaku-luf va yamana nomli qabilalar ibtidoiy turmush tarzini saqlab qolganlar. Nihoyatda og'ir tabiiy sharoitda yashagan mazkur qabi-lalar daydichilikda guanaka, tulen, baliq va qushlarni ovlab, har xil o'tlar va molluskalarni terib kun kechirgan. Ular qarorgohlarda vaqtinchalik teri yoki daraxt qobig'i bilan qoplangan bekitma va chaylalarda istiqomat qilgan, hayvon terisi bilan yopingan, olov-dan foydalangan. Ovchilik qurollari: o'q-yoy va sanchqi, daraxt qobig'idan yasalgan kichkina qayiq.

Yamana qabilalarida qavm-u qarindoshlar guruhi bir jamoa (urug') hisoblangan va uni «ukur» deb ataganlar. Jamoa boshliqlari jamoa bo'lib ov tashkil qilganlar, qo'shni qabilalar bilan munozara yurgizganlar. Qabilalar ekzogam urug' guruhlariga bo'linib, urug' hisobi ham ona, ham ota tomonidan belgilangan juft oila hukm-ronlik qilsa-da, poligam nikoh tartiblari saqlanib kelgan. Tabi-blar muhim rol o'ynagan, ular kasallarni davolagan, ob-havoni aytib bergan. Totemizm va sehrgarlik kasb ibodati va arvohlarga sig'inish keng tarqalgan.

Hozirgi Amerika qit'asi o'zining rang-barang tabiati singari tur-li xildagi etnik qiyofaga ega. Kashf etilgandan so'ng besh asrlik tarixi davomida qit'aga juda ko'p xilma-xil elat va xalqlar kelib uning etnik tuzilishida tub o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Ularning

geografik joylashishda ham katta o'zgarishlar ro'y bergan. Bu yerda yirik xalqlar faqat yangi davrda shakllangan. Yevropaliklar kelgunga qadar Amerikaning tub aholisi, asosan, qadimiy dehqonchilik madaniyati markazlari Janubiy Meksika va And tog'larida joylashgan. Shimoliy va Janubiy Amerikaning mayda qabilalari esa ovchilik, terimchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganlar.

Hozir AQSH va Braziliyada 100 dan ortiq turli xalqlar, Kanada, Meksika va Argentinada 50 dan ko'proq, Boliviya, Venesuela, Peru, Kolumbiya va Chilida 25 ga yaqin xalq va elatlar yashaydi. 10 dan ortiq xalq bir milliondan ko'p aholiga ega. Eng ko'p sonli aholi AQSH, Braziliya, Meksika, Kolumbiya, Kanada, Argentina, Peru, Venesuela, Chilida yashaydi. Tub aholi hisoblangan hindularning avlodlari butun aholining taxminan 1/6 qismini tashkil qiladi. Shulardan eng ko'p sonli xalqlar: kechua (Peru, Ekvador, Boliviya), guarani (Paragvay), aymara (Boliviya, Peru), atsteklar (Meksika), algonkinlar, atapasklar, chibcha-muisca va boshqalar.

Til jihatdan hozirgi Amerika aholisini olimlar ikki katta guruhga bo'ladilar: kelgindi hind-yevropa tillari (asosan, ingliz, ispan, fransuz) va mahalliy hindu tillari (mayya, atstek, aymara, kechua, guarani, penuti, chibcha va hokazo). XVI–XVIII asrlar davomida Afrikadan zo'rlik bilan millionlab keltirilgan turli elatlar (bantu, yoruba, xusa, eva va h.k.) ham qit'aning etnik qiyofasiga muayyan ta'sir o'tkazgan. Hozirgi Amerikaning ayrim mamlakatlarida negrlar hatto ko'pchilikni tashkil qiladi.

Yevropa mustamlakasi natijasida ko'p asrlik murakkab etnik jarayon ro'y berib, tub aholining faqat lingvistik va antropologik tuzilishidagina emas, uning turmush tarzida ham jiddiy o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Albatta, mazkur jarayon tabiiy bir holat bo'lmasdan, balki zo'rlik va vahshiylik bilan amalga oshirilgan. Mustamlakachilarning hindularni ochiqdan ochiq qirib tashlash siyosati Amerika tarixming eng fojiali sahifalaridan hisoblanadi. Istilochilar keltirgan qirg'in, og'ir mehnat va turli yuqumli kasalliklar millionlab hindularning yostig'ini quritgan edi. Ayniqsa, Vest-Indiya aholisi XVI asrning birinchi yarmidayoq fojiali taqdiri boshdan kechirgan, oqibatda hindular o'sha davrda deyarli butunlay qirilib

ketgan va ularning avlodlaridan nom-u nishon qolmagan. Faqat ko'p sonli qadimiy madaniyat yaratgan xalqlar (aymara, guarani, Janubiy Meksika hindulari) va Janubiy Amerikaning ichki to'qayzorlarida, Amazonka va Oriniko daryolarining vohalaridagi tropik o'rmonlarda yashaydigan hindular qisman etnik hududini hamda madaniy xususiyatlarini saqlab qolgan.

Kelgindi yevropaliklarning etnik tarixi ancha murakkab va notekis. Ular Amerika qit'asining turli qismida turlicha joylashgan. Dastlab Shimoliy Amerikaga kishilar Angliya, Irlandiya va Shotlandiyadan kela boshlagan. XIX asr o'rtalarigacha bu yerga ko'proq Shimoliy va G'arbiy Yevropa mamlakatlarining vakillari ko'chib kelganlar. Kelgindilarning ko'pchiligi irqiy tomoniga kam e'tibor qilib mahalliy qabilalar bilan nikoh tuzganlar. Keyinchalik Germaniya va Shvetsiyadan immigrantlarning to'liqini bir oz kuchayadi. XIX asrning II yarmida Avstro-Vengriya, Italiya va hatto Rossiyadan, keyin Yaponiya va Xitoydan ham odamlar ko'chib kela boshlaydi. Ammo immigrantlar qit'aning qulay joylarini axtarib turlicha joylashganlar. Yevropaliklar, ko'pincha, AQSH va Kanadaning sharqiy va markaziy qismlariga hamda Markaziy va Janubiy Amerikaga tarqalib o'rtnashgan bo'lsalar, yaponlar va xitoylar, asosan, Tinch okeani sohillariga joylashgan.

AQSHning aholisi qurama bo'lib, uning asosiy tili inglizcha, faqat 10 foiz aholi o'z ona tilida gapiradi. Bir necha asrlik assimilyatsiya natijasida hozirgi ingliz tillik Amerika millati shakllangan. Shunisi qiziqki, qit'ada yashovchi roman-german tillarida gapiradigan kishilarning soni shu tillarning vatanidagi aholiga nisbatan bir necha marta ko'p. Masalan, ingliz tilining vatani Angliyada 56 mln. kishi shu tilda gapirsa, Amerikada inglizchada 200 mln. ga yaqin kishi gapiradi. Ispaniyada 36 mln. dan ortiq kishi ispancha gapirsa, shu tilda gapiradigan kishilar Amerikada 200 mln. dan oshadi. Portugaliya tili vatanida 10 mln. ga yaqin portugalcha gapirsa, Braziliya shu tilda 115,5 mln. aholining tiliga aylangan. Umuman, qit'adagi aholining ko'pchiligi roman tillarida (ispan, portugal va fransuzcha – 54 foizdan ortiq) va german tillaridagi xalqlar (ing-

hacha 35 foiz), qolgan aholi hindular va boshqa kelgindi mayda millatlardan iborat.

Amerikaning etnik tarixida irqiy jihatdan negrlar alohida o'rinni egallaydi. Ular XVI asrning I choragidan boshlab Afrikadan minglab keltirilgan. Uch asr davomida zo'rlik bilan, asosan, Vest-Indiya va Braziliyaga plantatsion xo'jaliklarda ishlatish uchun qulqilib keltirilgan son-sanoqsiz negrlar mahalliy etnik jarayonga o'z ta'sirini o'tkazgan, albatta. Negrlar dastlab yuzlab keltirilsa, XVII asrda bir necha mingdan iborat bo'lgan, XIX asr boshlarida 1 mln., 1860-yillarida 4 mln. ga yaqin negr kuch bilan olib kelingan. Hozir AQSH aholisining 12 foizi, Lotin Amerikasining 9–10 foiz aholisi negrlardir. Ular, asosan, antropologik va ba'zi milliy xususiyatlarini saqlab, joylashgan o'lkalardagi hukmron tillarni egallaganlar.

Butun Amerikada 3–4 asrlik murakkab assimilyatsiya va konsolidatsiya jarayoni natijasida turli qurama etnik guruhlar paydo bo'lgan edi. Bu yerdagi Ispaniya va Portugaliya mulklariga ko'chib kelgan ispaniyalik va portugaliyalik dvoryanlarining avlodlari «kreollar» deb nom qozongan. Ular mahalliy boy tabaqalar hisoblanib qavm-u qarindoshlik aloqalarini o'rnatganlar. Kreollar metropoliya aholisi bilan bir oz ziddiyatda bo'lib, ayrim huquqlar (masalan, hukmronlik qilish)dan mahrum bo'lishgan. Shuning uchun ular XIX asrning I choragidan mustamlakachilik tugagandan keyin mustaqillik uchun kurashga bosh bo'lib, yangi paydo bo'lgan respublikalarda hokimlikni o'z qo'llariga olganlar.

Aslida, irqnlarning aralashuvi mustamlakachilik davrida boshlangan edi. Oqibatda juda ko'p metislar paydo bo'lgan. Ular yevropaliklar bilan hindularning avlodlaridir. Ba'zan metis hindu ayoliga uyianib, fanda «salto atras» (orqaga sakrash) deb atalgan avlod ham paydo bo'lgan. Metislar, ayniqsa, Meksikada, Janubiy Amerikaning g'arbiy sohillarida, Markaziy Amerika mamlakatlarida, Kolumbiya va Venesuelada ko'p.

Yevropaliklar bilan negrlar aralashmasidan paydo bo'lgan avlodlar «mulat» deb nom olgan. Ular negrlar ko'proq bo'lgan joylarda tarqalgan. Vest-Indiyada bunday avlodlar hatto maxsus ter-

minlar bilan atalgan. Masalan, avlodda 1/4 qismi negr hisoblansa, «kvarteron», 1/8 qismi «oktron», 16/1 qismi «musti», 32/1 qismi «mustefino» deb nom berilgan. Mazkur tizim asosida kishining ijtimoiy oʻrni belgilangan. Agar «oq tanli» bilan «mustefino»dan bola tugʻilsa, u oq tanli deb tanilgan va erkinlar qatoriga kirgan (hatto ota-onasi qul boʻlsa ham).

Markaziy Amerika, Kolumbiya va Ekvadorda hindu bilan negrlar nikohidan paydo boʻlgan avlodlarni «sambo» deb ataganlar. Bular tashqari, XIX asrning 30-yillarida qullik man qilingandan keyin Amerikaga Hindiston va Xitoydan kontrakt asosida yollanma ishchilar keltirila boshlandi. Ularning koʻpchiligi Vest-Indiya mamlakatlariga joylashib, yangi etnik guruhlarining shakllanishida ishtirok etganlar.

Hindularning hozirgi geografik joylashuvi ham notekis. Agar Shimoliy Amerikada eskimos va hindularning soni 1,5 mln. dan ortiq boʻlsa, Vest-Indiya va Urugvayda sof hindular mutlaqo yoʻqolib ketgan, Kosta-Rika va Argentinada juda kam qolgan. Lotin Amerikasida yashovchi aholining 55 foizini metislar tashkil qiladi, Meksikada esa metislar aholining 4/5 qismidan iborat. «Oq tanlilar» faqat Argentina, Urugvay va Kosta-Rikada koʻpchilik aholini tashkil qiladi, qolgan Lotin mamlakatlarida nisbatan kam. Antropologik va etnografik maʼlumotlarga koʻra butun Lotin Amerikasida sof yevropoid («oq tanli») irqiga oid tiplar aholining 1/5 qismini tashkil qiladi, xolos. Ayrim davlatlarda, masalan, Dominikan Respublikasida esa aholining koʻp qismi mulatlardan iborat.

Shimoliy Amerikada juda koʻp fransuzlar, italyanlar, nemislar, slavyan xalqlari va boshqa millatlar yashaydi. Masalan, Kanadada fransuzlar aholining 1/3 qismini tashkil qiladi. XIX asr oxirlaridan boshlab Lotin Amerikasidagi mamlakatlarga arablar, Livan va Falastindan koʻchib kela boshlaganlar.

Hozirgi Amerika mamlakatlarida barcha elat, qabila va xalqlar millat boʻlib shakllanmoqda. Muayyan iqtisodiy, hududiy, ruhiy va inʼnaviy madaniyat birligi negizida Amerika, Kanada, Meksika, Braziliya, Venesuela, Kuba, Kolumbiya va boshqa oʻnlab

amonaviy millatlar paydo bo'lmogda. Amerika aholisining, ayniqsa, Markaziy va Janubiy qismida joylashgan davlatlarning tarixiy tuzilishi, til birligi, bir din (katolitsizm) ga taalluqli ekanligi va tabiiy sharoitining nisbatan yaqinligi mazkur jarayonni ancha tezlashtirmogda. Lekin Shimoliy Amerika bilan Lotin Amerikasi orasidagi iqtisodiy, etnik va madaniy tafovutlar qit'a aholisining o'ziga xos xususiyatlarini belgilab, ularning demografik rivojiga ham zo'r ta'sir qilib kelmogda. Hozirgi davrda Lotin Amerikasi-ning aholisi Shimoliy Amerikaga nisbatan uch hissa tez sur'atlar bilan o'zarmogda. Lotin Amerikasi jahonda eng yosh mintaqa, uning aholisining yarmidan ko'pi 20 yoshga ham yetmaydi. 1960-yillarda Amerikaning shimoliy qismi bilan Lotin Amerikasi aholisining soni taxminan teng bo'lgan bo'lsa, 1975-yilga borib shimolga nisbatan 1/3 qism ko'paygan. XX asr oxiriga kelib, Lotin Amerikasi-ning aholisi Shimolga qaraganda taxminan ikki baravar oshdi. Bunday hodisa qit'aning etnik qiyofasiga ham ta'sir qilmay qolmaydi, albatta.

Nazorat savollari:

1. Amerika qit'asida joylashgan davlatlarni aniqlang.
2. Amerika xalqlarining etnogenezi haqida ma'lumot bering.
3. Amerika xalqlarining tub aholisi madaniyati haqida gapiring.
4. Shimoliy Amerikada yashaydigan hindular haqida gapirib bering.
5. Arktika ovchi va baliqchi hindulari haqida so'zlang.
6. Shimoli-g'arbiy sohil hindulari haqida ma'lumot bering.
7. O'rmon ovchi hindu qabilalari haqida gapirib bering.
8. Kaliforniya hindulari haqida ma'lumot bering.
9. Sharqiy va janubiy-sharqiy dehqon va ovchi hindu qabilalari haqida gapirib bering.
10. Markaziy va Janubiy Amerika xalqlarining etnik tarkibi to'g'risida gapirib bering.
11. Meksikaning tub aholisi haqida ma'lumot bering.
12. Mayya davlati haqida gapirib bering.
13. Chibcha-muisklar davlati to'g'risida gapiring.
14. Inkalar davlati haqida so'zlab bering.
15. Amerikaning hozirgi etnik qiyofasi haqida gapirib bering.

**17–18-MAVZULAR: G‘ARBIY YEVROPANING
ROMAN-GERMAN VA ANGLO-SAKS
XALQLARI (4 soat)**

Ma’ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O‘quv vaqti: 2 soat
Mashg‘ulot shakli:	Informatsion ma’ruza
Ma’ruza rejasi:	1. Yevropani geografik o‘rni, tabiati va aholisi. 2. Antropologiya va lingvistik tasnifi. 3. Yevropa xalqlarining e’tiqodi va etnik tarixi. 4. Yevropa xalqlarining madaniyati.
Mashg‘ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo‘yicha joylashuvi, G‘arbiy Yevropa xalqlari an‘anaviy madaniyatining o‘ziga xos jihatlari keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma’ruza mazmuni: Qadimgi davrlardan Yevropa inson yashashi uchun nihoyatda qulay sharoitga ega bo‘lgan. Uning boshqa qit‘alardan farqi shundan iboratki, mamlakatlar orasida tabiiy g‘ov hisoblangan baland tog‘lar va bepoyon sahro-yu dashtlar yo‘q, aksincha, ko‘pchiligi zich aholiga ega bo‘lgan davlatlar bir-biri bilan serunum tuproqli vodiylar va o‘rmonli adirlar orqali chegaradosh. Yevropaning eng shimoliy qismi (Shpesbergen sohillari) Subarktika yoki hatto Arktika kengligiga yetsa, janubiy qismi esa (Krit orollarigacha) subtropik poyasiga taqaladi (taxminan 5 ming km. uzunasiga). Kengligi g‘arbdan sharqqacha, ya’ni Pireney yarim orolining Atlantika sohillardan Bolqon yarim oroli, Qora dengiz sohillariga (3100 km ga)cha cho‘zilgan. Yevropada odamning uzoq davrlarda paydo bo‘lishi, aholining zichligi, sanoat va qishloq xo‘jaligining gurkirab o‘sishi uning tabiiy sharoiti ancha o‘zgarishiga sabab bo‘lgan. Yevropaliklarning hayotida va tabiatida yirik sanoat markazlarining shakllanishi, bir-biriga chatishib ketgan ekin dalalari va qishloqlarning, sun’iy o‘rmonlar va turli transport vositalarining yaratilishi muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Hozirgacha Yevropa mamlakatlarining ko‘pining okean va dengizlar bilan bog‘liq bo‘lishi, ularning iqtisodiyoti va madaniyatida katta rol o‘ynab kelmoqda. Ayniqsa, dengiz savdosi, okean va dengiz mahsulotlaridan foydalanish bu mamlakatlarning taraqqiyotiga beqiyos ta’sir qilib kelgan.	

Pedagogik vazifalar: talabalarga Yevropani geografik o'rnini, tabiati va aholisi, Antropologiya va lingvistik tasnifi, Yevropa xalqlarining e'tiqodi va etnik tarixi, Yevropa xalqlarini, elatlarni yashash tarzini, etnik jihatdan xilma xilligi; Yevropa xalqlarining diniy e'tiqodlari; Yevropa xalqlarining tabiiy-geografik joylashuvi to'g'rida ma'lumot berish; Yevropa xalqlarining madaniyati, etnoslarini ilmiy tadqiq qilishga o'rgatish; Yevropa xalqlarining xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklar masalalarini tahlil qilish haqida keng tushuncha berish.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Mavzuga kirish (20 daqiqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Yevropani geografik o'rnini, tabiati va aholisi. 2. Antropologiya va lingvistik tasnifi. 3. Yevropa xalqlarining e'tiqodi va etnik tarixi. 4. Yevropa xalqlarining madaniyati.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2 bosqich. Asosiy bilim (30 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qiladi, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

	9–11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pin-bord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rni bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish;	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar;

– fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	– fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

(17-mavzu)

1. Yevropani geografik o'rni, tabiati va aholisi.
2. Antropologiya va lingvistik tasnifi.
3. Yevropa xalqlarining e'tiqodi va etnik tarixi.
4. Yevropa xalqlarining madaniyati.

(18-mavzu)

1. G'arbiy Yevropa xalqlarining xo'jalik hayoti.
2. G'arbiy Yevropa xalqlarining uy-joy sharoiti.
3. G'arbiy Yevropa xalqlarining moddiy madaniyati.
4. G'arbiy Yevropa xalqlarining ijtimoiy turmushi, oila-nikoh munosabatlari.
5. G'arbiy Yevropa xalqlarining ma'naviy madaniyati.

Tayanch tushunchalar: shpesbergen sohillari, shel, ashel va mustye, keltiber, iber, varvarlar istilosi, Yevropaning san'ati, xutor, ijtimoiy mulk formalari, aglomirasiya, din turlari.

Ilvsiya etiladigan adabiyotlar:

1. I. Jabborov. «Jahon xalqlar etnografiyasi», T. 1985.
2. Этнография. – М., 1982.
3. Брук С. Н. Население мира. – М., 1986.
4. Народов мира. – М., 1988.
5. Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.

6. Садохин А. П. *Этнология*. – М.: Гардарики, 2001.
7. Арутюнян Й.В., Дробижева Л.М., Сусолоков А.А. *Этносоциология*. – М., 1998.
8. *Нации и национализм*./ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002.
9. *Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения*. – М., 1991.
10. Чеснов Й.В. *Лекции по исторической этнологии*. – М.: Гардарики, 1998.
11. Akchayev F. *Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar*. – Jizzax: Sangzor, 2014.
12. Ashirov A. *Etnologiya: O'quv qo'llanma*. – T.: Yangi nashr, 2014.

Yarim milliardga yaqin hozirgi Yevropa xalqlari butun jahon madaniyati tarixida muhim rol o'ynagan. Ular eng qadimgi zamonlarda, ayniqsa, ko'hna Gretsiya va Rim davrlaridan boshlab deyarli olamga tarqalgan bugungi Yevropa madaniyatiga asos solgan elatlarning avlodlaridir. Bu qadimiy madaniy meros, etnologiyadan keyin uyg'onish davrlaridan boshlab sivilizatsiyaning gurkirab o'sishi natijasida qayta tiklanib, boshqa qit'alarga ham tarqalgan edi. Zamonamiz madaniyatini Yevropada pay do bo'lgan qadimgi Gretsiya va Rim madaniyatlarisiz tasavvur qilish qiyin. XIX asr mutafakkirlaridan birining ta'rificha «... Qullik bo'lmaganda, grek davlati, grek san'ati va grek fani ham bo'lmas edi; qullik bo'lmaganda Rim davlati ham bo'lmas edi. Gretsiya bilan Rim qurib bergan poydevor bo'lmaganda esa hozirgi Yevropa ham bo'lmas edi».

Qadimgi davrlardan Yevropa inson yashashi uchun nihoyatda qulay sharoitga ega bo'lgan. Uning boshqa qit'alardan farqi shundan iboratki, mamlakatlar orasida tabiiy g'ov hisoblangan baland tog'lar va bepoyon sahro-yu dashtlar yo'q, aksincha, ko'pchiligi zich aholiga ega bo'lgan davlatlar bir-biri bilan serunum tuproqli vodiylar va o'rmonli adirlar orqali chegaradosh. Yevropaning eng shimoliy qismi (Shpesbergen sohillari) Subarktika yoki hatto Arktika kengligiga yetsa, janubiy qismi esa (Krit orollarigacha) subtropik poyasiga taqaladi (taxminan 5 ming km. uzunasiga). Kengligi g'arbdan sharqqa, ya'ni Pireney yarim orolining Atlantika sohillardan Bolqon yarim oroli, Qora dengiz sohillariga (3100 km ga)cha cho'zilgan.

Yevropada odamning uzoq davrlarda paydo bo'lishi, aholining aholigi, sanoat va qishloq xo'jaligining gurkirab o'sishi uning tabiiy aharoitining ancha o'zgarishiga sabab bo'lgan. Yevropaliklarning hayotida va tabiatida yirik sanoat markazlarining shakllanishi, bir-biriga chatishib ketgan ekin dalalari va qishloqlarning, sun'iy o'rmonlar va turli transport vositalarining yaratilishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Hozirgacha Yevropa mamlakatlarining ko'pi okean va dengizlar bilan bog'liq bo'lishi ularning iqtisodiyoti va madaniyatida katta rol o'ynab kelmoqda. Ayniqsa, dengiz savdosi, okean va dengiz mahsulotlaridan foydalanish bu mamlakatlarning taraqqiyotiga beqiyos ta'sir qilib kelgan.

Yevropada kema suzadigan qulay daryolar ham ko'p. Volga, Dunay, Visla, Oder, Elba, Reyn, Sena, Luora, Po, Rona kabi daryolar mamlakatlararo muhim aloqa vositasi vazifasini bajaribgina qolmay, xalq xo'jaligining turli sohalarida keng foydalanib kelingan. Ayniqsa, eng katta daryolardan Volga, Dunay, Reyn, Rona, Oder va Visla bir necha mamlakatlardan oqib o'tib, ularni iqtisodiy jihatdan bog'lab kelgan. Ular Shimoliy Baltika, O'rta yer dengizlarigacha olib chiqadigan, kema suzadigan muhim arteriya vazifasini bajarib kelmoqda. Qit'aning iqlimi har xil bo'lib, shimolda Skandinaviya tog'liklaridagi tundra sovuqlari, Dunay dashtlaridagi jazirama issiq va O'rta dengiz sohillaridagi mayin iqlimli tabiat mahalliy aholining xo'jalik faoliyati va turmush tarzida o'z aksini topgan.

Mazkur mintaqaning o'simlik va hayvonot dunyosi ko'p asrlik xo'jalik faoliyati tufayli avvalgi davrlarga nisbatan tubdan o'zgarib ketgan. Asrlar davomida qadimiy o'rmonlarni ayovsiz kesish hisobiga bepoyon ekin maydonlarini vujudga keltirilishi ko'pgina botqoqliklarning quritilishi, boshqa qit'alardan yangi o'simlik turlarini olib kelib ko'paytirish va sun'iy o'rmonlar yaratish natijasida tubdan yangi bir tabiiy manzara paydo bo'lgan. Ayrim Yevropa mamlakatlarida o'simlik turlarining o'ndan to'qqiz qismi o'zgartirilgan. Albatta, shimoliy sovuq hududlarda, masalan, Skandinaviya mamlakatlarida, o'rmon va ekinzorlar janubiy subtropik hududlarga nisbatan ancha farq qiladi. Janubiy qismida, masalan, O'rta dengiz va Dunay sohillaridagi vodiylar, Markaziy Yevropa tekisliklarida eng qadimiy dehqonchilik va chorva markazlari joy-

lashgan. Butun serunum tuproqli yerlar eski oʻrmon va daraxtzori-
ardan tozalanib ekin dalalariga, togʻ yon bagʻirlari mol boqadigan
yaylovlarga aylantirilgan. Hozir Yevropa hududining taxminan
uchdan ikki qismini tabiiy va sunʼiy yaratilgan oʻrmonlar egallaydi.
Ammo ular nihoyatda notekis joylashgan. Masalan, agar Finlandi-
ya va Shvetsiya hududining yarmini oʻrmonlar egallasa, boshqa
mamlakatlarda (Angliya, Daniya, Niderlandiya va h.k.) oʻndan ikki
qismini qoplaydi. Sanoatning oʻsishi, shaharlarning koʻpayishi,
temir va avtomobil yoʻllarning taraqqiyoti hatto noqulay, unum-
dorligi past yerlarni oʻzlashtirishga majbur qilgan. Yevropaning
qurgʻoqchil yarim orollarida sugʻorishga asoslangan dehqonchilik
paydo boʻlgan va hozir ishlov beriladigan yerlarning har uchinchi
gektari sugʻoriladi.

Yevropaning hayvonot dunyosi ham florasi kabi oʻzgaruvchan.
Qitʼada muz davrigacha boy tropik fauna mavjud boʻlgan, ammo
iqlimning sovishi bilan issiqqa oʻrgangan hayvonlarning koʻp qis-
mi qirilgan, anchasi janubiy iliq oʻlkalarga ketib qolgan, bu yerda
sovuqqa moslashgan jonivorlar (mamontlar, kuchli karkidonlar,
qoʻchqor buqalar, gʻor ayiqlari va hokazo) paydo boʻlgan. Ularning
koʻpchiligi tarixiy davrlarda yoʻqolib ketgan, ayrim qismi oʻrta asr-
largacha yetib kelgan, qolganlari qirilib ketgan. Hozirgi hayvonot
dunyosi muz davri tugagandan keyin paydo boʻlgan iqlim va oʻsim-
liklarga moslashgan, Arktika orollaridagi qashshoq tundra oʻsimlik
dunyosiga xos ayrim hayvonlardan bugʻular, sohil suvlarida tulen-
lar, har xil baliqchi qushlar saqlangan. Yevropa oʻrmonlarida har
xil tuyoqli va yirtqich hayvonlar, ovlanadigan va sayroqi qushlar,
ayiq va yovvoyi choʻchqa, moʻyna, kiyik, boʻri, tulki va boshqa
turli jonivorlar koʻplab yashagan. Ammo oʻrta asrlardagi qirol va
ritsarlarning ommaviy sayillari koʻp hayvonlarning urugʻini qurit-
gan. Ayniqsa, Janubiy Yevropada yovvoyi hayvonlar koʻproq qiril-
gan. Oqibatda Yevropaning qadimiy faunasidan nom-nishon deyar-
li qolmagan. Faqat ayrim hayvonlarning turlari hozirgi hayvonot
bogʻlarida sunʼiy ravishda saqlab kelinmoqda. Uy hayvonlaridan
qoʻy, qoramol, choʻchqa, parrandalarni parvarish qilish qishloq
xoʻjaligining muhim sohasiga aylangan.

Tabiiy-geografik jihatdan Yevropa qit'asining geologik tarixi, tabiiy va iqlimining umumiy belgilari, biologik birligi, suv zaximalari tabiiy sharoitlarga qarab bir necha muzofotlarga bo'lingan. Geografik tasnifga binoan Yevropa mamlakatlari to'rt guruhni tashkil qiladi: Shimoliy Yevropa (Finlandiya, Shvetsiya va Norvegiya, Daniya va Islandiya), Sharqiy Yevropa (Polsha, Germaniya, Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Albaniya), G'arbiy Yevropa (Angliya, Irlandiya, Fransiya, Belgiya, Niderlandiya, Shveytsariya, Avstriya, Manako va Luksemburg) va Janubiy Yevropa (Portugaliya, Ispaniya, Italiya, Gretsiya, Gibraltar, Malta, San-Marino). Tarixiy jihatdan bu mamlakatlar nihoyatda murakkab turli voqealarga boy davrlarni bosib o'tgan, jahon miqyosida etnologiya va Uyg'onish davridan, keyin butun insoniyat taqdirini belgilab bergan olamshumumul hodisalarning sababchisi va guvohi bo'lgan. Ammo eng qadimiy yuksak madaniyat o'chog'i bu yerda emas, miloddan avvalgi V–III ming yilliklarda Shimoliy Afrika, Janubiy (G'arbiy va Janubiy) Osiyo hududida paydo bo'lgan. O'sha davrlarda Yevropada ovchilik va terimchilik bilan shug'ullangan ibtidoiy qabilalar yashagan.

Insoniyat Janubiy Yevropa va uning o'rta qismini eng qadimiy davrlardan o'zlashtira boshlagan. O'tgan asrda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, aksariyat Yevropa mamlakatlarida ilk paleolit davridan odamlar yashagan. Fransiya g'orlarida topilgan tosh qurollar, arxeologlarning ta'rificha, bu yerda ketma-ket paleolit madaniyati shakllanib kelganligini tasdiqlaydi.

Ibtidoiy ajdodlar dastlab yirik hayvonlarga ov qilib kun kechirganlar, g'orlarda, chayla va yerto'lalarda yashaganlar, toshlardan, yog'och va suyakdan turli qurollar yasaganlar, teridan kiyim tikishni bilganlar. Ular kichik urug' turkumlarga bo'lingan, qoyalarga namlar chizishgan, turlicha xo'jalik shakllari yaratganlar. Masalan, Baltika bo'ylarida, asosan, baliqchilik (maglemos madaniyati), Shimoliy dengiz sohillarida dengiz terimchiligi (kyokke-meding madaniyati), ichki hududlarda bug'u ovchiligi (tardenuaz, svider kabi madaniyatlar) xo'jaliklari paydo bo'lgan.

Yevropa madaniyatining keyingi rivojida neolit davri katta ahamiyatga ega. Miloddan avvalgi IV–II ming yilliklarini o'z ichiga

olgan bu davr tosh qurollarni ishlab chiqarishning takomillashishi, o'q-yoyning kashf etilishi, kulolchilik va to'qimachilikning paydo boishi, asta-sekin dehqonchilik va chorvachilik xo'jaliklarining vujudga kelishi, o'troq aholiga xos qishloqlarning tashkil topishi bilan belgilanadi. Turli hududlarda mahalliy tabiiy sharoitga moslashgan madaniyatlar shakllanadi. Ammo turli madaniyat yaratgan elatlarning qaysi tillarda gapirganligi hozirgacha noaniq. Faqat miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikdan boshlab butun Yevropa qit'asiga hind-yevropa tillarida gapiradigan qabilalar tarqala boshlaydi. Ular asta-sekin janubda Bolqon yarim orolini va Krit orolini, keyin (mil. avv. I ming yilliklarda) Italiyaning ko'p qismini egallaydi. Eng katta to'lqin (kelt qabilalari) G'arbiy Yevropaga yetib, hozirgi Fransiya va Belgiyaga joylashgan. Pireney yarim oroliga kelgan keltlar iberlar bilan aralashib «keltiber» aholisiga asos solgan, Britaniya orolini egallagan.

Shunday qilib, hind-yevropa tillari eramizdan avvalgi II–I ming yilliklarda butun Yevropaga tarqalgan. Ammo bu tillarning asli kelib chiqishi qanday ekanligi haligacha qorong'i. Keyingi xalqlarning buyuk ko'chishi davrida ko'hna Yevropa aholisi yana ham ko'proq aralashib ketgan. Sharqdan ko'chib kelgan gunlar, avarlar, bulg'or va vengerlar mahalliy hind-yevropa xalqlarini harakatga keltirgan. O'sha davrda german qabilalari g'arb tomon siljib keng hududda joylashgan, Dnepr va Visla vohalarida yashagan slavyan qabilalari esa Bolqon yarim oroliga va Sharqiy Yevropaga ko'chib kelib o'rtnashgan. Bu etnik jarayon keyin ham davom etib, hozirgi Yevropa xalqlarining shakllanishiga asos solgan edi.

Yevropa xalqlarining ko'pchiligi hind-yevropa-slavyan, german, roman va kelt tillarida gapiradi. Slavyan til turkumiga g'arbiy slavyanlardan chexlar, slovaklar, polyaklar va janubiy slavyanlardan serblar, bolgarlar, xorvatlar, slovenlar, chernogorlar, makedoniyaliklar va bosniylar; sharqiy slavyanlarga esa ruslar, beloruslar, ukrainlar kiradi. Roman til turkumiga janub va g'arbda yashovchi italyanlar, fransuzlar, vallonlar, ispanlar, portugallar, ruminlar, moldovanlar kiradi. Qadimgi davrda keng tarqalgan kelt tilida gapiradigan elatlarning avlodi hozir faqat Irlandiya, qisman Shotlandiya, Angliya va Fransiyaning Bretan yarim orolida yashaydi.

Keltlarning ko'p qismi Rim imperiyasi hukmronlik qilgan davrda roman tillari bilan aralashib, keyinchalik german qabilalari tarqalishi bilan german tiliga singib ketgan. German xalqlariga nemislar, avstriyaliklar, gollandlar, flamandlar, shvedlar, norveglar, daniyaliklar, islandlar, inglizlar va qisman shveytsariyaliklar kiradi. Hind-yevropa tillarida greklar va albanlar ham gapiradi. Vengerlar yoki madyarlar, finnlr, soamlar va loparlar finnougor til oilasiga mansub. Bolqon yarim orolida yashovchi turklar va gagauzlar esa turkiy tillarda gapiradi. Faqat Malta orolida arab tili saqlangan. Hozirgi yirik xalqlarning etnik tarixi to'g'risida qisqacha gapirib o'tish zarur.

G'arbiy slavyanlardan polyaklar X asrga kelib polyaklar, vislyanlar, pomoryanlar, mazovsha va sileziyaliklardan tashkil topgan davlat hududida xalq sifatida shakllangan. O'sha davrlarda Buyuk Moraviya knyazligi chegarasida chex, slovak, morava qabilalari birlashib, hozirgi Chexiya va Slovakiya xalqlariga asos solgan edi. Ammo XI asrlardan boshlab XX asrgacha slovaklar venger davlati tarkibiga kirgan. Chex va morava qabilalari birikmasidan tashkil topgan chex xalqi XIII–XVI asrlarda nemislarning mustamlakasiga aylandi, XVII asrlardan boshlab Avstriya davlatiga qo'shiladi. O'sha davrda ularga nisbatan nemislashtirish siyosati amalga oshirilgan. O'z navbatida, vengerlar slovaklarni madyarlashtirishga intilganlar. Faqat 1918-yilda Chexoslovakiya davlatiga asos solingandan keyin mustamlakachilik ta'siridan qutulgan chexlar mustaqil rivojlana boshladi. Chexoslovakiya o'tgan asr oxirlariga borib ikki yangi davlatga bo'linadi. Yaqinda ikkiga bo'linib chexlar va slovaklar o'zining milliy davlatiga ega bo'ldilar.

Hozirgi bolgar xalqi V–VI asrlarda Bolqonga kelgan janubiy slavyan qabilalari bilan mahalliy frakiy aholisi hamda VII asrlarda sharqdan bosib kirgan va o'z nomini bergan turkiy tildagi ko'chmanchi bulg'orlarning aralashishi natijasida paydo bo'ladi.

Yugoslaviya xalqlarining slavyan ajdodlari VII asrlarda juda keng hududda Qora dengiz qirg'oqlaridan Adriatikagacha joylashgan. Ular qadimiy mahalliy illiriya va frakiyalik roman xalqlari bilan to'qnashib, qisman siqib chiqargan yoki aralashib ketgan. Ammo Yugoslaviya xalqlari ketma-ket Vizantiya, Vengriya, Avstriya,

Turkiya davlatlari tomonidan istilo qilinib, faqat 1918-yilda mustaqil davlat bo'lib birikadilar.

Miloddan avvalgi I ming yillikka oid yozma manbalarda tilga olingan Dunay qirg'oqlarida yashagan qadimiy dakofrakiy qabilalari Rim imperiyasi davrida romanlashtirilgan. Lekin xalqlarning buyuk ko'chishi jarayonida ruminlarning madaniyatida slavyanlar chuqur iz qoldirgan. Til va madaniyati jihatidan ancha ajralib turadigan hozirgi vengerlarning ajdodlari asli Ural orqasida yashagan ugor xalqlari bilan bog'liq. IX asr oxirlarida Pannoniyada paydo bo'lgan ko'chmanchi-chorvador vengerlar mahalliy turli elat va xalqlar bilan aralashib, o'ziga xos etnosni hosil qiladi.

Hozirgi eng katta millatlardan hisoblangan nemislarning etnogenezida qadimgi elatlardan keltlar, so'ngra saks, bavar, turing, gess, frank kabi qabilalar muhim rol o'ynagan. X asrda nemislar ta'siriga tushgan Oder va Elba daryolari bo'ylarida yashovchi slavyanlar ham nemislar bilan aralashib ketgan. O'rta asrlar davrida tarqoq holatda yashagan nemis xalqi o'ziga xos madaniyat yaratgan. German tiliga yaqin inglizlarning kelib chiqishida ham dastlab Britaniya oroliga ko'chib kelgan keltlar, milodning birinchi ming yilligi o'rtalarida joylashgan ko'p sonli german qabilalari – anglo-sakslar, yuta va frizlar, keyinchalik qo'shilgan daniyaliklar, norveglar va, ayniqsa, fransuzlashgan normanlar muhim o'rinni egallaydi.

Fransuz xalqining shakllanishida ham kelt tilida gapiradigan gallar asosiy rol o'ynagan. Ular eramizdan avvalgi I asrlarda rimliklar tomonidan bosib olingan va romanlashtirilgan. Keyin vestgot, burgund va frank kabi german qabilalari fransuz xalqining tarkibiy qismi bo'lib roman elatlari bilan aralashib ketgan, frank qabilalaridan esa fransuz xalqining nomi kelib chiqqan.

Italyan xalqiga dastavval eramizdan avvalgi I ming yillikda Appenin yarim oroliga kelib joylashgan italiy qabilalari, ayniqsa, latinlar asos solgan. Rim imperiyasi yemirilgandan keyin V asrlardan boshlab bir necha yuz yillar davomida varvar qabilalari bosib keladilar va yuksak madaniyatli italiyaliklarga qo'shib singib ketadi. Milodning ikkinchi ming yilligiga kelib hozirgi italyan xalqi shakllana boshlaydi.

Pireney yarim orolida eng qadimgi aholi iberlar va basklar yashagan. Ular bilan miloddan avvalgi I ming yillikda kelgan keltlar, keyinchalik Rim imperiyasi bosib olgandan so'ng lotin tilida gapiradigan elatlar aralashishi natijasida hozirgi ispan va portugal xalqlari paydo bo'ladi. Ammo hozir ham Pireneyda qisman Fransiya yashovchi qadimiy basklarning avlodlari o'z tillarini saqlab qolgan. Ular o'ziga xos ona tilidan tashqari qaysi mamlakatda yashasa, masalan, Ispaniyadagilar ispan tilini, Fransiya'dagi basklar fransuz tilini ham to'liq egallagan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, G'arbiy Yevropaning etnik qiyofasidagi milliy tuzilish murakkab va ko'p asrlik jarayon mahsulidir. Hozirgi davrda bu yerda 60 ga yaqin etnoslar yashaydi. Shulardan 38 tasi, ya'ni 67,5 foizi bir milliondan ziyod aholiga ega. Yevropa xalqlari boshqa qit'a xalqlariga qaraganda milliy jihatdan oldinroq shakllanib boshlagan. XIX asrning o'rtalariga kelib ko'pchilik xalqlar millat sifatida, asosan, o'z milliy davlati chegarasida shakllangan. Ayrim xalqlar (masalan, italyanlar va nemislar) XIX asrning 70-yillarga kelib, ba'zilar (Janubi-Sharqiy Yevropadagi Gabsburg va Usmon imperiyalari tomonidan asoratga solingan elatlar) Birinchi jahon urushi tugagach milliy shakllanish jarayonini boshidan kechirgan.

Hozirgi Yevropa aholisining yarmiga yaqini (Daniya, Vengriya, Italiya, Polsha, Germaniya, Portugaliya, Islandiya, Gretsiya, Irlandiya va h.k.) bir millatlik, ya'ni 95 foizdan ortig'i asosiy tub millat vakillari yashaydigan mamlakatlardir. Ayrim davlatlarda mayda millatlarning yirik guruhlar joylashgan (Fransiya, Bolgariya, Finlandiya va Ruminiya), ba'zilar esa ko'p millatli mamlakatlarga qatoriga kiradi. XX asr so'ngida ana shunday mamlakatlardan biri Yugoslaviya siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va etnik sabablarga ko'ra parchalanib ketdi. Uning merosxo'ri sifatida besh mustaqil davlat: Serbiya va Chernogoriya, Xorvatiya, Makedoniya, Bosniya va Gersogovina, Sloveniya jahon xaritasida paydo bo'ldi. Bugungi kunda ko'p millatli mamlakat hisoblanadigan Buyuk Britaniya inglizlar, shotlandlar, irlandlar, uelsliklar, gallar; Ispaniyada ispanlar, katalonliklar, nalisiylar, basklar yashashadi.

G'arbiy Yevropaning turli qismlarida, ayniqsa, chegaradosh hududlarda, aralash etnik guruhlar, ko'p millatli viloyatlar ham

uchraydi. Ammo ko'p mamlakatlarning milliy lingvistik tuzilishi ancha yaxlit. Yarim milliardlik mintaqa aholisining asosiy qismi (95 foizi) hind-yevropa tillarining vakillari bo'lib, ular to'rtta til oilalariga: german, roman, slavyan va kelt tillariga mansub. Bu tillardan eng kattasi 17 xalqdan iborat german guruhi bo'lib, unda 178 mln. ga yaqin kishi gapiradi va u bir necha yirik shevalarga bo'linadi. Nisbatan ancha yaxlit hisoblangan roman til guruhiga kiradigan 15 ta xalq (177 mln. kishi) zich joylashgan. Slavyan tillarida (g'arbiy va janubiy slavyanlar) gapiradigan 11 ta elatning soni taxminan 79 mln. kishi. Juda kam aholiga ega bo'lgan keltlar (7,4 mln. dan ortiq) Yevropa xalqlarining eng qadimiy avlodlari hisoblanadi.

Hind-Yevropa til oilasiga kiradigan qadimgi frakiya (illiriya) liklarning avlodlari hisoblangan albanlar (4,9 mln. kishi) va qadimgi davrdagi yunonlar bilan o'rta asrlarda shimoldan ko'chib kelgan slavyanlar va albanlar bilan aralashib ketgan hozirgi greklar (10 mln. dan ortiq) mustaqil guruhga ajralib, tilida va turmush tarzida o'ziga xos xususiyatlarni saqlab qolgan. Butun Yevropaga mayda guruhlarga bo'linib tarqalgan lo'lilar (asli ular X–XII asrlarda Hindistondan kelib, XIV–XV asrlar davomida turli mamlakatlarga joylashgan) ham hind-yevropa tillarining vakillaridir. Daydichilik turmush tarziga o'rgangan lo'lilarning ko'pchiligi hozir Bolgariya, Ruminiya, Vengriya va qisman Chexiya va Slovakiyada yashaydi.

Yevropa mamlakatlarida yashovchi yahudiylar, asosan, o'sha mamlakatning tilida gapiradilar, ammo diniy ibodatda qadimiy yahudiylar tili (ivrit)dan foydalanadilar. Boshqa til oilalarining vakillaridan ural tili oilasiga mansub (taxminan 18 mln.) uchta xalq: finlar, vengerlar hamda ko'chmanchi lopar (saam)lar, turkiy til guruhiga tegishli Bolqon yarim orolidagi usmon turklari va gagauzlar o'z tillarida gapiradilar. Malta va Sitsiliya janubidagi Choko orollarida yashovchi aholi semit til oilasiga mansub tunis shevasiga yaqin arab tili vakillaridir. Ammo ularning tillarida italyan va ingliz so'zlari ko'p uchraydi.

Yevropada qadimiy davrlardan mahalliy tabiiy sharoitga moslashgan yevropoid irqining har xil tiplari joylashgan. Aslida, bu yerda ikkita irqiy tip farqlanadi: oq tanli, malla rang sochli, ko'k

koʻz (blondin) belgilari bilan ajralib turgan shimoliy yevropoid va qora sochli, qora koʻzli (brunet) tipidagi janubiy yevropoid turlari. Mazkur tiplarning oʻrta tipi (shaten) ikkalasining belgilarini oqlagan. Keyinchalik Yevropaga moʻgʻullarning kirib kelishi ayrim etnoslarda qisman oʻz taʼsirini qoldirgan. Bunga Skandinaviyada yashovchi mongoloid belgilariga ega boʻlgan loparlar misol boʻla oladi. Keyingi yillarda Yevropa mamlakatlarida, ayniqsa, Angliya, Fransiya va Germaniya Federativ respublikasida, koʻplab negroidlar paydo boʻlgan. Ularning ancha qismi mahalliy xalqlar bilan aralashib, mulatlar guruhini yaratgan.

Nihoyatda murakkab et-nik jarayon Yevropa aholisining xoʻjaligida va moddiy madaniyatida ham oʻz aksini topgan. Bu yerdan yashovchi turli xalq va elatlar oʻziga xos umumiy xususiyatlar bilan bir qatorda umumiy Yevropa madaniyatini yaratgan. Yevropa xalqlarining xoʻjalik shakllari deyarli bir xil. Chunki butun Yevropa, asosan, moʻtadil iqlimli zonada joylashgan. Eng qadimiy davrlardan neolit va bronza davrida paydo boʻlgan dehqonchilik xoʻjaligi barcha xalq va elatlarning iqtisodiyoti hamda turmushini belgilab bergan va koʻp asrlardan beri xoʻjalik hayotining negizini hosil qilgan.

Qadimgi davrlardagi Yevropa nihoyatda yuksak xoʻjalik madaniyatini yaratgan edi. Ammo madaniyat darajasi quyi elatlar istislosidan keyin Rim imperiyasi yemirilib, xoʻjalik hayoti butunlay tushkunlikka uchraydi, Albatta, ajoyib anʼanalar zamini kuchli boʻlganligi tufayli qisqa muddat ichida oʻrta asrlar iqtisodiyotida qaytadan tiklanish namoyon boʻladi. Masalan, Italiya va Janubiy Fransiya vinochiligi, Angliyaning qoʻrgʻoshin konlari, Venetsiyaning shisha ishlab chiqarish sanoati qadimiy Rim va Vizantiya anʼanalarini oʻrta asrlarda ham davom ettirgan. Lekin ilk oʻrta asrlardagi umumiy iqtisodiy tushkunlik XIV–XVI asrlarga kelib munayyan tarixiy sabablarga koʻra butun Yevropada sotsial iqtisodiy taraqqiyotni juda tezlashtirib, xoʻjalik jihatdan butun jahondagi mamlakatlarga nisbatan oldinga oʻtib olish imkoniyatini yaratib bergan edi. Shubhasiz, uning iqtisodiyoti, yuqorida qayd qilinganidek, peshqadam boʻlishiga qitʼaning qulay geografik joylashuvi, keng miqyosda dengiz sohillari va juda koʻp qulay aloqa vositasi-

ni bajaruvchi daryolar, nisbatan boy tabiiy sharoitning mavjudligi muhim rol o'ynagan. Oqibatda etnologiyadan keyin Yevropa mamlakatlari so'nggi to'rt asr davomida butun dunyodagi xo'jalikka bosh bo'lib, jahon kapitali bozorining rahbari bo'lib tanilgan. Faqat cheksiz musibat, qirg'in va xarobalik keltirgan Ikkinchi jahon urushi tufayli, jahon bozori xo'jaligining peshqadami vazifasi AQSH bilan Yaponiyaga o'tdi.

Urushdan keyin Yevropada bir necha mustaqil mamlakatlarning paydo bo'lishi uning xo'jalik taraqqiyotiga muayyan ta'sir ko'rsatdi. Hozirgi davrda Yevropaning xo'jalik hayoti, avvalo, uning industriyasi bilan belgilanadi. Jahondagi 22 ta eng yirik industrial davlatlarning 12 tasi ushbu mintaqada joylashgan: Belgiya, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Italiya, Fransiya, Niderlandiya, Shveytsariya, Shvetsiya, Chexiya, Slovakiya, Ruminiya. Ammo ayrim davlatlarda boshqa sohalar rivojlangan. Masalan, Avstriya, Shveytsariya sanoatga nisbatan xizmat ko'rsatish sohasi milliy daromadning asosini tashkil qiladi, Skandinaviya xo'jaligining hukmron sohasi baliqchilik hisoblanadi yoki Daniya, Niderlandiya, Fransiya va Vengriya rivojlangan sanoatga ega bo'lsa-da, eksport mahsulot yetishtiradigan yirik qishloq xo'jaligiga ega mamlakatlardir.

Hozirgi Yevropa sanoatining barcha sohalari yuksak rivojlangan, ammo eng yirik tarmog'i mashinasozlik hisoblanadi. Yevropadagi davlatlar hissasiga jahondagi mashina va uskunalar ishlab chiqarishning uchdan ikki qismi to'g'ri keladi. Eng ko'p eksport mahsulotlaridan har xil stanoklar, elektrotexnika va to'qimachilik uskunalari ilmiy va nazorat o'lchov asboblari, yengil va yuk avtomobillari, traktorlar va boshqa mashinasozlik tovarlari. Yevropa kemasozlik va maishiy elektronika (televizor, priyomnik va h.k.) asboblarni eksport qilishda Yaponiyadan, samolyotsozlik, hisoblash mashinalari, radio va teleapparaturalar ishlab chiqarishda AQSHdan orqada, xolos. Jahon bozorida Yevropaning mayda mashinasozlik mahsulotlari AQSHning yirik mashinasozlik mahsulotlariga nisbatan yuqori turadi. Bu sohada Vengriya, Germaniya, Polsha, Chexiyaslovakiya mashinasozlik mahsulotlari jahon bozorida yuksak baholanadi.

Soʻnggi yillarda Gʻarbiy Yevropa kimyo sanoati nihoyatda tez surʼatlar bilan oʻsa boshlagan. Yevropaning ayrim mamlakatlari jahon bozorida plastik materiallar, sintetika va sunʼiy tolalar, farmatsevtika, lak va boʻyoqlar, azot oʻgʻitlar kabi kimyoviy mahsulotlarni chiqarishda birinchi oʻringa koʻtarilgan. Ayrim mamlakatlar (Shveysariya, Belgiya, Niderlandiya) tor sohada ixtisoslashsa-da, umuman, farmatsevtika va neft mahsulotlari ishlab chiqarishda), tashqi bozorga ishlab chiqarayotgan mahsulotlarining uchdan ikki qismini yetkazib beradi.

Yevropaning anʼanaviy sanoat tarmoqlaridan metallurgiya, kemmasozlik, toʻqimachilik, tikuvchilik, shisha, chinni, koʻnchilik va poyabzal, oʻrmon va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish 70 yillarda ancha kamayib ketgan. Yevropaning gʻarbida yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ham kamayib, sharqiy mamlakatlarda ancha oʻsgan, oqibatda tekstil, tikuv, poyabzal va boshqa yengil sanoat mahsulotlarini keyingi yillarda Gʻarbiy Yevropa mamlakatlari sharqiy oʻlkalardan import qilishga majbur boʻlyapti.

Hozirgi eng yirik sanoat sohalaridan oziq-ovqat ishlab chiqarish qishloq xoʻjaligi bilan uzviy bogʻlanib agrosanoat majmuasini tashkil etmoqda. Mazkur jarayonning bugungi ahvoli va uning taraqqiyoti qishloq xoʻjaligining oʻsish darajasi bilan bevosita bogʻliq.

Nihoyatda zich aholiga ega boʻlgan Gʻarbiy Yevropa dehqonchilikka mos yerlardan ancha siqilgan va unga muhtoj boʻlsa-da, yuqori mahsulotli qishloq xoʻjaligini tashkil qilishga muyassar boʻlgan. Yevropa qishloq xoʻjaligi aholining oziq-ovqatga, dastavval inson uchun eng muhim boʻlgan goʻsht, sabzavot va meva mahsulotlariga ehtiyojini qondirish imkoniyatini yaratgan. Bu imkoniyatga qishloq xoʻjaligida ishlab chiqarishni industirlashtirish, kimyolashtirish va mexanizatsiyalash orqali erishilgan. Umuman, Yevropada qishloq xoʻjalik ishlab chiqarish sanoatga nisbatan sekinroq rivojlangan boʻlsa-da, urushdan keyingi yillar ichida uning hajmi oʻrtacha ikki-uch hissa oʻsgan. Koʻpgina Yevropa mamlakatlarida chorvachilikka alohida eʼtibor qaratiladi. Hatto dehqonchilik chorvachilikka boʻysundirilib, yem-xashak yetishtirish asosiy tarmoqqa aylangan. Soʻnggi yillarda yem-xashakka dehqonchilik mahsulotlaridan tashqari baliqchilik mahsulotlari ham ishlatilmoqda.

Yevropa dehqonchiligi mamlakatlar orasida ekiladigan ekinlari bilan bir oz farq qiladi, xolos. Masalan, markaziy qismidagi mamlakatlarda, asosan, bo'g'doy, arpa, suli, so'nggi asrlardan boshlab kartoshka; janubiy hududlarida, ayniqsa, Chexiyaslovakiya, Rumiya va Bolgariyada makkajo'xori, Italiyada sholi va boshqa don hamda poliz ekinlari ekiladi, bog'dorchilik va uzumchilik juda keng tarqalgan. Janubiy Yevropada uzumzorlar, zaytun daraxti, anjirzorlar ko'p uchraydi. Gretsiyada paxta va tamaki yetishtirish muhim xo'jalik sohasi hisoblanadi. Shimolda qadimiy davrlardan uzumchilik, bodom va har xil mevalar ko'p yetishtiriladi. Zaytun ekinlari Ellinlar tomonidan Pireney yarim oroliga qadim davrlardan keltirib ekilgan. Hozir Ispaniya zaytun yog'i ishlab chiqarishda jahonda birinchi o'rinda turadi, uzumzorlar maydoni bo'yicha ikkinchi o'rinda, uzum yetishtirish va vino ishlab chiqarishda uchinchi o'rinda (aholi jon boshiga hisoblaganda vino ishlab chiqarishda Portugaliya birinchi o'rinda) turadi.

Chorvachilik hamma xalqlar orasida tarqalgan. Italiya, Karpat, Bolqon va Alp tog'li hududlarida qo'ychilik muhim xo'jalik sohasidir. Skandinaviya mamlakatlarida, fransuzlar, irlandiyaliklar, valiyar va britanlarda qoramol chorvasi rivojlangan va shu asosda sut mahsulotlari ishlab chiqarish taraqqiy etgan. Chorvachilikda, asosan, go'sht va sut olinadi, turli yuqori sifatli mahsulotlar yetishtiriladi. Kelt xalqlari dehqonchilikda, asosan, yem-xashak yetishtirish bo'yicha ixtisoslashgan. Yevropada bug'uchilik bilan shug'ullanadigan yagona xalq saamlar hozirgacha yarim ko'chmanchi holatda yashaydi. Finlarning an'anaviy xo'jaligi qoramol boqish, go'sht, sut mahsulotlarini ishlab chiqarishdan iborat. Ular da erkin dalalarning uchdan ikki qismi yem-xashak ekinlari bilan band.

Dengiz sohillarida yashovchi norveglar, islandiyaliklar, gollandlar, shuningdek, Markaziy va Shimoliy dengiz aholisi – nemislar, inglizlar, grek va ispanlar hayotida baliqchilik eng muhim xo'jalik sohasi bo'lib, ularning asosiy tirikchilik manbayidir. Hunarmandchilikning badiiy sohalari har bir Yevropa xalqida qadimdan rivojlanib kelgan va ular, asosan, shaharlarda sex tartibida joylashgan. Qishloqlarda esa dehqonchilik ehtiyojini qondiradigan kasblar

rivojlangan. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan ishlab chiqarishning paydo bo'lishi bilan yirik fabrika-zavodlar vujudga keldi.

Hozir an'anaviy mayda hunarmandchilikning badiiy sohalari, masalan, kulolchilik, shisha ishlab chiqarish, zargarlik, kashtachilik, musiqa asboblari va o'yinchoqlar ishlab chiqarish, gilam va palos to'qish kabilar ayrim mamlakatlarda saqlangan, xolos. Norveglar, shvedlar, nemislar, shveytsariyaliklar va avstraliyaliklarda yog'och ustunlar, eshik, rom hamda uy-ro'zg'or buyumlariga o'yma naqshlar berish ancha rivojlangan.

Maishiy turmushning an'anaviy xususiyatlari ko'proq uy va uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim va taomlarda namoyon bo'lmoqda. Eng qadimiy zamonlarda paydo bo'lib hozirgacha o'sib kelayotgan shaharlar Yevropaning o'ziga xos madaniyatini yuzaga keltirgan va butun jahonga tarqatgan. Carby Yevropada urbanlashtirish tufayli shaharlarda hozir butun aholining beshdari uch qismi joylashgan. Belgiya, Shvetsiya va Germaniya shahar aholisi beshdan to'rt qismini tashkil qiladi. Janubiy Yevropa mamlakatlarida sanoat jihatdan kam rivojlangan Portugaliya va Gretsiyada butun aholining taxminan 40 foizi shaharlarda joylashgan. Ayrim o'lkalarda shahar tipiga besh ming aholiga ega bo'lgan qarorgohlar (Niderlandiya, Avstriya, Belgiya), ayrim joylarda esa (Germaniya, Fransiya va Norvegiyada) ikki mingdan va ba'zilarida hatto ikki yuztadan ortiq aholiga ega bo'lgan qishloqlar (Daniya, Shvetsiya, Finlandiya) kiritilgan. Yevropa qishloqjari ham qadimiy davrlarda paydo bo'lgan. Ular o'zining joylashuvi, qurilish tiplari va shakli bilan bir-biridan farq qiladi. Tor, zich, to'p bo'lib qurilgan uylardan iborat qishloqlar o'tmishda Janubiy Polsha, Germaniya, Ispaniya, Bolqon yarim oroli va boshqa yerlarda paydo bo'lgan. Chexlarda, ba'zan nemis va polyaklarda ham qadimgi chorva aholisining qo'ra tevaragida joylashganidek, markazida maydonli doirasimon qurilgan qishloqlarni hali ham uchratish mumkin. To'g'ri ko'chali qishloqlar kam bo'lgan. Ayrim mamlakatlarda uylari yo'l bo'yida qurilgan qishloqlar, xutor tipidagi ayrim hovlili qarorgohlar ham uchraydi. Qishloq markazida qad ko'targan cherkov tevaragida doirasimon shaklda tartibsiz qurilgan uylar ham saqlanib qolgan.

Qishloqlar hozir ham o'zining shakli va tiplari bilan farqlanadi. Butun Yevropada bir hovlili yoki ikki-uch hovlili qishloqlar ko'p uchraydi. Ayniqsa, Fransiyaning tog'li hududlarida, Shimoliy Ispaniyada, Shimoliy Italiyada, Germaniyaning shimoli-g'arbida, Norvegiyada va Angliyaning shimolida bir hovlili qarorgohlar ko'p uchraydi. Markaziy Yevropa, Fransiya, Italiya va ichki Ispaniyaning tekisliklarida qadimiy jamoa hayoti bilan bog'liq bo'lgan ko'p hovlili qishloqlar hozirgacha saqlangan.

Agar qishloqlarni qurilish ashyolariga qarab tasniflasak, butun Yevropani taxminan ikki qismga bo'lish mumkin. Janubiy qismida uylar, asosan, toshdan, shimoliy qismida yog'ochdan qurilgan. Ammo Shimoliy Yevropaning ayrim mamlakatlari, masalan, Angliyada, qadimdan tosh uylar, ba'zan janubida ham (ayniqsa, o'rmonlar ko'p bo'lgan davrda) O'rta dengiz sohillaridagi mamlakatlarda, yog'ochdan qurilgan qarorgohlar uchraydi. Masalan, Qadimgi Gretsiyaning klassik arxitekturasida ilgari ishlatilgan yog'och ustunlari o'rnini tosh ustunlar egallagan va nihoyatda ajib san'at namunasiga aylangan. Tosh qurilishining namunalari hozirgacha O'rta dengiz sohillaridagi mamlakatlarning ba'zilarida va Fransiyaning g'arbiy qismida uchraydi.

Qishloqlardagi zamonaviy uylar shaharlardagi kabi pishiq g'isht, beton va shunga o'xshash hozirgi qurilish materiallaridan qurilmoqda. Yashash xonalarining xo'jalik hujrasi bilan birligi yoki xo'jalik inshootlarining ayrim qurilishi bilan bir oz farq qiladi. Masalan, Germaniya, Alp tog'lari va Janubiy Fransiya, asosan, turarjoy va xo'jalik qurilishi bir joyda joylashgan. Skandinaviya mamlakatlari, Shimoliy Fransiya, Bolqon yarim oroli mamlakatlarida xo'jalik inshootlari kishi yashaydigan uylardan ayrim holda qurilgan.

Uylar ham qurilish ashyolari va torn shakliga, yashash va xo'jalik xonalarining tuzilishiga qarab bir necha tiplarga bo'lingan. Butun Yevropada gorizontal bir xonali shaklda ega uylardan bir necha qavatli ko'p xonali dabdabali imoratlar ko'p uchraydi. Masalan, Janubiy Yevropada, ya'ni O'rta dengiz sohillarga yaqin hududlarda toshdan qurilgan katta ikki-uch qavatli uylar keng tarqalgan, odatda, bunday uylarning pastki qavati xo'jalik xonalaridan iborat bo'ladi. Shveytsariya, Shimoliy Italiya, Yugoslaviya, Avstriya,

Janubiy Germaniyada poydevori toshdan, o'zi yog'ochdan qurilgan alp uylari ancha ajralib turadi. Xo'jalik va yashash xonalari yashil tarzda qurilgan imoratlarni frankon yoki yuqori nemis uylari deb ataydilar. Shimoliy va Shimoli-G'arbiy Germaniya, Daniya va Gollandiya tomonlarida bir qavatli, katta hovli va darvozali xo'jalik qurilish binolari bilan sinch uylar yoki g'isht bilan o'ralgan sakson uylari ham o'ziga xos xususiyatga ega. Tog'li hududlarda yog'och va butalardan qurilgan oddiy uylar ham uchraydi. Umuman, arxaik qurilish san'ati, asosan, xo'jalik xonalarda ko'proq saqlangan.

Uylarni jihozlash milliy an'analar bilan bog'liq. Umumiy buyumlardan, har xil yog'och mebellar, temir, shisha, chinni va topol idishlar, turli bezaklar va pardalar bilan bezaganlar, Yevropa mebeli va servislari hozirgacha jahon miqyosida namuna bo'lib kelmoqda. Yevropa xalqlarining kiyimlari eng oddiy paleolit davridagi etakchalardan to hozirgi zamonaviy kiyimlargacha bo'lgan davrni bosib o'tgan. Endi butun Yevropaga tarqalgan shahar sarpolari deyarli barcha yerdan milliy kiyimlarni siqib chiqarib, Yevropa kostyumlari o'zining noqulayligiga qaramay, hatto issiq tropik mamlakatlarga ham tarqalmoqda. Xalq kiyimlarini, asosan, bayramlarda, festival yoki karnavallarda, xor va ansambllarda uchratish mumkin. Ilgari, ayniqsa, o'rta asrlarda har bir tabaqa o'zining kiyim turiga ega bo'lgan. Hozir milliy tabaqalanish kiyimlarda sezilmaydi, balki ular kosmopolitik tusga kirgan.

Albatta, ayrim xalqlarning qishloq aholisida shahar kiyimi keng tarqalsa-da, milliy sarpolar saqlangan. Masalan, Italiya qishloqlarida erkaklar haligacha kalta tizzadan pastgacha shim (pan talon), oq uzun yengli ko'ylak (kamicha), kalta kurtka (jakka) yoki yengsiz jilet (panchotto), boshiga shlapa yoki beretto (xaltasimon telpak) kiyadi. Ayollarda uzun keng yubka (cho'nna) va etak (trembuile), kashtali oq ko'ylak (kamicha), beligacha kalta kofta (korsetto) va jilet (jakatto yoki jubetto), boshiga ro'mol (fatsoletto), Alp tog'lari-da tagi mixli yog'och tufli yoki xom teridan tikilgan yengil sandal (chochi) kiyiladi. Fransuz ayollarining milliy kiyimlari ham Italiya ayollarning kiyimlariga o'xshab ketadi. Erkaklari esa uzun tor shimlar, tik yoqali ko'ylaklar, jilet va bo'yniga ro'mol, fetra yoki tomon shlapa kiyadi. Keyingi yillarda bluzka kiyiladigan bo'lgan.

German xalqlarida erkaklar yengli yoki yengsiz ikki bukdam matodan tikilgan ko'ylak, uzun ishton, kamarasta teri o'ltonli kavush kiyiladi. Ayollarning ham ust kiyimi ikki bukdam matodan tikilib, maxsus fibula bilan egniga bog'langan, keyinchalik keng tikiladigan bo'lgan. Ularda eskidan kapushonli plash ma'lum bo'lgan. Janubiy germanlarda yengil kiyim, shimolda esa issiq va qalin jun matodan korsaj, kofta, yubka, etak (fartuk) tikkanlar. Hozir ham Gessen aholisi orasida bir yoki bir necha qavatli (ba'zan 20 qavatli) yubka kiyiladi. Frankoniya ayollarining an'anaviy kiyimlari qizil yoki jigarrang matodan yubka yoki etaklar tikilib kashtalanadi. Shveytsariya ayollari, aksincha, qoramtir yoki frankonlar singari qizil rangli yubka va fartuk; kumush bezakli qora belnimcha, keng kashta yengli kofta kiyadilar. Norvegiya ayollarining bayram kiyimlarining turlari 120 dan ortiq. Butun german xalqlarida hozirgi davrda umumiy Yevropa kiyimlari tarqalgan bo'lsa-da, milliy belgilari (rangi, bezaklari va h.k.) mustahkam saqlangan. Ayniqsa, kelt elatlarida bayram vaqtida milliy sarpolarga bezanish odat tusiga kirgan. Masalan, bretonliklarda 66 xil ayol kiyimlari mavjud.

G'arbiy va janubi slavyanlarning milliy kiyimlari nihoyatda rang-barang. Ularda ilk o'rta asrlardan boshlab aholi tabaqa-langan va sinflarga qarab kiyimlari farq qilgan. O'tmishda erkak va ayollarning kiyimlari, asosan, kanopdan tikilgan to'g'ri yoki burma yoqali ko'ylak bo'lgan. Ayrim xalqlar (Moraviya, Slovakiya, G'arbiy Prikarpat)da ayollar egniga ip bog'langan yengsiz ko'ylaklar kiygan. Eng qadimiy kiyimlaridan hozirgacha etakcha (fartuk) saqlangan. XIX asr birinchi choragida slavyanlarda Yevropa yubkasi keng tarqalgan. Qadim slavyanlarda ustki kiyim – yarim po'stin, chakmon (kaftan), yengsiz kamzul (jilet), plashning har xil turlari mavjud. Bosh kiyimlariga qarab ayrim etnoslarni ajratish mumkin (keng slavyan teri telpaklari, turli ro'mollar, shlapa va feskellar, jun movutdan tikilgan do'ppilar). Poyabzallar turli xilda (brodnya, teri bashmoq, yumshoq tufli, tagi yog'ochli sandal, junli nogovitsa va h.k.). Hozir milliy kiyimlar Markaziy va Janubiy Yevropaning ayrim viloyatlarida uchraydi va ular, asosan, san'at festivallari, folklor jamoalarining badiiy chiqishlarida namoyish qilinadi.

Q'arbiy Yevropa xalqlarining milliy xususiyatlari ko'proq taomlarida namoyon bo'ladi. Masalan, roman xalqlarida italyanlarda sevimli taomlardan makaron mahsulotlari juda keng tarqalgan. Ular kunduzgi ovqatga birinchi pomidor qaylasi yoki yog' va suzma, janubda qiyima go'sht solingan xo'rda. Dehqon sho'rvasi (dzuppasi) ga loviya va sabzavot solib pishiriladi va non to'g'raladi. Keyin palenta (makkajo'xori atalasi), qovurilgan sabzavot, salat, meva, suzma iste'mol qilinadi. Kunduzgi ovqatga, albatta, uzum vinosi yoki sevimli ichimlik kofe beriladi. Fransuzlarning milliy taomlari ahamiyatda boy va rang-barangligi bilan mashhur. Taomlarida sabzavot va yemishli ildizli mahsulotlar, quyon va parranda go'shti, janubda kaptar go'shti muhim ahamiyatni egallaydi. An'anaviy sevimli taomlardan qaynatilgan o'simlik yog'iga pishirilgan go'sht bilan bifshteks va kartoshka, piyozli qaynatma sho'rvaga pishloq solish keng tarqalgan. Provansda qalampirli turli baliqlardan pishirilgan sho'rva (buyabez) ancha obro' qozongan. U yerda dengiz jonivori – ulitkani sarimsoq va non bilan iste'mol qilishni yaxshi ko'radilar. Janubda har xil zaytun va dorivorlar taomga ishlatiladi. Kuniga ikki marta taomga uzum vinosi berish shart. Umuman, fransuzlar vino iste'mol qilishda jahonda birinchi o'rinni egallaydi. Qadimgi kelt xalqlarida, masalan, Buyuk Britaniyada, Yevropa taomlaridan uncha farq qilmasa ham, o'ziga xos milliy taomlar, ayniqsa, don solib pishirilgan sho'rvalar, suli atalasi, gel va irlandiyaliklarda baliq va sutli taomlar mavjud. Ular sho'rvaga qo'y yoki mol ichak-chovog'i va qatqorinlarini solib, suli uni bilan pishirib (xaggis) qalampir, piyoz solib yeyishni yaxshi ko'radilar. Ular sevimli ichimliklari pivo (el) va viski. Janubiy xalqlar ko'proq sabzavot (karam, pomidor, sarimsoq, piyoz, sabzi, kartoshka) va mevani ko'proq iste'mol qiladi. Vengerlarda cho'chqa go'shtidan turli taomlar tayyorlanadi. Slavyan xalqlarining taomlaridan xamir ovqat mahsulotlari ko'proq o'rinni egallaydi. Dengiz va daryo sohillarida yashovchi elatlar baliqdan turli xil taomlar tayyorlaydilar.

Ijtimoiy-maishiy turmushi, oila-nikoh munosabatlari va madaniyati. Hozirgi Yevropaning ijtimoiy qiyofasi, umuman, iqtisodiy jihatdan olganda butun qit'a aholisining o'rtacha 44 foizi faol qismini tashkil qiladi. Shundan erkaklar hisobiga taxminan 58 foizi to'g'ri

keladi, ayollarning iqtisodiy faol qismi deyarli ikki hissa kam (29 foiz). Vaholanki, bu mamlakatlarda iqtisodiy faol aholiga ijtimoiy ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etayotgan qismidan tashqari ishsizlar ham kiradi. So‘nggi yillarda ayrim an‘anaviy kasblarning (ayniqsa, hunarmandchilik va h.k.) tugatilishi natijasida ularni professional jihatdan qayta o‘qitib o‘rgatishga imkoniyat yo‘qligidan texnologik ishsizlik jarayoni paydo bo‘lgan. Professional ishchilar qatorida yoshlar o‘rtasida ham ishsizlik muammosi mavjud.

Mintaqada industrial taraqqiyot yuksak bo‘lganligi tufayli iqtisodiy faol aholining asosiy qismi sanoat va qurilishda band ekanligini alohida qayd qilish lozim. Masalan, o‘tgan asr so‘ngida bunday aholi 35–45 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, ayrim mamlakatlar (Chexiya va Slovakiya, Germaniya va Shveytsariya)da 50 foizga yaqinlashgan. Eng taraqqiy etgan industrial mamlakatlarda qishloq va o‘rmon xo‘jaligida hamda baliqchilikda iqtisodiy faol aholining 10–12 foizini tashkil qiladi, xolos. Qishloq xo‘jaligi sohasida eng kam band aholiga ega bo‘lgan o‘lkalardan Buyuk Britaniya (3 foiz), Belgiya (4 foiz), Shvetsiya va Germaniya (6 foiz). Ammo Janubiy Yevropada qishloq xo‘jaligi hali ham muhim o‘rinni egallaydi (Italiyada 15 foizdan to Gretsiyada 40 foizgacha). Keyingi yillarda, asosan, qishloq xo‘jaligi hisobiga aholining xizmat ko‘rsatish sohasida yashovchi qismi ancha ko‘paygan.

Yevropa mamlakatlarida eng katta ijtimoiy tabaqa xodimlar – ishchilar va ziyolilardan iborat. Ular butun iqtisodiy faol aholining taxminan o‘rtacha 80 foizini, Buyuk Britaniyada hatto 90 foizdan ham ko‘proqni, janubiy mamlakatlarda esa 70 foiz (Gretsiyada 40 foiz)ni tashkil etadi.

Shubhasiz, Yevropa xalqlarining ijtimoiy hayotiga urbanizatsiya katta ta’sir o‘tkazmoqda. Hozir jahonda Yevropa qit’asi eng urbanizatsiyalashgan, hatto AQSH va Yaponiyaga nisbatan shaharlarining zichligi yuqori turadigan mintaqadir. Mazkur jarayonning xususiyatlaridan biri eng yirik shaharlar tevaragida katta aholining to‘planishidir. G‘arbiy Yevropaning yarmidan ko‘p aholisi 100 ming kishidan ortiq aholiga ega bo‘lgan shaharlarda joylashgan, uchdan bir qismi 500 ming kishilik shaharda yashaydi. Oqibatda bir-biriga tutashib ketgan sanoat-aglomeratsiya tipidagi shaharlar

yuzaga kelgan. Bunga misol qilib, London, Parij, Berlin, Rim, Amsterdam, Rotterdam kabilarni ko'rsatish mumkin. Masalan, London aglomeratsiya chegarasida 12 mln. dan ortiq kishi, Parij aglomeratsiyasida 10 mln. ga yaqin kishi yashaydi. Ayrim mamlakatlarda, hatto qo'shni aglomeratsiyalar qo'shilib, yirik urbanizatsiyalashgan markaz (megalopolis)larni yaratgan. Masalan, Angliyada eng katta megalapolisga bir-biriga chatishib ketgan London, Birmengem, Manchestr, Liverpul va boshqa shaharlar yoki Germaniyada Reyn-Rur, Reyn-Mayn kiradi. Sunday megalapolislar taxminan 50 ming kv. km. hududga va 30–35 mln. aholiga ega bo'ladi.

Ammo butun Yevropada urbanizatsiya va aglomeratsiya ijtimoiy va maishiy turmush, madaniy hayot va oila-nikoh munosabatlarini o'zaro yaqinlashtirib, milliy xususiyatlarning tugatilishiga, bir qolipga solib umumiy kosmopolitik belgilarning shakllanishiga keng yo'l ochib bergan. Shunday bo'lsa-da, ko'p xalqlarda asrlar davomida an'ana tusiga kirgan ayrim ijtimoiy turmush shakllari saqlanibgina qolmay, balki ular zamon turmush tarziga singib ketgan.

Ijtimoiy va oilaviy turmushi ham barcha Yevropa xalqlariniki ilgari umumiylikka ega bo'lgan. Nasroniy dini axloqiga tayanib, xususiy mulkka asoslangan holda kichik monogam oila butun Yevropada eng keng tarqalgan. Ammo ayrim patriarxal natural xo'jalik mavjud bo'lgan ba'zi joylarda arxaik tipdagi katta patriarxal oilalar va oila-nikoh tartiblari ham uchraydi. Patriarxal urug'chilik tartiblarining qoldiqlari albanlarda (fis), chernogorliklarda (bratsvo), tog'lik shotlandlarda (klan), qisman uels va irlandliklarda bir oz seziladi. Oila jamoa munosabatlari yaqin davrgacha ayrim bolqon xalqlari (bolgarlar, makedoniyaliklar, serblar, bosniylar va b. k.)da saqlanib kelgan. Mazkur oilaviy munosabatlarning yemirilishi maxsus minorat odatini yaratgan edi. Ilgari kelt va german xalqlarida ma'lum bo'lgan bu odatga binoan meros ota-onadan katta o'g'ilga o'tadi. Keyinchalik mayorat odati, ya'ni meros katta o'g'ilga o'tish rasmi bilan almashadi. Janubiy slavyanlarda katta patriarxal oila («zadruga») natural xo'jalikka asoslangan 20–50, ba'zan 100 kishiga yetadigan qavm-u qarindoshlardan tashkil topgan jamoadan iborat edi.

Nikoh to'ylarida va boshqa oilaviy urf-odatlarda ancha qadimiy belgilarni hozirgacha uchratish mumkin. Qalin saqlanmagan bo'lsa-da, kelinni olib qochish, uni «sotib» olish rasmi, qiz moli, kuyov sovg'asi kabi udumlar hali ham nikoh to'yaridagi qadimgi sarqitlar sifatida, ammo hazil o'yinlar shaklida namoyon bo'ladi. Qiz yoshligidan mehnat qilib, o'zi sepini tayyorlashi ko'p xalqlarda shart bo'lgan. Agar kichik individual oilalar (er, xotin va bolalardan iborat) eng keng tarqalgan bo'lsa, slavyanlardagi zadruga tipidagi katta oilalarda nikoh va boshqa oilaviy an'analarda ibtidoiy tartiblar saqlanib kelmoqda. Nikoh doimo ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan oilaviy voqea sifatida hozir ham unda ko'pchilik ishtirok etadi, an'anaviy marosimlar, rasm-udumlar bajariladi. Deyarli hamma yerda kelin-kuyovlar cherkovda nikohdan o'tishsa-da, ammo nikoh to'yi, asosan, xalq an'analariга tayanadi.

Keyingi ikki ming yil davomida Yevropaning diniy urf-odatlari bir necha marta o'zgargan. Eramizning boshlarida bu yerda mahalliy dinlar tarqalgan. Katta hududni egallagan Rim imperiyasida (ayniqsa, Italiya va Gretsiyada) ancha rivojlangan politeystik dinlar hukmronlik qilgan. Qadimgi Rimga ba'zi sharqiy diniy (Isida, Mitra kabi boshqa Sharq xudolari bilan bog'liq) ibodatlar ham kirib kelgan.

Rim imperiyasining yemirilishi davriga kelib, eramizning V asrlari oxirida Yevropa dinlari geografiyasida jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Eramizning boshlarida Sharqiy O'rta dengiz sohillarida paydo bo'lgan nasroniylik dini IV–V asrlarda imperiyaning ko'plab hududlariga, ba'zi german qabilalari va hatto Irlandiyaga tarqala boshlagan. Ammo uzoq davrlargacha qadimiy mahalliy dinlar, ayniqsa, qishloqlarda saqlanib qolgan. Faqat IX–XI asrlarda butun Yevropa nasroniylashgan. Lekin Pireney yarim orolida VIII asrda arab istilochilari olib kelgan islom dini ancha vaqt o'z o'rnini saqlab qolgan. XV asrlarda arablardan ozod bo'lgan Pireney qaytadan nasroniy diniga kirgan.

Yevropada nasroniy dinining tez tarqalishi asli feodalizm tuzumining tashkil topish jarayoni bilan bog'liq edi. Dastlab yangi dinga harbiy aristokratiya, knyaz va qirollar o'tgan, keng xalq ommasi eski diniy e'tiqodlarga itoat qilib kelgan. Hukmron sinfga tayanchi bo'lgan ziyolilar va ruhoniylar ommani nasroniylashti-

Islamiy zo'rlik bilan o'tkazishga harakat qilgan. Ammo nasroniylik ham yaxlit din bo'lib qolmadi. U XI asr o'rtalarida (1054-yil) ikki qarama-qarshi yo'nalishga-pravoslaviye va katolitsizm (sharqiy va g'arbiy) cherkovlariga bo'lindi. Sharqiy (pravoslav) cherkovi, o'z navbatida, podsho va imperatorlarga bo'ysungan va bir necha milliy cherkovlarga bo'lingan. Feodal-krepostnoy tuzumning tarixiy halqasi hisoblangan pravoslav cherkovining boshida eng kuchli Konstantinopol patriarxi turgan. Aksincha, katolitsizm (g'arbiy) cherkovi markazlashgan Papa davlati boshchiligida Yevropadagi feodal tarqoqlikdan foydalanib, o'zining qudratli hukmronligini ta'liq o'rnatadi. U turli yo'llar va soliqlar bilan katta boylik orttirib, butun nasroniy dunyosini qo'lga olishga, o'zining ruhiy va siyosiy irodasini o'tkazishga intilib kelgan. Shunday qilib, nasroniy dinidan ajralib chiqqan pravoslaviye ilgari Vizantiya imperiyasi va uning ta'siridagi Yevropa qismi (Bolqon yarim oroli va Rus davlati)ga tarqalgan, Yevropaning boshqa hududlarida katolitsizm o'z hukmronligini o'rnatgan. XVI asrlardan boshlab bozor munosabatlarining rivoji, yangi ideologiyasining g'alabasi natijasida o'rta asr skolastikasiga, Rim katolik cherkovi va Papa hukmronligiga qarshi chiqib boshlagan yangi oqim (protestantizm) turli diniy e'tiqod va mazhablarning yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan.

Pravoslav dini Vizantiyadan chiqib, Yevropaning sharqiy va janubi-sharqiy mamlakatlarini, rus, belorus, ukrain, grek, bolgar, g'agaus, serb, janubiy alban va rumin xalqlari orasida keng tarqalgan. Hozir pravoslav dini Gretsiyada hukmron va bu yerda uning markazi joylashgan.

Nazorat savollari:

1. Yevropada joylashgan davlatlarni aniqlang.
2. Yevropa xalqlarining etnik tarkibi qanday?
3. Yevropa xalqlarining kelib chiqishini bayon qiling.
4. G'arbiy Yevropa xalqlarining xo'jalik turlari haqida gapiring.
5. G'arbiy Yevropa xalqlarining uy-joy qurilishi haqida bayon qiling.
6. G'arbiy Yevropa xalqlarining kiyinishlari haqida ma'lumot bering.
7. G'arbiy Yevropa xalqlarining ijtimoiy turmushidagi farqlarni aniqlang.
8. G'arbiy Yevropa xalqlarining marosimi, urf-odatlari haqida gapiring.
9. G'arbiy Yevropa xalqlarida diniy e'tiqodlar qanday tarkib topgan?

19-MAVZU: YEVIROPA QISMIDAGI SHARQIY SLAVYAN XALQLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Sharqiy slavyan xalqlari haqida ma'lumot. 2. Sharqiy slavyan xalqlarining etnogenezi va til tarixi. 3. Rus, belorus, ukrain xalqlarining shakllanishi tarixi.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, sharqiy slavyan xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: sharqiy slavyanlar tili va madaniyati bir-biriga yaqin, rus, ukrain va belorus xalqlaridan iborat va ular joylashgan hududlar Yer kurrasining qariyb 1/6 qismini tashkil qilgan edi. 2010-yilgi ma'lumotlarga binoan, bu hududda 133 mln. ga yaqin ruslar, 45,5 mln. dan ortiq ukrainlar, 10 mln. ga yaqin beloruslar istiqomat qilishgan. Xorijiy mamlakatlarda, ayniqsa, AQSH, Kanada va Yevropada sharqiy slavyanlarning so'nggi bir asr davomida ko'chib ketgan (emigrant) avlodlari tarqoq holda yashashadi. Masalan, AQSH va boshqa mamlakatlarda XIX asrning ikkinchi yarmi–XX asr boshlariga kelib joylashgan emigrant ruslar va ularning avlodlari 1,5 mln. dan ortiq, ukrainlar (asosan, AQSH, Kana va Argentinada) 1,6 mln. dan ko'proq.	
Pedagogik vazifalar: talabalarga sharqiy slavyan xalqlari haqida ma'lumot, sharqiy slavyan xalqlarining etnogenezi va til tarixi; rus, belorus, ukrain xalqlarining shakllanishi tarixi; sharqiy slavyan xalqlari, elatlarining yashash tarzi, etnik jihatdan xilma xilligi; sharqiy slavyan xalqlarining diniy tasavvurlari; sharqiy slavyan xalqlarini tabiiy-geografik joylashuvi haqida ma'lumot berish; sharqiy slavyan xalqlarini xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklar masalalarini tahlil qilish; emoslarni ilmiy tadqiq qilishga o'rgatish.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.
O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jaryon- lari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Mavzuga tutash (20 daqqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Sharqiy slavyan xalqlari haqida ma'lumot. 2. Sharqiy slavyan xalqlarining etnogenezi va til tarixi. 3. Rus, belorus, ukrain xalqlarining shakllanishi tarixi.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2 bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qila- di, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
3 bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi.
	3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pinbord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani tq'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'rnini bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. *Sharqiy slavyan xalqlari haqida ma'lumot.*
2. *Sharqiy slavyan xalqlarining etnogenezi va til tarixi.*
3. *Rus, belorus, ukrain xalqlarining shakllanishi tarixi.*

Tuyanch tushunchalar: velikorus, natural xo'jalik, uy-joy turlari, staroobryad, duxobor, antlar, polyanlar, drevlyanlar, dregovichlar, radivichlar, vyanichlar, volyanlar, slaven.

tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
2. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
3. Народов мира. – М., 1988.
4. Этнография. – М., 1982.
5. Этнология: Учебник / Под. ред. Бромлева И.В., Маркова Г.Э. – М.: Высш. школа., 1982.
6. Ashirov A. Etnologiya: O'quv qo'llanma. – T.: Yangi nashr, 2014.
7. Akchayev F. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Jizzax: Sangzor, 2014.

Sharqiy slavyanlar tili va madaniyati bir-biriga yaqin, rus, ukrain va belorus xalqlaridan iborat va ular joylashgan hududlar Yer kurrasining qariyb 1/6 qismini tashkil qilgan edi. 2010-yilgi ma'lumotlarga binoan, bu hududda 133 mln. ga yaqin ruslar, 45,5 mln. dan ortiq ukrainlar, 10 mln. ga yaqin beloruslar istiqomat qilishgan. Xorijiy mamlakatlarda, ayniqsa, AQSH, Kanada va Yevropada sharqiy slavyanlarning so'nggi bir asr davomida ko'chib ketgan (emigrant) avlodlari tarqoq holda yashashadi. Masalan, AQSH va boshqa mamlakatlarda XIX asrning ikkinchi yarmi–XX asr boshlariga kelib joylashgan emigrant ruslar va ularning avlodlari 1,5 mln. dan ortiq, ukrainlar (asosan, AQSH, Kana va Argentinada) 1,6 mln. dan ko'proq.

Irqiy jihatdan ular katta yevropoid irqiga mansub bo'lib, o'zaro bir necha tiplarga bo'linadi. Janubiy Ukraina va Qora dengiz sohillarida yashovchi aholi qora qosh va qora ko'zli atlanto-qora dengiz tipiga kiradi. Sharqiy Yevropa tekisliklarida istiqomat qiluvchi rus, ukrain va beloruslar malla rang (shaten) tipidagi irqiy

tiplarni tashkil qilsa, shimoliy hududlarda yashovchi qismi katta yevropoid irqining belomor-baltika tipiga oiddir. Sharqiy viloyatlarda yashovchi ruslarda hatto mongoloid belgilari ham seziladi.

Sharqiy slavyan til turkumiga kirgan rus tili ikki shevaga bo'lingan: biri shimoliy rus va ikkinchisi janubiy rus shevalaridan iborat bo'lib, faqat talaffuzi bilan farqlanadi. Ukrain va belorus tillari ham rus tiliga ancha yaqin. Uchalasi ham hind-yevropa til oilasining slavyan turkumining sharqiy slavyan shoxobchasini tashkil qiladi. O'zlarining kelib chiqishi, madaniyati bilan sharqiy slavyanlar Yevropadagi g'arbiy va janubiy slavyanlar bilan ko'p umumiylikka ega. Ammo hozirgacha ularning etnogenezi eng murakkab hal qilinmagan muammolar bilan to'la. Chunki hozirgacha umuman slavyanlarning kelib chiqishi to'liq aniqlanmagan. Bu masalada hatto bir necha nazariyalar va chalkash mulohazalar mavjud.

Arxeologik kashfiyotlarga qaraganda, slavyanlarning etnogenezi miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda Markaziy, Shimoliy va Sharqiy Yevropada paydo bo'lgan hind-yevropa qabilalari bilan bog'liq. Slavyanlarning qadimgi ibtidoiy makonlari Markaziy Dnepr bo'ylari va Yuqori Dnestr, Shimolda Karpat etaklari va Visla vohasida joylashgan. Oder va Elba qirg'oqlarida ham slavyanlar joylashgan deb ehtimol qiladilar. Dastlab sharqiy slavyanlar Qora dengiz shimolida joylashgan «antlar» nomi bilan tilga olinadi. Keyinchalik slavyan qabilalar ancha faol ravishda tevarak-atrofga ko'chib, Yevropaning ko'p qismiga tarqaladi. Milodning birinchi ming yilligi o'rtalariga kelib sharqiy slavyanlar Sharqiy Yevropada joylasha boshlaydi. Janub tomon ko'chib, ular Dnepr bo'ylab Dunay sohillarigacha katta hududni egallab olganlar. Shimoli-g'arb tomon ketgan qismi letto-litva qabilalar bilan qo'shnichilikda, Shimolda esa Ilmen va Chud ko'llariga yetib, Volga-Oka daryosi o'rtalarida o'troq bo'lib joylashgan.

Shunday qilib, milodning I ming yilligi oxirida–II ming yilligi boshlarida rus solnomalarida tilga olingan qadimgi qabila turkumlari (polyanlar, drevlyanlar, dregovichlar, radivichlar, vyaticlar, volyanlar, slaven va boshqalar)ning birikib, aralashib ketishi natijasida qadimgi rus xalqi paydo bo'ladi. Bu jarayon oqibatida butun sharqiy slavyanlarni qadimgi Rus davlati Kiyev Rusi tevaragida

jipslashtiradi. O'sha davrda Dnepr bo'yida joylashgan rus yoki rus qabila ittifoqi Kiyev davlatining paydo bo'lishida katta rol o'ynagan. Bu qabilalarning nomi mahalliy Ros daryosi nomi bilan bog'liq bo'lib, rus xalqining nomi ham ana shundan kelib chiqqanligi ehtimol. Qadimgi rus xalqi o'zining umumiy tili, madaniyati, yozuvi va adabiyotiga ega bo'lgan. Feodal tarqoqlik, o'zaro urushlar va, ayniqsa, XIII asrdagi tatar-mo'g'ul istilosi yaxlit rus xalqining shakllanishiga katta g'ov bo'ldi. XIV asrdan boshlab qadimgi rus elati zaminida uchta yaqin qarindosh, ammo mustaqil rus, ukrain va belorus xalqlari shakllana boshladi. Keyinchalik Buyuk Moskva knyazligi atrofida jipslashgan rus xalqi markazlashgan davlatga ega bo'lib, rus adabiy tilini paydo qiladi. XVI–XVII asrlardan boshlab Moskvaning siyosiy ta'siri kuchayib qudratlashgan Rus davlati kam aholiga ega bo'lgan shimoliy va janubiy hududlarga, Ural va Sibir tomonlarga uzluksiz ravishda bostirib kirib, o'zining etnik hududini ancha kengaytiradi. Ruslar quyi Volgabo'yi va shimoliy Kavkazni ham egallaganlar. XVIII–XIX asrlarda Rossiya chegarasi Baltika bo'yi, Qora dengiz sohillari, Kavkazorti, Markaziy Osiyo va Uzoq Sharq hududlarigacha cho'zilgan. Albatta, bosib olingan yerlarga imperiya hukmronligini ta'minlash maqsadida ruslar ko'chirib keltirilgan va ularga moddiy, ijtimoiy imtiyozlar berilgan, turmush shart-sharoitlari yaratilgan. Ular mahalliy xalqlar bilan yaqinlashib, xo'jalik va madaniy jihatdan tub aholiga bir qadar ta'sir ko'rsatgan, o'z navbatida, boy mahalliy xo'jalik tajribasi va madaniyat yutuqlarini o'zlashtirgan.

Rossiyada bozor munosabatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi (XVII–XIX asr o'rtalarigacha) jarayonida rus xalqi asta-sekin millat sifatida shakllangan.

Ruslarning ulkan hududda turli tabiiy sharoitlarda joylashganligi ularning ikki turkumga: shimoliy va janubiy rus (velikorus)larga bo'linishiga sabab bo'lgan. Ular faqat tili, ya'ni so'zida «u» yoki «o» ishlatilishi («окающие» yoki «акающие») bilan farq qiladilar. O'tmishda moddiy va ma'naviy madaniyatida ham ba'zi farqlovchi xususiyatlar mavjud bo'lgan. Asrlar davomida ruslar, yuqorida qayd qilinganidek, Volga orqasiga, Ural va Sibirga asta-sekin siljib, g'ayritabiiy sharoit va elatlar orasiga tushib, mahalliy madaniyatni

singdirib, o'ziga xos etnografik guruhlarini paydo qilgan. Masalan, shimolga Oq va Barensev dengizlari sohillariga ko'chib borgan pomorlar, asosan, dengiz ovi va baliqchilik bilan shug'ullanib, o'ziga xos moddiy madaniyat va maishiy turmush yaratgan. Janubiy va sharqiy chegara hududlariga joylashtirilgan harbiy xizmatdagi ruslardan «kazak» deb nom olgan maxsus etnografik guruhlar (don kazaklari, ural kazaklari, kuban kazaklari, sibir kazaklari, amur va ussuri kazaklari) paydo bo'lgan edi. O'rta Ural o'rmonlarida joylashgan kazaklar; pechora pastki oqimidagi pustozerlar va ustilemlar; Kaluga-Bryansk-Orlov o'rmonlaridagi polexlar; Sibir va Shimoldagi starojil aholisi (kolimaliklar, russko-ustinliklar, markovchilar, kamchadallar) kabi mayda guruh ruslar ham o'ziga xos madaniy-maishiy xususiyatlarini saqlab tevarak-atrofidagi xalqlarning madaniy an'analarini qabul qilib olganlar. Ayrim etnografik guruhga staroobryadliklar (Altaydagi «polyaklar», Qozog'istonning Buxtarma daryosi sohillaridagi «kamenshiklar», Zabaykaledagi «semeyskiy»lar)ni kiritish mumkin.

Hozirgi davrda Rossiya aholisining asosiy qismi 95 foizini ruslar tashkil qiladi.

Ruslardan keyingi Sharqiy Yevropadagi eng katta millat ukrainlar bo'lib, ular, asosan, Ukrainada joylashgan. Respublikadan tashqarida qo'shni Rossiya Federatsiyasining Voronej va Rostov viloyatlarida Krasnodar o'lkasida, Moldaviyada, Markaziy Osiyo respublikalarida ukrainlar yashaydi. AQSH, Kanada va Argentina-da yashovchi ukrainlarning soni 1,6 mln. dan ortiq.

45,7 millionli (2010) ukrain xalqi ruslar va beloruslar singari qavm-qarindosh sharqiy slavyan qabilalaridan tashkil topgan qadimiy umumrus elatlaridan ajralib chiqqan etnosdir.

Ukrain xalqlarining shakllanishi O'rta Podneprove hududi – Kiyevshina markazi bilan bir qancha viloyatlarning jipslashishi orqali ro'y beradi. Buyuk Litva knyazligi chegarasida belorus xalqi shakllana boshlagan edi. Mazkur jarayon chet el istilochilari bilan milliy ozodlik uchun kurashida namoyon bo'lgan.

Ukrain va belorus aholisi ancha zich hududda joylashgan bo'lib, ular ruslardek mayda etnografik turkumlarga bo'linmagan. Sharqiy tog'li hududlarda yashovchi aholi: lemka, gutsullar va verxovin-

lar, Polesdagi poleshuklar ba'zi xususiyatlari bilan ajralib turadi, xolos.

Shunday qilib, XVI asrga kelib ukrain xalqining shakllanishi tugallanadi. Keyingi asrdan boshlab asta-sekin ukrain millati paydo bo'ladi va XVII–XVIII asrlarda Ukraina Rossiya tarkibiga qo'shilib natijasida milliy shakllanish kuchaydi. XIX asrning o'rtalarida krepostnoylik huquqi bekor qilingandan so'ng mazkur jarayon tugallandi.

Beloruslar ham, asosan, hozirgi hududida joylashgan bo'lib, o'zgina qismi qo'shni Rossiya, Qozog'iston va Boltiqbo'yi respublikalarida yashashadi. Beloruslarning etnik negizini sharqiy slavyan qabilalari bilan birga qisman aralashib ketgan litvalik etnik elementlar tashkil qiladi. IX asrlarda mazkur qabilalar boshqa sharqiy slavyanlar bilan birga Qadimiy Rus davlatiga kirib, qadimiy rus xalqining tarkibiy qismini tashkil qilgan. Bu davlat inqirozga uchragandan keyin belorus yerlari Buyuk Litva knyazligiga qo'shildi, 1569-yilda esa Rech Pospalita ixtiyoriga o'tadi. Chet el dehqonchilariga qarshi kurash jarayonida belorus xalqi shakllanib, XVI asrda etnik birlik yuzaga keladi. XVIII asrda belorus yerlari Rossiyaga tarkibiga kirdi.

Bugungi kunda 9,5 millionli belorus xalqi ichida ayrim guruhlar (poleshuklar va litvinlar) ham saqlangan bo'lib, ular ba'zi maishiy turmush va madaniy xususiyatlari bilan o'zaro ajralib turadi.

Albatta, sharqiy slavyan xalqlarining kelib chiqishi, tili va joylashuvidagi umumiyliklar ularning xo'jaligi, maishiy turmushi va madaniyatida ham o'z aksini topgan. Rus, ukrain va beloruslarning hayotida umumiy belgilarning shakllanishida, shubhasiz, umumiy geografik sharoit ham muhim ahamiyatga ega. Ular o'zlarining qadimgi ajdodlarini dehqonchilik madaniyatini meros qilib olganlar. Bu yerda dehqonchilik miloddan avvalgi IV ming yilliklarda paydo bo'lib, butun viloyatlarga, Shimoliy Tayga o'rmonlariga, janubiy dashtga tarqalgan. Oddiy bir tishli omochlardan to ikki tishli omochga va murakkab g'ildirakli pluggacha ega bo'lganlar. Donni o'roq chalg'i bilan o'rganlar. Ular, asosan, javdar, sulii, arpa, bug'doy, sholg'om, dukkakli ekinlar, keyinroq (XVIII asrlardan boshlab) makka, tomat, kungaboqar va kartoshka ekkanlar. Tex-

nika ekinlaridan zig'irpoya va kanop ekilgan. Sharqiy slavyanlarda chorvachilik dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan. Chorva mollaridan qoramol, qo'y-echki, cho'chqa, ot va parranda saqlangan Moldan ishchi kuchi sifatida foydalanganlar. Ukrainada, ayniqsa, Karpat hududlarida qo'ychilik asosiy xo'jalik sohasi hisoblangan. Daryo va dengiz sohillarida yashovchi aholi baliqchilik, Shimolda va Sibirda ovchilik, o'rmonlarda esa asalarichilik bilan ham shug'ullanganlar, asta-sekin Sharqiy Yevropa aholisida o'ziga xos kompleks xo'jalik-dehqonchilik, chorvachilik bilan ovchilik, terimchilik va baliqchilik paydo bo'lgan.

Dehqonchilikda tuproq va iqlim sharoitiga qarab ikki xil tipni ajratish mumkin. Dasht va o'rmonli dasht zonasida dam berilgan partav yerli xo'jaliklar keng tarqalgan. O'rmon joylarda boshqacha tipdagi xo'jaliklar yuzaga kelgan. Shag ham ochiq partav yerlardan, ham o'rmon ichidagi daraxtlarni kuydirib ochilgan yerlardan foydalanganlar. Ikki-uch yil foydalangandan so'ng bu yerlar ozib kuch-quvvati qolmagach, yangi yerlar ochilgan. XI–XII asrlardan boshlab uch paykali almashib ekish joriy qilingan.

XIX asrda ovchilik va baliqchilik dastlabki ahamiyatini yo'qotib, yordamchi xo'jalik yoki havaskorlik sohasiga aylangan. Ammo ovbop hayvonlar va baliqlar ko'p bo'lgan joylarda katta ko'l va qalin o'rmonlarda bu soha muhim o'rinni egallab kelgan.

Bozor munosabatlari taraqqiy qilishi bilan natural xo'jalik yemirilib, mayda hunarmandchilik inqirozga uchraydi. Industrial xo'jalikning paydo bo'lishi rus, ukrain va belorus xalqlarining hayotida, ularning turmush tarzida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi.

Aholining joylashishi, qishloq tiplari va uylari, ularning xususiyatlari, geografik sharoiti, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Hozirgi sharqiy slavyan xalqlarining joylashishi shahar va qishloq tipida namoyon bo'lib, ular orasida tafovut kun sayin kamayib bormoqda. Qishloqlar yiriklashib, ularning shakli, obodonlashishi shaharga yaqinlashgan. Ammo ko'p qishloqlarning arxitekturasini, qurilishi va tipologiyasida an'anaviy belgilar ham saqlanib qolgan. Rossiya va Ukrainaning janubiy viloyatlari juda katta, bir necha ming hovlilari qishloqlar daryo bo'ylarida joylash-

gan, markaziy hududlarda o'rtacharoq, 10–15 dan 100–150 hovlilarga yaqin, shimolda esa kichik, bir necha hovliligi qishloqlar mavjud. Dasht hududlarda aholi uzunasiga yo'l bo'ylab, ko'cha mavzeli tipida yoki chalkash ko'chalardan iborat to'p uyli qishloqlarda istiqomat qilgan. Bunday an'anaviy qishloqlar qatorida yoki o'rnida yangicha qurilish inshootlari qad ko'tarishi urushdan keyingi asosiy yo'nalish bo'ldi.

Janubdagi uylar an'anaviy usulda somon, yog'och, loydan qurilib oqlangan. Odatda, ular ikki-uch xonali bo'lib, hovlida xo'jalik inshootlari tiklangan. Markaziy rus hududlarida yoki Belarus o'rinonlarida asosiy qurilish ashyosi yog'och bo'lganligi tufayli ko'proq pastroq yog'och uylar tiklangan, xo'jalik inshootlari uyga yaqin qurilgan. Shimoldagi uylarning xususiyati, aksincha, turarjoy xonolari va xo'jalik hujralari hammasi bir joyda joylashgan katta dabdabali hovlilardan iborat. Uylarning jihozlanishi deyarli bir tipda bo'lgan. Albatta, zamonaviy texnikaga tayangan xo'jaliklarning paydo bo'lishi hamma yerda an'anaviy qishloq va uy qurilishiga jiddiy o'zgarishlar kiritgan edi. Qadimgi Rus davridayoq feodal tipdagi shahar va qishloqlar paydo bo'lgan va o'z shakl-shamoyili bilan qisman yangi zamonga yetib kelgan. Hozirgi shahar tipdagi qishloqlar barcha qulayliklarga ega. Ularda vodoprovod va kommunikatsiya mavjud, turarjoy va jamoat imoratlari elektrlashtirilgan, ko'p joylarda gaz va kanalizatsiya o'tkazilgan. Xalqlarning etnografik xususiyatlari ko'proq milliy kiyimlarida namoyon bo'ldi. Yaqin davrlargacha sharqiy slavyanlarning xalq kiyimlari uyda to'qilib tikilgan. O'zlari zig'irpoya va kanop o'stirib, tolasidan ip yigirganlar, jun va teridan turli kiyimlar tikkanlar. Ayollar oila uchun zarur bo'lgan kiyimlarga o'zlari ip yigirib, mato to'qiganlar va kiyim tikkanlar. Ustki kiyim, odatda, umumiy ko'rinishga ega bo'lib, erkak va ayollarniki uncha farqlanmagan. Masalan, choponga o'xshash kaftan, jun chakmon, keng tikilgan armak va po'stin. Qo'y terisidan po'stin (kojux yoki shuba) tikib kiyilgan. Ayollarning ko'ylak va ichki kiyimlari turli xilda. Kiyim tikishda yomon ko'z, yovuz kuchlardan saqlaydigan turli irimlarga rioya qilganlar. Hayram, to'y va motam kiyimlari har xil bo'lgan.

Kiyimlarida rus, ukraina va beloruslarning o'ziga xos umumiylik bilan bir qatorda o'zaro farqlanuvchi xususiyatlari ham mavjud bo'lgan. Erkak va ayollarning ko'ylagidagi asosiy farq erkaklarniki tizzagacha, ayollarda esa bir oz uzunroq bo'lganidadir. Ayol kiyimining bichimi har xil. Ammo milliy va mahalliy sarpolarning xususiyatlari faqat to'y marosimlari, badiiy havaskorlar to'garagi konsertlari va katta bayramlarda namoyish qilinadi. Aslida, hozir butun sharqiy slavyanlarda milliy an'anaviy sarpo o'rniga barcha elatlarda Yevropa uslubidagi shahar kiyimi tarqalgan.

Alohida qayd etish lozimki, ilgari kiyimlarning turi qadimiy etnomadaniy guruhlarning joylanishiga to'g'ri kelgan. Masalan, katak-katak yubkasimon kiyim hind-yevropa guruhlari joylashgan hududga tarqalgan. Shunga o'xshash olabayroq yo'l-yo'l yubkalar shimoliy hududlarda yashaydigan fin-ugor tilidagi milliy guruhlarga xosdir. Mazkur kiyimlar, odatda, yarim jun matodan tikilib, rang-barang kashtalangan va bezatilgan.

Etnografik jihatdan ayollarning bosh kiyimlari diqqatga sazovor. Masalan, qizlar bilan erga chiqqan ayollarning bosh kiyimi va soch o'rami jiddiy farqlangan. Qizlar bir o'rim soch qoldirgan, nikoh vaqtida kiyiladigan bosh kiyim eng muhim va tantanali odatlar bilan bog'liq bo'lgan. Janubiy muzofotlardagi rus, ukrain va belorus ayollariga boshiga gulchambarlar taqish hamda gulchambar shaklida ro'mol o'rash ham odat bo'lgan. Ayollar ro'mol o'rasa yoki bosh kiyimi kiysa, sochini butunlay qoplashi zarur bo'lgan. Hozir esa turli-tuman soch turmagi juda keng tarqalgan. Ayollar kiyimidagi bezaklar ham diqqatga sazovor. Turli naqshlar bilan kashtalangan yoki tikilgan sarpolar muayyan ma'noni ifodalagan. Hozirgacha yetib kelgan ayrim naqsh obrazlarida eng qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liq personajlar yoki sehrgarlik belgilari tasvirlangan, ibtidoiy irimlar va odatlar aks ettirilgan.

Ijtimoiy turmushida va oilaviy munosabatlarida XIX asrdagi qoloq Rossiyaning qishloqlarida chor hokimiyati tomonidan qo'riqlanib kelgan jamoatchilik tuzumi qoldiqlari saqlanib kelgan. Jamoa tadbirlari ukrain va beloruslarda ham uzoq davr saqlangan. Ayniqsa, qishloq aholisi orasida jamoa qoidalari asosida o'zaro

qadim an'analari, bir necha avlodlarni biriktirgan patriarxal turdagi katta oila tashkilotlari, feodal-patriarxal nikoh munosabatlari, qadimliklari, har xil ibtidoiy urf-odatlar kuchli bo'lgan. Ichki oilaviy munosabatlarda va odobda asrlar davomida hukmron bo'lib kelgan mehnat taqsimoti va boshqa qoidalarga qat'iy rioya qilingan.

Rus, ukrain va belorus xalqlarining ma'naviy hayoti uzoq davr hukmron pravoslav dini bilan belgilangan. Ular orasida turli mazhablar paydo bo'lgan (staroobryadchiklar, pyatidesyatniklar, dukoborlar va hokazo). Dehqon ahli orasida nasroniy dini yuzaki qabul qilingan, asli har xil sehrgarlik tasavvurlari, muqaddas joylarga sig'inish, qadimgi slavyan xudolariga Ilyos payg'ambar, Georgiy, Vlasiy kabi avliyolarga ibodat qilish juda keng tarqalgan. Turli tadbir fasli bilan bog'liq diniy marosimlar o'tkazilgan (maslenitsa, sochelnik, troitsa, Ivan Kupala bayrami va hokazo). Dehqonlarning tasavvurida butun olam har xil alvasti va devlar, suv parilari, arxohlar va ajinalar bilan to'la. Ular ayrim hayvonlar (ayiq, qarg'a, tovuq va h.k.) bilan bog'liq tasavvurlarga ega bo'lganlar. Ibtidoiy diniy e'tiqod va marosimlarning eng ko'p tarqalgan belgilarini qadimiy xudolar obrazini pravoslav cherkovi muqaddaslashtirishga majbur bo'lgan. Masalan, qadimiy slavyan xudolaridan Avliyo Nikolay endi hunarmand va savdogarlarning homiysi Avliyo Georgiy Pobedonosets mol va cho'ponlarning homiysi yoki Paraskeva Avliyo Pyatnitsa ayollar va ayol kasb-u kori homiysi deb tanilgan. Ibtidoiy tasavvurlar folklorda ham saqlangan (sehrli ertaklarda), oilaviy-maishiy urf-odatlarda ham namoyon bo'lgan.

Xalq ijodi nihoyatda boy va rang-barang bo'lgan. Asrlar davomida hukmron sinilar qo'lidagi fan va san'atdan mahrum bo'lgan savodsiz xalq ommasini barcha badiiy sohalarda ajoyib go'zal namunalari yaratgan. Oilaviy marosimlarda, bayram tantanalarida bastakorlar va balet ustalari uchun tunganmas serchashma bo'lib kelmoqda. Juda boy folklor asarlari (rus dostonlari, ukrain xalq ashulalari) da badiiy obrazlar orqali uzoq davrlardagi tarixiy rivoyatlar va voqealar, milliy ozodlik kurashi g'oyalari yorqin tasvirlangan. Lirik his-tuyg'ular, yumor va satira xalq ijodining turli janrlarida o'z ifodasini topgan.

Amaliy san'atda ham ajoyib namunalar yaratilgan. Bayramlarda boshqa tantanalarda kiyiladigan kiyimlar juda boy va rang-barang naqshlar bilan kashtalangan. Ukrain uylarining devorlari go'zal naqshlar bilan bezatilgan bo'lsa, ruslarning yog'och uylari nozik o'ymakorlik san'ati bilan ajralib turgan. Uy-ro'zg'or buyumlari, sopol idishlar ham turli naqshlar bilan bezatilgan. XVIII–XIX asrlarda ayrim viloyatlarda jahonga mashhur badiiy hunarmandchilik markazlari paydo bo'lgan (Polex, Xoxlama, Fedotskino). O'z Slavyanlardan tashqari bu hududlarda va mohiyati bilan xalq ijodi namunalari san'atning yuksak asarlari darajasiga ko'tarilib ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilmoqda.

Bolتيqbo'yi, shimoliy viloyatlarning bir qismi, O'rta Povolje, Prikame va janubi-g'arbiy hududlarida o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat yaratgan turli xalq va elatlar yashagan. Ushbu xalqlar sharqiy slavyanlar bilan. qo'shni bo'lganligi tufayli o'zaro ta'sir doirasida turganlar va ko'p tomondan umumiy belgilarga ega-dirlar. Antropologik jihatdan noslavyan xalqlar, asosan, katta yevropoid irqining turli tiplariga oid. Ammo Volgabo'yi xalqlari mariylar, udmurtlar, chuvashlar, tatar va, ayniqsa, boshqirdlar orasida, qisman shimoldagi loparlarda mongoloid belgilari seziladi.

Til jihatdan noslavyan xalqlar bir necha turkumga bo'linadi. Eng ko'pi finno-ugor turkumiga tegishli fin tilida gapiradigan estonlar, korellar, livlar, vepslar, saamlar, udmurtlar, mordvalar, komi-ziryan va komi-permyaklar. Litva, latish xalqlarining tillari hind-yevropa til oilasining maxsus lettolitva shoxobchasiga, moldovanlar esa roman turkumiga tegishli. Bu yerda turkiy tilda gapiradigan xalqlar chuvashlar, tatarlar, boshqirdlar, gagauz va karaimlar yashaydi. Qalmiqlar esa oltoy til oilasining mo'g'ul shoxobchasiga kiradi.

Sharqiy Yevropa qismidagi noslavyan xalqlardan o'rta Povoljeda va Kama bo'yida joylashgan udmurtlar, mariylar, mordvalar, chuvashlar, tatar va boshqirdlar o'ziga xos tarixiy-etnografik hududni tashkil qiladi. Tarixiy-etnografik jihatdan bu xalqlarga Kama bo'yida va Yevropaning shimolida yashovchi mazkur komi-permyak va komiziryanlar yaqin turadi.

Antropologik jihatdan bu xalqlar katta yevropoid irqining turli tiplariga mansubdir. Ammo ko'pchiligi yevropoid irqi bilan qisman mongoloid belgilarini o'zida mujassamlashtirgan tiplardir. Til jihatidan butun Volga-Kama xalqlari ikki guruhga bo'lingan: udmurt, mariy va mordvalar finno-ugor guruhiga, chuvash, tatar va boshqirdlar oltoy oilasining turk guruhiga kiradi.

Vyatka-Kama sohillarida qadimiy davrlarda joylashgan qabilalarning avlodlari hisoblangan udmurtlar (eski nomi votyaklar) hozir 720 ming kishidan ortiq. Ular, asosan, Udmurtistonda, qisman qo'shni Mariy, Tatariston va Boshqirdiston avtonom respublikalarida, Perm va Yekaterinburg viloyatlarida yashaydi.

Milodning I ming yilligi oxirlarida va II ming yilligi boshlarida qadimiy udmurtlarning etnik tuzilishiga Volga-Kama bulg'orlari ta'sir qilgan. 1236-yildan keyin ular mo'g'ul-tatar istilosiga uchraydi va XVI asr o'rtalariga kelib shimoliy qismi Rossiyaga, janubiy yerlari Qozon xonligiga o'tadi. 1558-yilda Udmurt eli butunlay Rus davlati tasarrufiga o'tadi va o'sha davrdan udmurt xalqi shakllana boshlaydi.

Ilgari cheremislar deb atalgan mariy xalqi (hozir 640 ming kishi) eramizning boshlarida dastlab o'rta Volganing so'l sohillarida, Vettuga va Vyatka daryolari oralig'ida yashagan qabilalardan kelib chiqqan. Ular asta-sekin sharqiy hududlarga siljib, hozirgi hududni egallab olganlar. Keyingi etnik jarayonda mariylar uch guruhga bo'linadi: Volganing baland qirg'oqlarida joylashgan tog'liq mariylar, chap qirg'oqdagi tekis o'tloqlarda o'rnatilgan yaylov mariylar va sharq tomondagi qo'shni o'lkalarda (Boshqirdiston, Tatariston va Udmurtistonda, Novgorod, Perm va Yekaterinburg viloyatlarida) mariylar joylashgan.

Nazorat savollari:

1. *Sharqiy slavyan xalqlarining geografik o'rnini bayon qiling.*
2. *Sharqiy slavyan xalqlari shakllanishini izohlab bering.*
3. *Sharqiy slavyan xalqlari madaniyati haqida ma'lumot bering.*
4. *Sharqiy slavyan xalqlarining urf-odatlarini haqida gapirib bering.*
5. *Sharqiy slavyan xalqlarining diniy e'tiqidlari haqida gapirib bering.*

20-MAVZU: KAVKAZ XALQLARI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni: ... nafar	O'quv vaqti: 2 soat
Mashg'ulot shakli:	Informatsion ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1. Kavkaz xalqlarining antropologik jihatdan tiplari. 2. Kavkaz xalqlarining lingvistik til turkumlariga bo'linishi. 3. Kavkaz xalqlarining etnik tarkibi va madaniyatiga Rossiyaning ta'siri.
Mashg'ulotning maqsadi: talabalarga dunyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi va etnik tarixi hamda turli tarixiy-geografik mintaqalar bo'yicha joylashuvi, Kavkaz xalqlari an'anaviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini keng ilmiy materiallar asosida yetkazishdan iborat.	
Ma'ruza mazmuni: Kavkaz xalqlari lingvistik jihatdan, asosan, uch til turkumiga: kavkaz yoki iberokavkaz, hind-yevropa (eroniy) va oltoy (turkiy) tillariga mansub. Shulardan eng yirigi kavkaz til turkumi bo'lib, unga gruzinlar, adigeylar, cherkezlar, chechenlar, kabardinlar, ingushlar, dog'istonlik ozarlar, darg'inlar, lezginlar, laklar, tabasaran va boshqa elatlar kiradi. Turkiy tillarda ozarbayjonlar, no'g'aylar, kumiklar, bolqar va qorachoylar so'zlashadilar. Armanlar esa hind-yevropa til oilasiga mansub o'ziga xos mustaqil tilga ega. Kavkazda oz sonli greklar, ossuriylar va boshqa mayda millatlar ham yashashadi. Antropologik jihatdan kavkazliklar, asosan, katta yevropoid irqiga kiradi. Faqat no'g'aylar mongoloid belgilariga ega. Hozirgi antropologik tiplar eng qadimgi davrlar bronza va ilk temir davrlarida shakllanib bo'lgan. O'sha vaqtdayoq Kavkazda metallardan ajoyib buyumlar yasagan o'troq aholi yashagan. Ular nafis san'atga ega bo'lgan, yozuvni bilgan, yuksak madaniyat yaratgan. Qadimgi Kavkaz tillarida gapirgan aholi hozirgi Kavkaz xalqlarining dastlabki ajdodlari ekanligi arxeologik, etnografik va tarixiy manbalar asosida tasdiqlangan.	
Pedagogik vazifalar: talabalarga Kavkaz xalqlarining antropologik jihatdan tiplari; Kavkaz xalqlarining lingvistik til turkumlariga bo'linishi; Kavkaz xalqlarining etnik tarkibi va madaniyatiga Rossiyaning ta'siri; Kavkaz xalqlari, elatlarining yashash tarzi, etnik jihatdan xilma xilligi; Kavkaz xalqlarining diniy e'tiqodlari; Kavkaz xalqlarining tabiiy-geografik joylashuvi haqida ma'lumot berish; Kavkaz xalqlarining xalq, elat sifatida tarqalishidagi o'xshashliklar masalalarini tahlil qilish.	
O'qitish vositalari:	Interfaol usul, tarqatma materiallar.

O'qitish usuli va shakli	Ma'ruza, savol va topshiriqlar, aqliy hujum, guruhlar bo'lib ishlash.
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan o'quv xonasi.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test usuli, o'z-o'zini nazorat qilish va reyting tizimi asosida baholash.

Mavzuning texnologik xaritasi

Ish jarayon- lari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (20 daqqa)	Tayyorlov bosqichi 1.1. Talabalarga ma'ruza mavzusini e'lon qiladi. O'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob o'tkazadi. 1. Kavkaz xalqlarining antropologik jihatdan tiplari. 2. Kavkaz xalqlarining lingvistik til turkumlari-ga bo'linishi. 3. Kavkaz xalqlarining etnik tarkibi va madani-yatiga Rossiyaning ta'siri.	Tinglaydi, savollarga javob beradi.
	1.2. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi (1-ilova).	Yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy bilim (50 daqiqa)	2.1. Mavzuning birinchi savoli bo'yicha ma'ruza qiladi. Etnologiya fanining nazariy-uslubiy asoslarini yoritib beradi (1-shakl). Talabalarni faollashtirish uchun testlar jadvalini to'ldirishni so'raydi (2-ilova).	Tinglaydi, savollar bilan murojaat qila- di, topshiriqni bajaradi.
	2.2. Ma'ruzani interfaol usullar orqali yoritib beradi (2-3-shakllar). 3-4-ilovalar orqali talabalar mavzuni qay darajada bilishini aniqlaydi. Mavzuni 4-8-shakllar orqali davom ettiradi. 9-11-shakllar orqali darsni tahlil qiladi. Talabalarining o'zlashtirishini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-ilova).	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.
	2.3. Etnologiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan foydalangan holda mavzuni yoritib beradi (12-shakl va 6-ilova). 13-shakl bilan ma'ruzani davom ettiradi.	Tinglaydi, yozib oladi. Savollarga javob beradi.

3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Ma'ruza yuzasidan berilgan savol-javoblar orqali umumiy yakuniy xulosa chiqaradi.	Tinglaydi
	3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.	O'zini nazorat qiladi.
	3.3. 7-ilovadagi jadvalni to'ldirishni uyga vazifa qilib beradi.	O'UMga qaraydi.

Mavzuning ta'lim texnologiyasi modeli

Vaqt: 2 soat	Talabalar soni: ... nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish ma'ruzasi
O'quv mashg'ulotining tuzilishi	1. O'quv kursi va mashg'ulot mavzusiga kirish. 2. Bilimlarni faollashtirish – aqliy hujum. 3. Ma'ruza matnini tarqatish. 4. Ma'ruzani Power Point tartibida olib borish. 5. Asosiy atamalarni aniqlash (pin-bord). 6. Yakunlash. Baholash
O'quv mashg'ulotning maqsadi: o'quv fani to'g'risida umumiy tasavvur berish	
Pedagogik vazifalar: – fanning ahamiyati va vazifalari, uning o'quv fanlari tizimida tutgan o'ri bilan tanishtirish; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlash; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritish; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib berish; – tashkillashtirish, jarayonning umumiy chizmasini tavsiflash; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalash; – jarayonni tushuntirish.	O'quv faoliyat natijalari: – fanning ahamiyati va vazifalarini ifodalaydilar; – o'quv fani tuzilishini va tavsiya etilayotgan o'quv-uslubiy adabiyotlarni sharhlaydilar; – nazariya va amaliyot sohasidagi yutuqlarni yoritadilar; – fan miqyosidagi uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini, muddat va baholash shakllarini ochib beradilar; – jarayonning umumiy chizmasini tavsiflaydilar; – jarayonni tashkillashtirishning asosiy bosqichlarini ifodalaydilar; – jarayonni tushuntiradilar.

ta'lim usullari	Ma'ruza, pinbord, aqliy hujum
ta'limni tashkillashtirish shakli	Ommaviy, jamoaviy
ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, kompyuter, grafikli tashkil etuvchilar
ta'lim berish sharoiti	Maxsus texnik vositalar bilan jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov: tezkor so'rov.

Reja:

1. *Kavkaz xalqlarining antropologik jihatdan tiplari.*
2. *Kavkaz xalqlarining lingvistik til turkumlariga bo'linishi.*
3. *Kavkaz xalqlarining etnik tarkibi va madaniyatiga Rossiyaning ta'siri.*

Tuyanch tushunchalar: hind-yevropa, oltoy, adigey, cherkes, chechin, kardin, ingush, Kolxida davlati, azariy, armatana, kartvel.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Садохин А. П. Этнология. – М.: Гардарики, 2001.
2. Этнография. – М., 1982.
3. Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
4. Народов мира. – М., 1988.
5. Крыско В. Г. Этнопсихология межнациональных отношений. – М.: Экзамен, 2002.
6. Элез А. Й. Критика этнологии. – М., 2001.
7. Арутюнян Й.В., Дробизева Л.М., Сусолоков А.А. Этносоциология. – М., 1998.
8. Нации и национализм./ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002.
9. Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – М., 1991.
10. Чеснов Й.В. Лекции по исторической этнологии. – М.: Гардарики, 1998.
11. Akchayev F. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Jizzax: Sangzor, 2014.
12. Ashirov A. Etnologiya: O'quv qo'llanma. – T.: Yangi nashr, 2014.

Etnik jihatdan murakkab tarixiy-etnografik viloyatni tashkil qiluvchi Kavkazda qadimdan turli etnoslar yashaydi. Ularning madaniy taraqqiyotida Yaqin Sharqdagi buyuk madaniyat markaz-

larining joylashuvi, bu yerda qadimiy davrlardan turli elatlarning ko'chib yurishi, qisman turib qolishi hamda Kavkazning Yevropa va Osiyo oralig'ida darvoza vazifasini bajarishi muhim rol o'ynagan. Hozir nisbatan kichik hududda katta-kichik turli tillarda so'zlashuvchi 50 dan ortiq xalqlar istiqomat qiladi. Faqat Dog'iston Avtonom Respublikasida 30 ga yaqin xalq va elatlar yashaydi.

Kavkaz xalqlari lingvistik jihatdan, asosan, uch til turkumiga kavkaz yoki iberokavkaz, hind-yevropa (eroniy) va oltoy (turkiy) tillariga mansub. Shulardan eng yirigi kavkaz til turkumi bo'lib, unga gruzinlar, adigeylar, cherkezlar, chechenlar, kabardinlar, ingushlar, dog'istonlik ozarlar, darg'inlar, lezginlar, laklar, tabasaran va boshqa elatlar kiradi. Turkiy tillarda ozarbayjonlar, no'g'aylar, kumiklar, bolqar va qorachoylar so'zlashadi. Armanlar esa hind-yevropa til oilasiga mansub o'ziga xos mustaqil tilga ega. Kavkazda oz sonli greklar, ossuriylar va boshqa mayda millatlar ham yashashadi.

Antropologik jihatdan kavkazliklar, asosan, katta yevropoid irqiga kiradi. Faqat no'g'aylar mongoloid belgilariga ega. Hozirgi antropologik tiplar eng qadimgi davrlar bronza va ilk temir davrlarida shakllanib bo'lgan. O'sha vaqtdayoq Kavkazda metallardan ajoyib buyumlar yasagan o'troq aholi yashagan. Ular nafis san'atga ega bo'lgan, yozuvni bilgan, yuksak madaniyat yaratgan. Qadimgi Kavkaz tillarida gapirgan aholi hozirgi Kavkaz xalqlarining dastlabki ajdodlari ekanligi arxeologik, etnografik va tarixiy manbalar asosida tasdiqlangan.

Qadimgi qabilalar negizida, ma'lumotlarga binoan, 3,8 mln. ga yaqin gruzin xalqi (o'z nomi kartveli) shakllangan. Asl gruzinlar – uchta yirik qarindosh etnik guruhlar: kart, megrel-chvan va svanlar asosida shakllangan xalqdir. Ularning eng dastlabki etnik tuzilishida qadimgi Urartu davlatida yashagan xalqlar muhim rol o'ynagan. Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlarida bu yerda yirik qabilaviy birikmalar paydo bo'lgan. VI asrda G'arbiy Gruziyada Kolxida davlati, III asrga kelib sharqiy qismida Iberiya davlati tashkil topgan. Milodning IV–VI asrlariga kelib bir necha mayda

hudud davlatchalar paydo bo'lgan. Faqat XI asrdagina ular markazlashgan davlat barpo etilgan va gruzin xalqi shakllana boshlagan.

Qadimgi kavkaz tillarida gapiradigan elatlarning (abazcha, ap-xal, ndiga) keyingi ayrim etnoslar bilan aralashishi natijasida abxaz, adigey, chechen, ingush va turli dog'iston tillari paydo bo'lgan edi. Shimoliy Kavkaz dashtlarida qadimiy davrlardan eroniy tillarda gapiradigan skif, sarmat, alanlar yashagan; ular bilan VI asrlarda kelgan ko'chmanchi turkiy gunlar, bulg'orlar, xazarlar va keyinroq paydo bo'lgan qipchoqlar mahalliy aholi bilan aralashib turli etnoslarning shakllanishiga sabab bo'lgan. O'sha davrlarda qipchoqlar bilan Dog'iston tog' etaklari va tekisliklarida yashovchi aholi aralashmasidan turkiy tilda gapiradigan kumiklar, tog'liklarga siqib chiqarilgan alanlar bilan tub aholi qo'shilishidan osetinlar vujudga kelgan edi. Mo'g'ul istilosi davriga kelib, asosan, qipchoq va mahalliy elatlarning yaqinlashishidan tashkil topgan, tili va madaniyati yaqin bo'lgan bolqon va qorachoy xalqlari shakllangan. Kavkaz xalqlari etnogenezida ozarbayjon (ozariy)larning kelib chiqishi sabablari ancha murakkab. O'tgan asrning 80-yillarida (asosan, o'z respublikasida, qo'shni Gruziya, Armaniston va Dog'istonda) 6,3 mln. ga yaqin ozarbayjon yashagan bo'lsa, Shimoliy Eronda 5,6 mln. ozarbayjon borligi qayd etilgan. Miloddan avvalgi ikkinchi ming yilliklarda hozirgi Ozarbayjonning janubiy hududlari qadimgi eroniy tillarda gapiradigan aholiga ega Midiya davlatiga kirgan. Shimoliy qismi esa qadimgi kavkaz tillarida gapiruvchi turli qabilalardan iborat Albaniya davlati qaramog'ida bo'lgan. O'sha davrlarda mazkur hududlarga bosib kirgan eroniy va turkiy tillarda gaplashuvchi kimmeriylar, skiflar, gunnar, bulg'orlar, xazarlar, o'g'uzlar, pachanaklar mahalliy qabilalar bilan aralashib ketgan. Midiya inqirozga uchragandan keyin uning xarobalarida Atropaten davlati paydo bo'ladi. Ehtimol ozarbayjon etnonimi ham mazkur davlat nomidan kelib chiqqandir. III–IV asrlarda Atropaten va Albaniya sosoniylar Eroniga qo'shiladi. Keyingi asrlarda bu yerga turkiy qabilalar kela boshlaydi. XI–XIII asrlarda yangi turkiy to'liqin, ayniqsa, saljuqiy turklar Ozarbayjonni bosib oladi. O'sha davrdan

boshlab turkiylashtirish jarayoni ancha kuchayadi va oqibatda mo'g'ullar istilosidan keyin turk tili hukmronlik qilib, Ozarbayjon xalqining shakllanishi, asosan, tugaydi. Ba'zi olimlarning Ozarbayjon xalqi mo'g'ul istilosi arafasida shakllangan degan fikrlari bor.

Fojiali tarixga ega bo'lgan arman xalqining etnogenezi hozirgi hududidan tashqarida boshlangan. O'zlarini «hay» deb ataydigan hind-yevropa til oilasining maxsus guruhiga mansub bu etnosning asosiy ajdodlari hisoblangan armin yoki armen nomli qabilalar miloddan avvalgi II ming yillikda Kichik Osiyoga Bolqon yarim orolidan ko'chib kelgan. Ular Kichik Osiyoning shimoli-sharqida eng qadimiy davlatlardan hisoblangan Armatana (miloddan avvalgi XVI–XV asrlarda) va Xayasa (XVI–XIII asrlar) aholisi bilan aloqador bo'lgan. Armanlar sharq tomonga ko'chishi bilan Van ko'lining g'arbida joylashgan hayn yoki xayas qabilalari, qadimgi xalqlari, eroniy tildagi skif va kimmeriylar bilan aralashib ketgan. Miloddan avvalgi XIII asrlarda armanlarning ajdodlari Shupria nomli Ossuriya viloyatiga kirib borganlar, keyinchalik (VIII asrda) bu hudud Urartuga qo'shiladi. Urartu davlati davrida shakllana boshlagan armanlar istilochi arablar, saljuqiylar, keyin mo'g'ullar, eron va turklar tomonidan qattiq quvg'inga uchrab, o'z vatanlarini tashlab ketishga majbur bo'lganlar.

O'tgan asr oxiridagi ma'lumotlariga binoan, 4,5 mln. dan ortiq arman borligi qayd etilgan. Ular, asosan, Armanistonda, qo'shni Ozarbayjon, Gruziya, Shimoliy Kavkaz va boshqa hududlarda joylashgan. Armanlar 60 dan ortiq mamlakatlarga tarqalib ketgan, ayniqsa, AQSH, Fransiya, Yaqin va Markaziy Sharqda va Avstraliyada ularning nisbatan yirik jamoalari mavjud va jami soni 1,5 mln. ga yaqin. Armanlar etnografik xususiyatlariga qarab ikki guruhga bo'linadi: vatanda joylashgan sharqiy armanlar va boshqa mamlakatlardagi g'arbiy armanlar.

Dog'iston ham qadimiy kavkaz tilida gapiradigan tub aholiga ega, etnik jihatdan eng ko'p millatli hududga kiradi. Bu yerda yaqin davrlargacha 30 ga yaqin turli xalqlar yashagan. Uncha katta bo'lmagan hududda bunday ko'p sonli elatlarning paydo bo'lishi-

ning asosiy sababi Dog'istonning geografik jihatdan ajralgan holda baland tog'lar orasida joylashganligidir. Shu bois o'ziga xos turmush tarzi, tili va madaniyati saqlangan.

O'rta asrlar davomida Dog'istonning eng yirik xalqlari ilk feodal davlatlarini yaratganlar, ammo umum etophududga ega bo'lgan birlikni tashkil qila olmagan. Masalan, o'sha davrlarda paydo bo'lgan Avar xonligidan tashqari bir necha «mustaqil» (asli Avar xonligiga bo'ysungan) jamoalar mavjud bo'lib, etnik jihatdan o'ziga xos «hamqishloq» guruhlarini tashkil qilgan. Ular umumiy etnik ongga ega bo'lmagan.

Dog'istonda yangi mulkiy munosabatlarning kirib borishi xalqlar orasida biqizlikka bir oz barham berdi, etnoslar orasida munosabatlar jonlandi. Keyinchalik esa etnik jarayon mutlaqo yangicha yo'naldi. Yirik xalqlar bilan mayda etnoslarning yaqinlashishi kuchaydi, xalq va elatlar umumiy iqtisodiyot, ijtimoiy va milliy tenglik asosida gullab-yashnay boshladi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, o'ziga xos mustaqil tarixiy-etnografik viloyatni tashkil qilgan Kavkaz xalqlari mashg'uloti, xo'jalik faoliyati, maishiy turmushi, moddiy va ma'naviy hayotining rang-barangligi bilan ham boshqalardan ajralib turadi. Kavkazda eng qadimiy davrdan boshlab yuksak madaniyat paydo bo'lgan. Bu yerda dehqonchilik miloddan avvalgi III ming yillikda boshlanib, sun'iy sug'orishga II ming yillikda o'tilgan. Dastlab u Kavkaz ortida, keyin Shimoliy Kavkazda tarqalgan, sulii, bug'doy, arpa, keyinchalik sholi va makka ekilgan. Ekinlar hududlarga qarab farq qilgan. Masalan, abxaz-adigay xalqlari sulii, Shimoliy Kavkaz va Sharqiy Gruziyada bug'doy, Janubiy Ozarbayjonda sholi ko'proq ekilgan. Bog'dorchilik va uzumchilik ham qadimiy davrlarda paydo bo'lgan. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik rivojlanib borgan. Chorvachilik, ayniqsa, baland tog' yaylovlarini egallagandan keyin juda keng tarqalgan. Dehqonchilik texnikasi ancha soddada, asosan, temir tishli yog'och omoch, mola va o'roqdan iborat bo'lgan. Ba'zi tog'liklar sun'iy ravishda savat bilan tuproq tashib ekin ekanlar. Gruziya va Ozarbayjonda pillachilik va asalarichilik ham azaldan muhim xo'jalik sohasi hisoblangan.

XIX asr o'rtalarida Kavkaz Rossiya tarkibiga kirgach umumiy bozorga tortilib, o'zgarishlarga yuz tutgan. Dehqonchilik va chorvachilik bozor munosabatlar girdobiga o'tib, savdo kuchaygan, natijada hunarmandchilik raqobatga bardosh bera olmay inqirozga uchragan. XX asrda butun Kavkazda iqtisodiyot va xo'jalikning barcha sohalarida tub o'zgarishlar ro'y berdi. Neft va neft mahsulotlari ishlab chiqarish, tog' ruda, mashinasozlik, uskunasoziylik, kimyo, qurilish ashyolari ishlab chiqarish va yengil sanoat sohalarini gurgirab o'sa boshladi, yangi elektr stansiyalari, zamonaviy yo'llar va suv inshootlari paydo bo'ldi. Jamoa xo'jaliklari qurilishi tufayli qishloq xo'jaligi ham ilg'or agrotexnika asosida qayta qurildi. Tabiiy sharoitning dehqonchilikka qulayligi Kavkazda qishloq xo'jalik mahsulotlarining miqdorini kengaytirdi, subtropik ekinlar va choy parvarish qilina boshlandi, uzumchilik va mevali bog'lari yana ham ravnaq topdi. Sug'orish va yangi yerlarni o'zlashtirishga katta e'tibor berilmoqda.

O'tgan asr boshlarida Kavkaz aholisi, asosan, qishloqda yashagan. Ularning qarorgohi tabiiy sharoitga qarab har xil bo'lgan. Tog'li hududlarda uylar ancha zich, asosan, ular bir yola ikki qavatli qilib zinapoyaga o'xshash biri-birining ustiga, somon aralash loydan yoki toshdan qurilgan, tomi tekis qilib yopilgan. Gruziyaning g'arbida va Abxaziyada yog'ingarchilik ko'p hududlarda baland poydevorli yog'ochdan qurilgan uylar mavjud. Armanistonda va qo'shni Gruziya va Ozarbayjonning ancha qismida toshdan qurilgan yog'och gumbaz tomli uylar ham uchraydi. Adigey va qisman Dog'iston xalqlarida chetan devorli (turluq), tomi ikki yoki to'rt nishabli uylar keng tarqalgan. Shimoliy Kavkazda somon yoki chetan uylar ham tiklangan. Barcha uylarda o'rtada o'choq o'rnatilgan va tomdan tuynuk qo'yilgan. Sharqiy Ozarbayjonda somonli loydan qurilgan bir qavatli, tekis tomli, oyna-eshigi ichkariga qarangan uylar keng tarqalgan.

O'tgan asrda shahar va qishloqlar butunlay boshqa qiyofaga ega bo'lgan. Endi ilgari turli-tuman uylar o'rniga tosh va g'ishtdan tiklangan hashamatli binolar, obodonlashgan qishloqlar paydo

bo'ldi. Umumiy Kavkaz xalqlaridagi qurilish usuli bir necha xonali, shahar ayvonli ikki qavatli chiroyli bezatilgan uylar tiklashdan iborat. Elektrlashtirilgan, suvquvur o'tkazilgan zamonaviy qishloqlarni jamoat inshootlari, klub va do'kon, dorixona va shifoxona, maktab va oshxonalar bezab turibdi. Faqat G'arbiy Gruziya va Abxaziya-da an'anaviy ustunga o'rnatilgan uylar saqlangan. Hamma yerda meva va manzarali daraxtlar, chiroyli gullar o'tqazilgan.

Kavkaz xalqlarining ilgarigi kiyimlarida ularning etnik xususiyatlari, o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalari ochiq namoyon bo'lgan. Hatto bir xalqda bir necha turdagi kiyimlarni uchratish mumkin. Shimoliy Kavkazda paydo bo'lgan erkaklar kiyimi xanjar toqilgan, kamarli va o'qdonli yupqa kigiz chopon (beshmet yoki cherkeska), tik yoqali ko'ylak, uzun shim, yumshoq teri etik va qalpoq butun hududga tarqalgan. Ayollarda to'g'ri bichim nozik belga mo'ljallangan yengli ko'ylak, uzun ishton, turli bosh kiyim va ro'mollar, rang-barang va boy, ayniqsa, kumushdan yasalgan turli bezaklar o'ziga xos xususiyatga ega. Armanlar juda yarqiroq rangli kiyim kiyishni (g'arbiy hududlarda sariq, sharqda qizil rangda) yaxshi ko'rganlar. Og'izni ro'mol bilan bekitish odat bo'lgan.

Kavkazorti xalqlarining kiyimlari Shimoliy Kavkaz xalqlarini- kidan farq qilgan. Ularda, ayniqsa, arman va ozarbayjonlarda Old O'ltay xalqlarining kiyimlariga o'xshash belgilari ancha kuchli. Bu yerda ham cherkeska milliy kiyimga aylangan. Hozir adigey kiyim (cherkeska) va ayollarning milliy kiyimlari, asosan, havaskor to'garigida saqlangan.

Ijtimoiy va oilaviy turmushda Rossiyadagi Oktabr davlat to'ntarishiga qadar patriarxal odatlari kuchli bo'lgan. Urug'chilik davriga mansub ibtidoiy mehmondo'stlik, qo'shnichilik, xun olish, ayollarni kamsitish, qalin kabi odatlar chuqur ildiz otgan. Oilaviy munosabatlarni qadimiy qonun-qoida tusiga kirgan odatlar bilan bir qatorda din ham boshqarib turgan.

Kavkazda, asosan, ikki din: nasroniylik va islom hukmronlik qilgan. Nasroniy dini bu yerga milodning birinchi asrlarida Vizantiydan tarqala boshlagan. Uni dastlab armanlar va gruzinlar qabul

qilgan. Islom dini esa VIII asrlardan arab istilosi davridan boshlab kirib keladi va saljuqiylarning bosib kirishi bilan mustahkamlanadi. U Ozarbayjon, Dog‘iston va Abxaz xalqlari orasida keng tarqalgan. Ozarbayjonlar, asosan, shia mazhabiga, qolganlari esa sunni mazhabiga o‘tganlar. Ammo kavkazliklarning hayotida ibtidoiy diniy e‘tiqodlar – o‘tga va temirga, tabiat kuchlariga va o‘simlik dunyosiga sig‘inish kuchli bo‘lgan.

Kavkaz xalqlarining folklori ham rang-barang va juda boy. Asrlar davomida ijod qilib kelingan epik rivoyatlar, qahramonlik doston va ertaklari, masallari uzoq tarixiy voqealarni, maishiy turmush madaniyatining turli tomonlarini har xil sujet va janrlar orqali jonli tasvirlaydi. Gruzinlarning Amirani haqidagi qahramonlik eposi shahzoda Abesalom va cho‘pon qiz Eteri orasidagi tragedik muhabbat dostoni, armanlarning «Sosun bahodirlari» yoki «David Sosunskiy» nomli ozodlik uchun kurashni kuylovchi eposi sevimli folklor asarlaridir. Xalq orzularini ifodalovchi ashula va raqslar hozirgacha kishini maftun qiladi. XX asr boshlarida Kavkaz xalqlarining moddiy, ma‘naviy va maishiy turmushida ba‘zi o‘zgarishlar yuz berdi. Zamonaviy shahar va qishloqlar, yangi tipdagi keng, oyna, eshikli, yorug‘ ko‘p xonali uylar, ko‘rkam jihozlangan xonalar, ayvonli hovlilar yuksak madaniyatning ta‘siridan dalolat beradi.

Nazorat savollari:

1. *Ozarbayjonlarning etnogenezi haqida ma‘lumot bering.*
2. *Arman xalqining etnogenezi haqida ma‘lumot bering.*
3. *Gruzinlarning moddiy madaniyati haqida gapirib bering.*
4. *Dog‘istonliklarning ma‘naviy madaniyati haqida ma‘lumot bering.*
5. *Kavkaz xalqlarining diniy e‘tiqodlari haqida ma‘lumot bering.*
6. *Kavkaz xalqlarining urf-odatları haqida gapirib bering.*

MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

1. *Etnologiya fanining maqsadi va vazifalari.*
2. *Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi.*
3. *Etnologiya fanining predmeti va metodlari.*
4. *Etnologiya fanining yozma manbalar bilan bog'liqlik masalasi.*
5. *Markaziy Osiyo xalqlari etnik shakllanish tarixi.*
6. *Jahon xalqlarini lingvistik tasniflash.*
7. *Etnogenez va antropogenez muammolari.*
8. *Barbarlarning e'tiqodi va etnik tarixi.*
9. *Shimoliy Afrika xalqlarining madaniyati.*
10. *Sharqiy Janubiy Braziliya va pampa hindlari.*
11. *Janibuy Osiyo xalqlarining urf-odatları va madaniyati.*
12. *Markaziy va Sharqiy Osiyo xalqlarini etnogenezi va etnik tarixi.*
13. *Dunyo xalqlarini o'rganishda etnologiya qanday uslub va manbalardan foydalanadi.*
14. *Rossiya xalqlarining shakllanishi.*
15. *Yevropa xalqlarining e'tiqodi va etnik tarixi.*
16. *Polineziya xalqlarining madaniyati.*
17. *Antik davr yozma manbalari bilan etnologiya fanining bog'liqligi.*
18. *Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqalari.*
19. *Osiyo qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi.*
20. *Markaziy Amerika xalqlari etnologiyasi.*
21. *Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi.*
22. *Etnologiya fanining zamonaviy jamiyatdagi o'rni va ahamiyati.*
23. *Chibcha-muisklar davlati.*
24. *Temuriylar davrida etnologiyaga oid yozma manbalar.*
25. *Sotsiologiya manbayi va funksionalizm.*
26. *Osiyo xalqlarining etnik tarkibi.*
27. *Arman xalqlarining madaniyati.*
28. *Markaziy va Janubiy Amerika xalqlarining etnik tarkibi.*
29. *O'zbekistonda etnologiya fani: yutuqlar, muammolar va rivojlanish istiqbollari.*
30. *Dunyo aholisining geografik va antropologik tasnifi.*
31. *Old Osiyo xalqlarining etnik tarkibi.*
32. *Rus, belorus va ukrain xalqlarining shakllanish tarixi.*
33. *Amerika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi.*
34. *Osiyo qit'asining geografik va etnografik jihatidan bo'linishi.*

35. *Meksikaning tub aholisi.*
36. *Etnologiyaning asosiy maktablari va yo'nalishlari.*
37. *Shimoliy Amerikaning tub aholisi.*
38. *G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi.*
39. *Jahon xalqlari tasnifi.*
40. *Janubiy Osiyo xalqlari.*
41. *Janubiy Amerika xalqlari va Amerikaning hozirgi etnik qiyofasi.*
42. *Afrikaning etnik ta'rifi.*
43. *Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlarining etnik va antropologik o'rganilishi.*
44. *G'arbiy Yevropa xalqlarining milliy xususiyatlari.*
45. *Kavkaz xalqlarining antropologik tuzilishi.*
46. *Yevropa xalqlarining madaniyati.*
47. *Etnologiyaning zamonaviy muammolari.*
48. *Avstraliya qit'asining tabiati, hayvonot va o'simliklar dunyosi.*
49. *Afrika aholisining lingvistikasi.*
50. *Osiyo qit'asi aholisining diniy e'tiqodi va urf-odatlar.*
51. *Okeaniyada joylashgan orollar va ularning aholisi.*
52. *Etnologiya faniga xos maxsus atamalar va tadqiqot uslublari.*
53. *Avstraliyaning etnik qiyofasi.*
54. *Yevropa qismidagi sharqiy slavyan xalqlari.*
55. *Shimoliy Osiyo hududining tarixiy-etnografik mintaqalarga bo'linishi.*
56. *Sharqiy Afrika xalqlari.*
57. *Janubiy Amerikadagi Inklar davlati.*
58. *G'arbiy Yevropaning roman-german va anglo-saks xalqlari.*

MASHG'ULOTNING PEDAGOGIK TEXNOLOGIYASI VA TEXNOLOGIK XARITALARI

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalaridan keng foydalanib, ta'lim samaradorligini oshirishga bo'lgan qiziqish kun sayin ortib bormoqda. Ushbu texnologiyalar, asosan, o'tkazilgan mashg'ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o'z munosabatlarini bildirishlariga, fikrlashga, o'z nuqtayi nazarlarini asoslashga imkon yaratadi.

Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayonga hamda o'qituvchi va talabalar faoliyatiga yangilik, o'zgartirishlar kiritish bo'lib,

uni amalga oshirida, asosan faol yoki interfaol metodlardan foydalaniladi.

Darsni interfaol metodlarda tashkil etish:

- o‘qitish mazmuni yaxshi o‘zlashtirishga olib keladi;
- o‘z vaqtida o‘quvchi-o‘qituvchi-o‘quvchilar orasida ta’limiy aloqalar o‘rnatiladi;
- o‘qitish usullari ta’lim jarayonida turli ko‘rinishlarda kechadi. (yukka, juft, guruh, katta guruhlar);
- o‘quv jarayoni o‘quv ehtiyojini qondirish bilan yuqori motivatsiyaga ega bo‘ladi;
- o‘zaro axborot berish, olish, qayta ishlash orqali o‘quv materiallari yaxshi esda qoladi;
- o‘quvchida o‘zaro muloqotga kirishish, fikr bildirish, fikr almashinish ko‘nikmalari shakllanadi;
- o‘quv jarayonida o‘quvchining o‘z-o‘ziga baho berishi, tanqidiy qarashi rivojlanadi;
- o‘quvchi uchun dars qiziqarli o‘qitilayotgan predmet mazmuniga aylanadi, o‘qish jarayoniga ijodiy yondashuv, ijobiy fikr namoyon bo‘ladi;
- har bir o‘quvchini mustaqil fikr yurita olishga, izlanishga, mushohada qilishga olib keladi.

Interfaol usulda o‘tilgan darslarda o‘quvchi faqat ta’lim mazmunini o‘zlashtiribgina qolmay, balki o‘zining tanqidiy va mantiqiy fikrlashini ham rivojlantiradi.

Interfaol usullarda darsni tashkil etishda o‘quvchi shaxsini rivojlantirishni o‘ziga-o‘zi zamin yaratishdan boshlash kerak.

Ya’ni o‘quvchi quyidagilarga o‘rganmog‘i zarur:

- o‘zi mustaqil mutolaa qilish, o‘qish asosida bilim olishga;
- o‘zini o‘zi anglab yetishga, anglab tarbiya topishga;
- o‘z kuchi va imkoniyatlariga ishonch bilan qarashga;
- o‘quv mehnatiga mas’uliyat hisi bilan qarashga;
- o‘quv mehnatiga o‘zida xohish-istak uyg‘ota olishga;
- har qanday vaziyatda faollik ko‘rsata olishga;
- ayniqsa, hozirgi tezkor axborot manbalaridan unumli foydalana olishni asosiy va bosh maqsad qilib olishga.

Interfaol metod nima yoki nimani anglatadi?

Interfaol metodlar shunday metodlarki, u o'quvchilarning o'zaro muloqot va o'zaro ta'siridagi dars jarayonini amalga oshiruvchi usul. «Interaktiv» so'zi ingliz tilidan olingan bo'lib, «Interakt», ya'ni Inter – «o'zaro», «akt» – «harakat, ta'sir, faollik» ma'nolarini beradi.

Interfaol usuldagi darslar o'quvchini ijodiy fikrlashga, olingan axborotlarni faollikda hal etishga, fikrni erkin bayon qilishga, tashabbuskorlikka, guruhlarda masalalar yechimini topishga, hamkorlikda ish yuritishga, fikrni yozma ravishda bayon etishga chorlaydi.

Interfaol usullar nimalarni o'z ichiga oladi?

Hozirgi kunda uslubchilar, amaliyotchi o'qituvchilar tomonidan turli shakl-formalar taklif etilgan.

Ulardan:

- juftlikda ishlash;
- korusel;
- kichik guruhlarda ishlash;
- akvarium;
- tugallanmagan gaplar;
- aqliy hujum;
- broun harakati;
- daraxt yechimi;
- o'z nomimdan so'zlayman;
- fuqarolar eshituvi;
- rolli o'yinlar;
- press metod;
- o'z pozitsiyasini egallash;
- munozara;
- debatlar;
- katta davra.

Yuqoridagilardan foydalanishda qandaydir bir maqsadni ko'zda tutib, muammoni keltirib, o'quvchilarni shu jarayonda ishlashga tayyorlab, u ma'lum malakalarga ega bo'lgan holatlarda qo'llanilsa, kutilgan natijalarni olish mumkin.

KLASTER

(Amaliy mashg'ulotlarda, uy vazifasi va TMI uchun)

Klaster – tutam, bog'lam, g'uncha degan ma'nolarni anglatadi.

Ma'lumot xaritasini tuzish vositasi – barcha fikr konstitutsiyasini fokuslash va aniqlash uchun qandaydir asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish. (Ixtiyoriy muammo, mavzular xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bimalol bayon etish uchun sharoit yaratadi).

Bilimlar faollashishini ta'minlaydi, mavzu bo'yicha fikrlash jarayonida yangicha assosiatsiya taqdim etishga erkin va ochiq kirib borishga yordam beradi.

Kalit so'zlar bilan assosiatsiya bo'yicha yon tomonidan kichkina hajmdagi aylanaga «yo'ldoshlar» yoziladi – ushbu mavzu bilan aloqador so'z yoki so'z birikmasi. Ular chiziqli bilan «bosh» so'zga bog'lanadi. Ushbu «yo'ldoshlar»da «kichik yo'ldoshlar» ham bo'lishi mumkin va boshqalar. Yozuv ajratilgan vaqt tugaguncha yoki g'oya yo'qotilmaguncha davom ettiriladi.

Klasterni tuzish qoidalari bilan tanishadi. Sinf doskasi yoki katta qog'oz varag'i markazida kalit so'zlar, 1–2 so'zdan iborat mavzu nomlanishi yoziladi.

Mulohazalar uchun klasterlar almashtiriladi.

Klasterni tuzish qoidasi. Aqlingizga kelgan barcha o'ylaganlaringizni yozing. G'oya sifatini muhokama qilmang: ularni oddiy holda yozing.

Orfografiya va boshqa omillarga e'tibor bermang.

Ajratilgan vaqt tugaguncha yozuvni to'xtatmang. Agarda aqlingizga g'oyalar kelishi birdan to'xtasa, u holda qog'ozga rasm chizing, qachonki yangi g'oyalar paydo bo'lmaguncha.

Muayyan tushuncha doirasida imkon qadar ko'proq yangi g'oyalarni ilgari surish hamda mazkur g'oyalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, bog'liqlikni ko'rsatishga harakat qiling. G'oyalar yig'indisining sifati, soni, ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ko'rsatishni cheklamang, chegaralanmang.

TEKNOLOGIYA

Biror ishda, mahoratda, san'atda qo'llaniladigan usullar va yo'llar yig'indisi

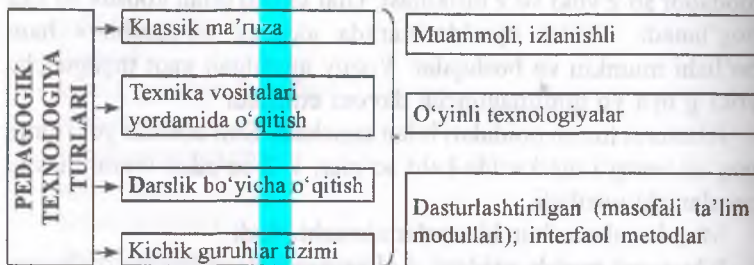
Ishlov berish, ahvolni o'zgartirish san'ati, mahorati, qobiliyatlar va metodlar yig'indisi

PEDAGOGIK TEKNOLOGIYA

Pedagogning yutuqlariga kafolat beradigan, aniq ishlab chiqilgan va ilmiy loyihalashtirilgan, bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan pedagogik harakatlar tizimi

Pedagogikaning san'at, mahorat darajasidagi sohasini o'rganuvchi fan

Pedagogning yutuqlariga kafolat beradigan, pedagogik jarayonni amaliyotda rejali va bir maromda tatbiq etish tizimi

PEDAGOGIK TEKNOLOGIYA MEZONLARI

Ma'lum ilmiy asosga, konsepsiyaga tayanish

Tizimlilik, o'quv-tarbiyaviy jarayoni va uning tarkibiy qismlarining o'zaro mantiqiy bog'liqligi

Samaradorligi ta'lim standartlariga erishishni kafolatlashi, talab qilinadigan vaqt, kuch va vositalarning me'yor darajasida ekanligi

Boshqalar tomonidan qayta amalga oshirish mumkinligi

Texnologik tizimning asosiy belgisi avvaldan maqsad, kutilgan natijaga erishishni, sifatni kafolatlaydi

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING MAQSADI VA VAZIFALARI

Pedagogik texnologiya ta'lim-tarbiya jarayoni sifatida ishtirokchilarning faoliyatlari orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonning pirovard maqsadi barkamol insonni shakllantirish va rivojlantirish bo'lib, quyidagilardan tarkib topadi

- ta'lim-tarbiya berish
- axborotlarni avloddan avlodga uzatish
- mustaqil fikrlashga o'rgatish
- bilim, ko'nikma, malakalarni o'rgatish va o'zlashtirilishiga erishish
- turli metodikalarni qo'llash va takomillashtirish
- monitoring olib borish
- ta'lim-tarbiya jarayonida insonparvarlik, xalqparvarlik, mafkuraviy ta'moyillarga asoslanish
- o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini, psixologik, fiziologik, yosh xususiyatlarini hisobga olish

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH DOIRASI

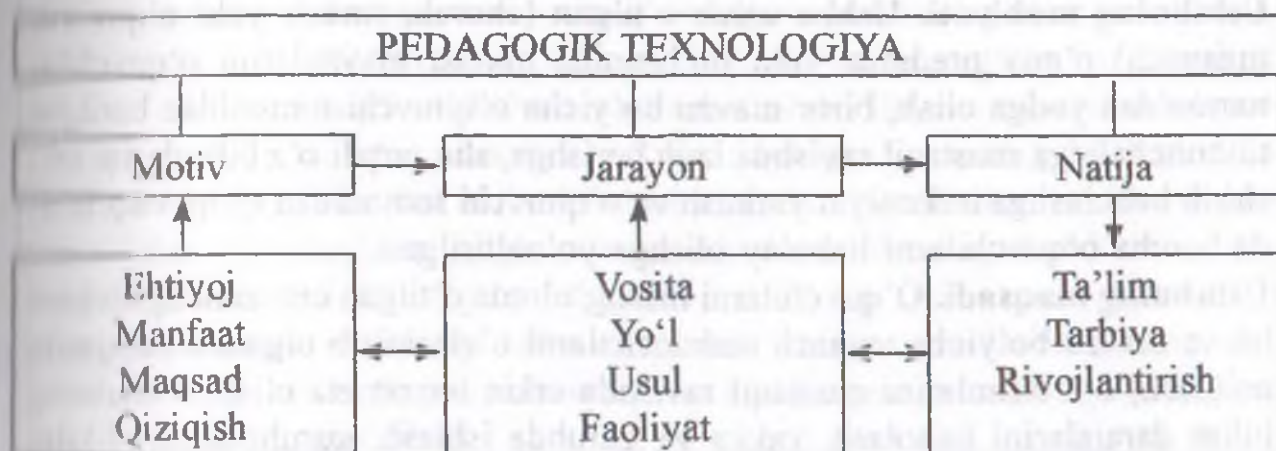

Har bir fanning davlat ta'lim standartlari, dasturlari asosida fanning maqsad va vazifalariga mos bo'lgan pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlarni qo'llash tavsiya etiladi. Bu jarayonda, asosan, o'qituvchi, o'quvchi va ta'lim vositalari ishtirok etadi

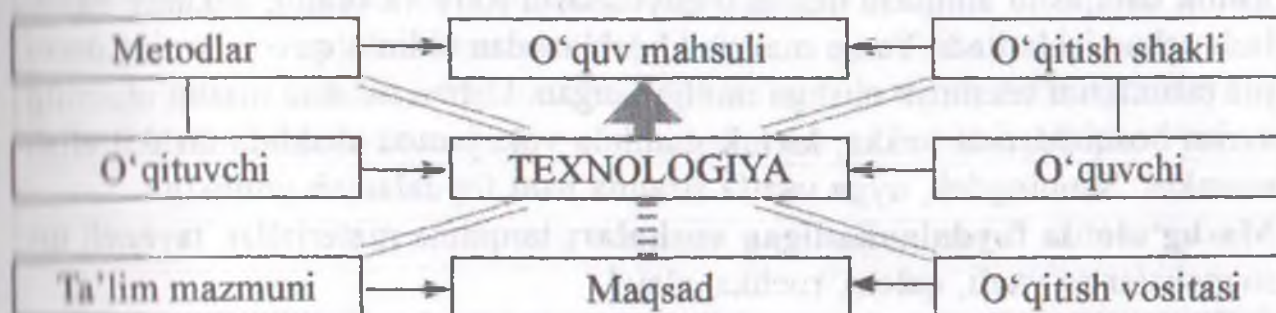
INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA METODLARDAN NAMUNALAR

№	Asosiy tushuncha	Pedagogik texnologiya	Metodika
1	Ta'riflar	Pedagogik texnologiya – insonga oldindan belgilangan maqsad bo'yicha ta'limiy va tarbiyaviy ta'sir o'tkazish vositasi	Metodika – ma'lum o'quv fanini o'qitish hamda tarbiyaviy ishlar qonuniyatlarini tadqiq qiladi
2	Maqsad	Komil insonni shakllantirish	Alohida o'quv fanlarini o'qitish va tarbiyaviy ishlarning sifatli bo'lishini ta'minlash
3	Qo'llash miqyosi	Barcha ta'lim-tarbiya jarayonida	Xususiy fanlarni o'qitishda hamda tarbiyaviy ishlarda
4	Vositalar	Barcha ta'limiy va tarbiyaviy vositalar, xususiy metodikalar	Alohida o'quv fanlarini o'qitishda hamda tarbiyaviy ishlarda qo'llaniladigan vositalar
5	Pedagogik jarayon	Ta'lim-tarbiya texnologiyasi asosida, ta'lim menejmenti va marketing asosida, ta'lim-tarbiya sohasidagi ilg'or tajribalarni umumlashtiruvchi loyihalar asosida rivojlanib boradi	Ta'lim-tarbiya metodikasi ijodkor o'qituvchilarning ilg'or tajribalariga tayanib rivojlanadi. Xususiy tajribalar asosida boyitib boriladi. Pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismi hisoblanadi, har bir pedagogning natijasi har xil bo'ladi
6	Natija kafolati	Oldindan belgilangan maqsadga erishish kafolati bor	Oldindan belgilangan maqsadga har bir o'qituvchi o'z imkoniyatlariga muvofiq turli darajada erishadi. Shu sababli talab darajasidagi natija kafolatlanmaydi. Asosan, ijodkor o'qituvchi yaxshi natijalarga erishadi
7	Kelib chiqishi	Xususiy metodikalarning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan	Ta'lim-tarbiyaning turli xususiy masalalarini hal qilish zaruriyati natijasida kelib chiqqan

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING TARKIBI

TA'LIM TEXNOLOGIYASI *(izoh bering)*

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDA INTERFAOL METODLAR

Interaktiv (interfaol) inglizcha so'z bo'lib, *inter* – «o'zaro», *act* – «harakat qilmoq» ma'nolarini anglatadi. Umumlashtirganda esa *interaktiv* «o'zaro harakat qilmoq» ma'nosini anglatadi.

Interfaol metod ta'lim jarayonida o'quvchilar hamda o'qituvchi o'rtasidagi faollikni oshirish orqali o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Interfaol ta'lim bu:

- doimiy muloqotga asoslangan metodlar tizimi;
- birgalikdagi o'qish va faol ishtirok etishdir.

Uslubning mohiyati. Ushbu uslub o'tilgan (chorak, smestr yoki o'quv yili tugagach) o'quv predmeti yoki bo'limning barcha mavzularini o'quvchilar tomonidan yodga olish, biror mavzu bo'yicha o'qituvchi tomonidan berilgan tushunchalarga mustaqil ravishda izoh berishga, shu orqali o'z bilimlarini tekshirib baholashga imkoniyat yaratish va o'qituvchi tomonidan qisqa vaqt ichida barcha o'quvchilarni baholay olishga yo'naltirilgan.

Uslubning maqsadi. O'quvchilarni mashg'ulotda o'tilgan mavzuni egallaganlik va mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirib olganlik darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o'zlarining bilim darajalarini baholash, yakka va guruhda ishlash, guruhdoshlari fikrini hurmat qilish va bilimlarini tizimga solishga o'rgatadi.

Uslubning qo'llanishi. O'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida, darsning boshlanishida, dars oxirida, bir bo'lim tugaganda o'tilgan mavzuni o'zlashtirganlik darajasini aniqlash uchun o'quvchilarni joriy va oraliq, yakuniy baholash uchun ishlatiladi. Yangi mavzuni boshlashdan oldin o'quvchilarning mavjud bilimlarini tekshirib olishga mo'ljallangan. Ushbu uslubni mashg'ulotning ayrim bosqichlarida yakka, kichik guruhda yoki jamoa shaklida tashkil etish mumkin. Shuningdek, uyga vazifa sifatida ham foydalanish mumkin.

Mashg'ulotda foydalaniladigan vositalar: tarqatma materiallar, tayanch tushunchalar ro'yxati, qalam, ruchka, slayd.

Izoh: *reja bo'yicha belgilangan mavzu asosida hamda o'qituvchining qo'ygan maqsadi (tekshirish, mustahkamlash, baholash)ga mos ravishda tayyorlangan tarqatma materiallar guruh o'quvchilari yoki guruhlar soniga qarab mo'ljallanishi kerak.*

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi:

- o'quvchilarni guruhlarga ajratish;
- o'quvchilar mashg'ulotni o'tkazishga qo'yilgan talab va qoidalar bilan tanishtiriladi;
- tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi;
- o'quvchilar yakka tartibda tarqatma materialda berilgan tushunchalar bilan tanishib, ularning izohini yozadilar;
- belgilangan vaqt tugagach, o'qituvchi tarqatma materialda berilgan tushunchalarni o'qiydi, ishtirokchilarning javoblarini eshitadi va ekranda slayd orqali to'g'ri javobni e'lon qilib boradi;
- har bir o'quvchi o'z javobi bilan to'g'ri javob o'rtasidagi farqlarni aniqlaydi, to'g'ri javoblarini belgilaydi, o'z-o'zini tekshiradi, baholaydi.

«IDROK XARITASI» («KONSEPTUAL XARITA») METODI

«Idrok xaritasi» («Konseptual xarita») adabiyotda turli nomlar bilan uchraydi: «Idrok xaritasi», «Konseptual xarita», «Kartografiya konsepsiyasi», «Intelлект xarita» – fikrlarni taqdim qilish va bog‘lash usuli bo‘lib, u o‘quvchilarda tasavvur qilish va fikrlarni tizimlashtirish, o‘rganilayotgan mavzudagi bosh g‘oyalar yoki asosiy tushunchalarni, birlamchi tushunchalarni izohlashga yordam beruvchi ikkilamchi va uchlamchi g‘oyalar yoki tushunchalarni ajratish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga qaratilgan.

Taklif etilayotgan usul yangi bilim va axborotlarni konspektlashtirishning standart chizmasini ishlashga xizmat qiladi va darsning uzundan uzoq konspektini yozish yukidan xalos qiladi.

Xaritani tuzish o‘quvchiga:

- asosiy, ikkilamchi, uchlamchi (va h.k.) shoxcha (chiziq)larni ishlatish hisobidan iyerarxik tartibda mavzuning asosiy g‘oyalarini strukturalashga;
- ravshan va rangli obrazlar orqali g‘oyani kuchaytirishga;
- ular orasidagi bog‘liqlikni namoyish etishga;
- rang, shrift o‘lchami, bo‘rttirish va h.klar bilan konsepsiyalarni ajratishga;
- maxsus belgilar yordamida g‘oyalarni baholash va izohlashga imkon beradi.

«MUAMMOLI VAZIYAT» METODI

«Muammoli vaziyat» metodi ta’lim oluvchilarda muammoli vaziyatlarning sababini va oqibatlarini tahlil qilish hamda ularning yechimlarini topish bo‘yicha ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan metod.

«Muammoli vaziyat» metodining tarkibiy tuzilishi quyidagicha:

- muammoli vaziyat tavsifini keltirish;
- o‘quvchilarni guruhlariga bo‘lish;
- guruhlar muammoli vaziyatning oqibatlari to‘g‘risidagi fikrlarning jamlanish bosqichi;
- guruhlar muammoli vaziyatning yechimini ishlab chiqish bosqichi;
- to‘g‘ri yechimlarni tanlash bosqichi

«ASSESMENT» TEXNOLOGIYASI

«Assesment» (ing. *assessment* – baholash) – bu markaz, shaxsga nisbatan o‘z-o‘zini baholash texnologiyasi.

Maqsadi – o‘quvchilarning bilimini bir necha xil yondashuvlar orqali baholash, tahlil qilish, sinab ko‘rish va o‘z-o‘zini baholashga imkoniyat berishdan iborat.

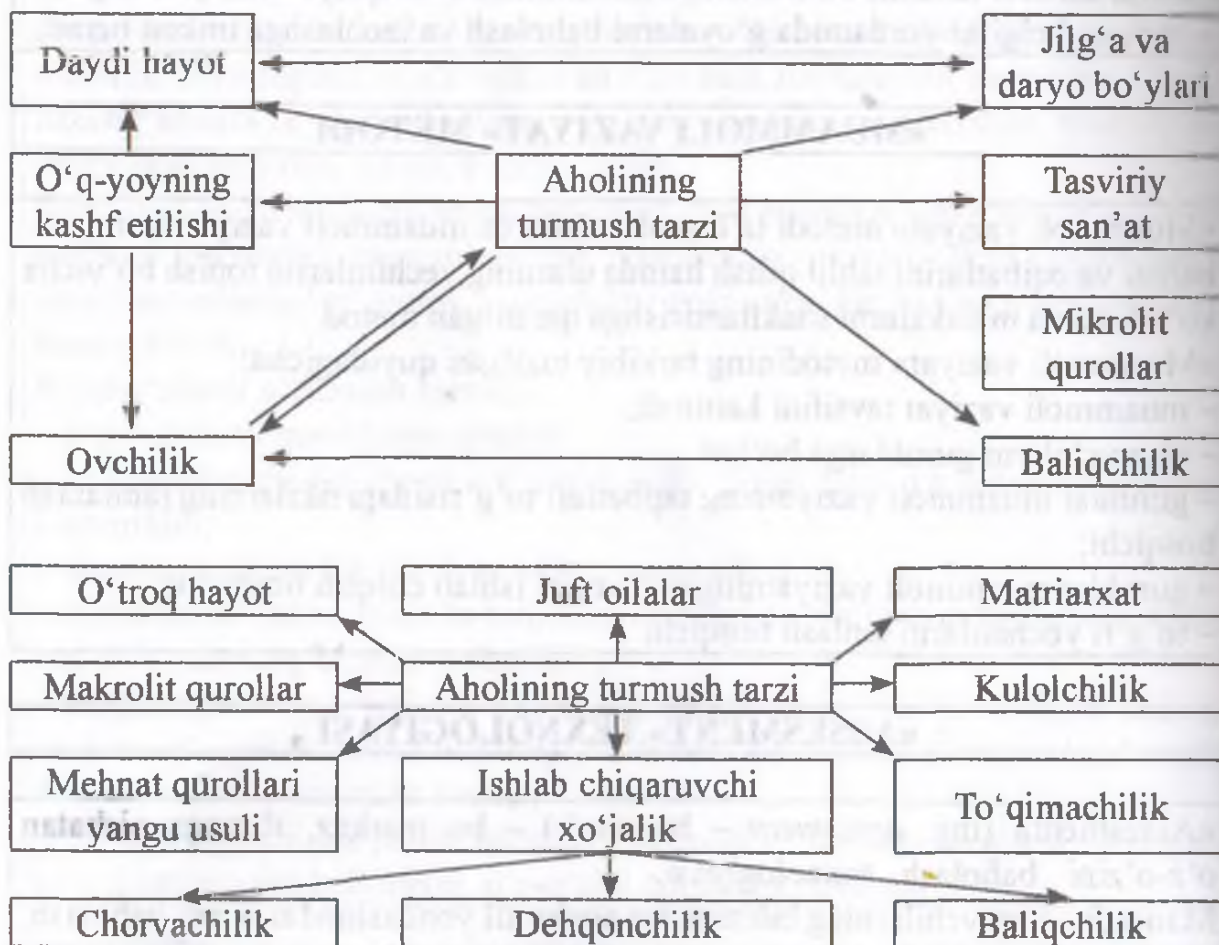
PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI AMALDA QO'LLASH BO'YICHA OLIB BORILAYOTGAN TAJRIBA, TADQIQOD ISHLARI VA KUTILAYOTGAN NATIJALAR

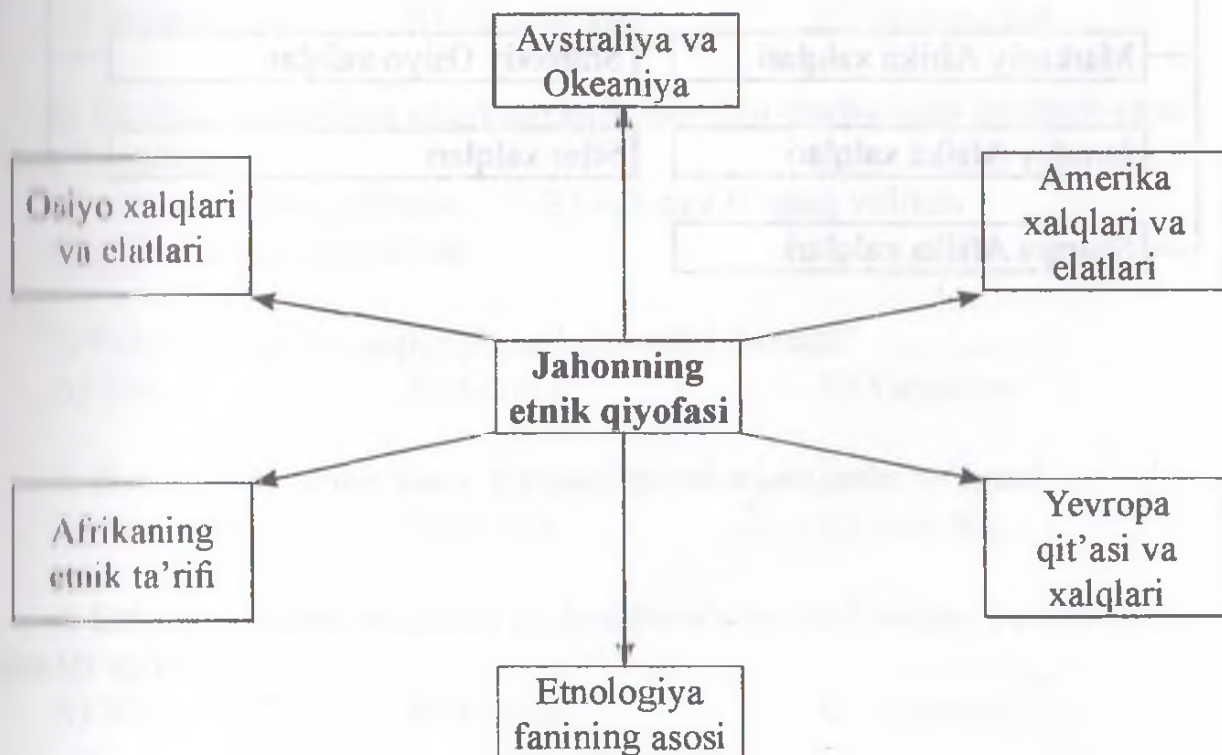
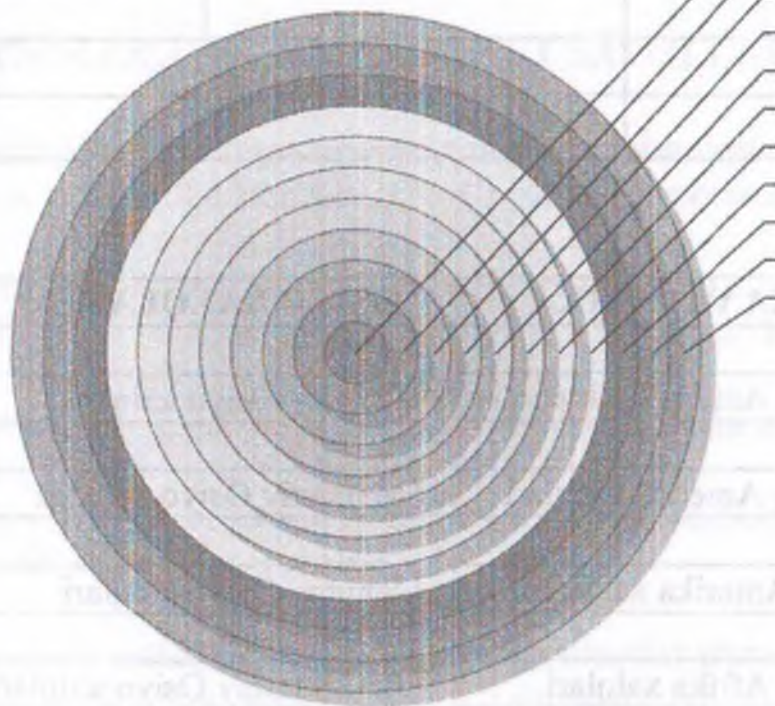
Pedagogik texnologiyalarni amalda qo'llash bo'yicha olib borilayotgan tajriba, tadqiqod ishlari respublikamizdagi 28 ta umumiy o'rta ta'lim maktablari amalga oshiriladi.

Bunda:

- tajriba-tadqiqod jarayonini ilmiy-metodik jihatdan kuzatish va pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish ishlari;
- tajriba-tadqiqod jarayoniga mas'ullar va eksperimentator o'qituvchilar uchun har yili ikki marotaba ilmiy-amaliy o'quv-seminarlar tashkil etish;
- eksperimentator o'qituvchi va ilmiy maslahatchilarning hisobotlarni tahlil qilish va yakuniy xulosalar tayyorlash vazifalari amalga oshiriladi

O'zbek xalqining shakllanish jarayoni

Nimani bilar edim?	Nimani o'zlashtirdim?	Yana nimaga e'tibor qaratish kerak?

AMERIKA VA AFRIKA	OSIYO XALQLARI VA ELATLARI
Shimoliy Amerika tub aholisi	G'arbiy Osiyo xalqlari
Markaziy Amerika xalqlari	Markaziy Osiyo xalqlari
Janubiy Amerika xalqlari	Janubiy Osiyo xalqlari
Shimoliy Afrika xalqlari	Jan.-Sharqiy Osiyo xalqlari
G'arbiy Afrika xalqlari	Sharqiy Osiyo xalqlari
Markaziy Afrika xalqlari	Shimoliy Osiyo xalqlari
Janubiy Afrika xalqlari	Sibir xalqlari
Sharqiy Afrika xalqlari	

ETNOLOGIYA FANIDAN TEST SAVOLLARI

1. Osiyo hududida joylashgan end baland tog'larni qniqlang?
A) Qorqurum B) Himolay C) Barcha javoblar to'g'ri.
2. Oxirgi ma'lumotlatga qaraganda, Osiyoning hududi ...
A) 32 mln kv. km B) 40 mln kv. km C) 50 mln kv. km
3. Osiyo qitasining qaysi okeanlarga yaqinligi eng katta musson iqlimli hududni hosil qilgan?
A) Shimoliy muz va Atlantika B) Tinch va Hind okeanlari
C) Tinch va Shimoliy muz okeanlari
4. Osiyoning sug'oriladigan quruq yerlarida nimalar o'stiriladi?
A) sholi B) bug'doy, arpa C) sitrus ekinlari
5. Osiyo qit'asiga har yili qancha miqdorda yomg'ir yog'adi?
A) 30 ming kub B) 10 ming kub C) 20 ming kub
6. Hozirgi Osiyonong etnolingvistik qiyofasi qachondan boshlab shakllana boshlagan?
A) mil. avv I ming yillikda B) mil. avv II ming yillikda
C) mil. avv II ming yillikda
7. Osiyoda eng taraqqiy qilgan industrial davlat?
A) Xitoy B) Koreya C) Yaponiya
8. Hozirgi 3 ta jahon dininig vatani qaysi mintaqada bo'lgan?
A) Yevropa B) Osiyo C) Amerika
9. Osiyo hududida sintoizm va buddizm dinlarini birday saqlab qolgan davlat qaysi?
A) Xitoy B) Koreya C) Yaponiya
10. Iudaizm dini negizida qanday reaksiyon millatchilik ta'limoti yuzaga kelgan?
A) sikhizm B) sionozm C) militarizm

11. Hozirda Osiyoning qaysi qaysi hududlarida islomning shia mazhabi hukmron din hisoblanadi?

- A) Eron, Janubiy Iroq B) Yaman Arab Respublikasi
C) Barcha javoblar to'g'ri.

12. Janubiy Osiyo xalqlari Osiyo aholisining necha foizini tashkil qiladi?

- A) 10% B) 20% C) 30%

13. Eronning ichki qismida mavjud ikkita buyuk sahroning nomini aniqlang?

- A) Dashti Kabir va Dashti Lut B) Dashti Kabir
C) Dashti Moro

14. Antropologik jihatdan G'arbiy Osiyo xalqlari qaysi irq vakillari hisoblanishadi?

- A) mongoloid B) avstroloid C) yevropoid

15. Qachondan boshlab G'arbiy Osiyoga semit-xomit tillari kirib kelgan?

- A) mil. avv 4 ming yil B) mil. avv 3 ming yil
C) mil. avv 3 ming yil

16. O'rta asrlarda G'arbiy Osiyo xalqlarining etnik tarixida qaysi xalqlarning roli muhim bo'lgan?

- A) arablar B) turklar C) yevropaliklar

17. Madaniyat o'chog'i Falastinda qachon dehqonchilik va chorvachilik rivojlana boshlagan?

- A) mil. avv. XIII–XII asrlar B) mil. avv. VI–VII ming yilliklar
C) mil. avv. IX–VIII ming yilliklar

18. Kurd xalqlari Osiyoning qaysi hududlarida istiqomat qilishadi?

- A) Eronda B) Turkiyada C) Barcha javoblar to'g'ri.

19. XVI asrlarda Eronga zo'rlik bilan qaysi xalqlar ko'chirilgan?

- A) armanlar, gruzinlar B) kurdlar, ostinlar C) turklar

20. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, Eronda qancha xalqlar istiqomat qilishadi?

- A) 50 dan ortiq B) 40 dan ortiq C) 30 dan ortiq

21. Afg'onistonda birinchi marta qachon aholi ro'yxatdan o'tkazilgan?
A) 1979-yil B) 1900-yil C) 1879-yil
22. G'arbiy Osiyoning qaysi davlarida hozirgacha aholisining 20 foizi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi holda yashaydi?
A) Eron B) Gurjiston C) Afg'oniston
23. Arab mamlakatida qanday ekinlar keng tarqalgan?
A) texnik ekinlar B) sitrus ekinlar C) donli ekinlar
24. Saudiya Arabistonida ekin maydonining 75 foiziga nimalar ekiladi?
A) xurmo B) qand lavlagi C) sabzi
25. Xurmo eksporti bo'yicha jahonda qaysi davlat 4-o'rinda turadi?
A) Iroq B) Arabiston C) Isroil
26. Arabistonda hozirda qancha badaviy xalq yashaydi?
A) 4 million B) 5 million C) 10 million
27. Arab mehmondo'stligini ifodalaydigan asosiy ichimlik bu...
A) kofe B) choy C) sharbat
28. G'arbiy Osiyoning qaysi davlatida kofening oliy navligi yetishtiriladi?
A) Iroq B) Eron C) Yaman
29. Turkiyada kimning islohotlari natijasida ko'p xotinlik bekor qilindigan?
A) Ismoil Gaspirali B) arablar C) Kamol Otaturk
30. Arab mamlakatlarida qahvaxona o'ziga xos ijtimoiy klub vazifasini bajaradi. Eron va Turkiyada-chi?
A) hammom B) choyxona C) sartaroshxona
31. Suriyaliklar, odatda, 35–40 yoshlarda uylanadilar. Sababi?
A) milliy an'ana B) qalin pulining ko'pligi C) kasb-hunar
32. VII asrlarda Markaziy Osiyoni bosib olgan arablar etnik jarayonga qanday ta'sir etdi?
A) Etnik jarayonni tubdan o'zgartirdi. B) Ta'sir etmadi.
C) To'g'ri javob yo'q.

33. G'arbiy Arabistonda badaviylarda o'spirinlarni sunnat qilish odati salx», ya'ni terini shilish odati necha yoshda vo'tqazilgan?

- A) 16–17 yoshda B) 17–18 yoshda C) 18–19 yoshda

34. G'arbiy Osiyoda turli dinlarga sig'inuvchi diniy jihatdan eng murakkab mamlakat?

- A) Arabiston B) Yaman C) Livan

35. Yunonlar sak qabilalarini nima deb ataganlar?

- A) skiflar B) sartonlar C) Barcha javoblar to'g'ri

36. Qipchoqlar Janubiy Sibirdan Markaziy Osiyoga qachon bostirib kiritganlar?

- A) IX asr B) X asr C) XII asr

37. Mil. avv. I ming yillikda hozirgi qirg'izlarning qadimgi ajdodlari qaysi irq vakillari bo'lishgan?

- A) yevropoid B) mongoloid C) negroid

38. Markaziy Osiyoning umumiy maydoni qancha?

- A) 2 mln. kv. km B) 3 mln. kv. km C) 4 mln. kv. km

39. Markaziy Osiyoning qaysi davlatida 19 ta viloyat mavjud?

- A) Turkmaniston B) Qozog'iston C) O'zbekiston

40. Markaziy Osiyodagi aholining necha foizi turkiy tillarda gapiradi?

- A) 40% B) 50% C) 60%

41. Markaxiy Osiyoning eng qadimgi davlat tuzilmalarini aniqlang?

- A) Xorazm, So'g'd B) Baqtriya, Marg'iyona
C) Barcha javoblar to'g'ri.

42. Markaziy Osiyo xalqlarining antropologik qiyofasi qachondan shakllana boshlagan?

- A) mil. avv. IV ming yillik B) mil. avv. I ming yillik
C) mil. avv. IX–VIII asrlar

43. Hozirgi O'zbekistonning asosiy o'zbek aholisi necha foizni tashkil qiladi?

- A) 68,7% B) 80% C) 90%

44. Qadimgi xalqlarning qaysilari o'zbeklarning etnogenezida muhim rol o'ynaydi?

- A) sug'dlar, xorazmiylar, baqtriylar
- B) parkanaliklar, sak massagetlar
- C) Barcha javoblar to'g'ri.

45. Markaziy Osiyoda o'zbeklardan keyingi ko'p sonli xalq qaysi?

- A) qirg'iz
- B) qozoq
- C) tojik

46. Turkman nomi qachondan ishlatila boshlangan?

- A) X asrdan
- B) XII asrdan
- C) XIII asrdan

47. Markaziy Osiyoning qaysi xalqi eroniy til turkumida so'zlashadi?

- A) turkman
- B) qirg'iz
- C) tojik

48. Markaziy Osiyo yahudiylar qayerda istiqomay qilishadi?

- A) O'zbekiston
- B) Tojikiston
- C) Qozog'iston

49. O'zbek, qozoq, qoraqalpoqlarning xalq dostoni qaysi?

- A) «Go'ro'g'li»
- B) «Alpomish»
- C) «Shohsanam»

50. Janubiy Osiyo aholisining eng ko'pi qaysi davlatda joylashgan?

- A) Hindiston
- B) Pokiston
- C) Bangladesh

51. Adaman va Nikobar orollari Osiyoning qaysi qismiga kiradi?

- A) Markaziy Osiyo
- B) Janubiy Osiyo
- C) Shimoliy Osiyo

52. Janubiy Osiyoda qancha til turkumi mavjud?

- A) 100 ta
- B) 140 ta
- C) 180 ta

53. Shri Lanka qachon mustaqillikni qo'lga kiritdi?

- A) 1948-yil
- B) 1947-yil
- C) 1949-yil

54. Uy hayvonlarini saqlashda dunyoda birinch o'rinda turadigan davlat?

- A) Pokiston
- B) Hindiston
- C) Bangladesh

55. Janubiy Osiyoning qaysi davlatida hozir ham 82 foiz aholi savodsiz hisoblanadi?

- A) Pokiston
- B) Hindiston
- C) Bangladesh

56. Hozir ham oila va nikohda ibtidoiy tuzumga asoslanadigan Osiyo davlati?

- A) Janubiy Osiyo B) Markaziy Osiyo C) Shimoliy Osiyo

57. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining irqini aniqlang?

- A) yevropoid B) mongoloid C) negroid

58. Janubiy Osiyoda son jihatdan eng ko'p etnos – bu...

- A) laosliklar B) tailandlar C) vietnamliklar

59. Buddizmning vatani – bu...

- A) Vetnam B) Kipr C) Hindiston

60. Indoneziya va Malayziyaga islom dini qachon tarqalgan?

- A) VII asrda B) XIV asrda C) XIX asrda

61. XIX asrda Indoneziyaning ko'p qismi qaysi davlat mustamlakasi edi?

- A) Gollandiya B) Angliya C) Fransiya

62. Kauchuk, asosan, Janubi-Sharqiy Osiyoning qaysi davlatlarida yetishtiriladi?

- A) Malayziya B) Indoneziya C) Barcha javoblar to'g'ri

63. Janubi-Sharqiy Osiyoda nega go'sht kam?

- A) hayvonlar muqaddas sanalib so'yilmaganligi uchun
B) yaylovlar yetishmaganligi uchun.
C) To'g'ri javob yo'q.

64. Qaysi davlat qishloqlarida qurbaqa, ko'rshapalak, ilon, qisqichbaqa, ipak qurti kabi jonivorlar iste'mol qilinadi?

- A) Tailandda B) Vetnamda C) Indoneziyada

65. Qaysi mintaqada tatuirovka qilish, tishni qoraga bo'yash urf bo'lgan?

- A) Janubiy Osiyoda B) Markaziy Osiyoda
C) Janubi-Sharqiy Osiyoda

66. Xitoy, Mo'g'iliston, Koreya va Yaponiya davlatlari Osiyoning qaysi qismida joylashgan?

- A) sharqiy B) janubiy C) shimoliy

67. Sharqiy Osiyo xalqlari qaysi irq vakillari hisoblanadi?

- A) yevropoid B) mongoloid C) avstroloid

68. Qachondan qadimgi xitoy etnosining shakllanish jarayoni tugaydi va uning boshlanishini «xuosya» deb atay boshlaganlar?

- A) mil. avv. I ming yillikda B) mil. avv. I asrda C) milodiy I asrda

69. Koreyada 10 asrda qanday davlat paydo bo'ldi?

- A) Koryo B) Choson C) Silla

70. Qachon yapon va koreys xalqi shakllangan?

- A) VIII–IX asrdan B) VII–X asrdan C) VIII–VII asrlardan

71. Mo'g'ullarning ajdodlari kimlar hisoblanadi?

- A) hindular B) kidanlar C) koreyslar

72. Nechanchi yilda Mo'g'uliston Xalq Respublikasi paydo bo'ldi?

- A) 1920-yil B) 1924-yil C) 1938-yil

73. Buyvol nima?

- A) etnos B) til C) ho'kiz

74. Marvarid ovlash qaysi davlatda keng tarqalgan?

- A) Yaponiya B) Indoneziya C) Bangladesh

75. Baliqchilik sohasida jahonda birinchi o'rinda turuvchi hudud?

- A) Otsu B) Tokio C) Xokkaydo

76. Xitoyliklarning qishloq uylari nima deb atalgan?

- A) fanza B) bandun C) kava

77. Yaponlarda kimono – bu...

- A) qilich B) belbog'li xalat C) joy nomi

79. Qaysi davlatda bir familiyadagi yigit-qizlar turmushi ta'qiqlangan?

- A) Yaponiyada B) Koreyada C) Xitoyda

80. Xitoydagi bir tovushdan iborat bo'lgan til qaysi?

- A) «I» tili B) «A»tili C) «O»tili

- 81. Manjurlar Xitoyning qaysi qismida joylashgan?**
A) janubida B) shimoli-sharqida C) g'arbida
- 82. Islom diniga o'tgan xitoyliklarning soni qancha?**
A) 4 million B) 7 million C) 10 million
- 83. Asosiy taomi qo'tos go'shti hisoblanadigan xalqni aniqlang?**
A) dungan B) xuey C) Tibet xalqlari
- 84. Yaponlarning eng mashhur xalq og'zaki ijodi namunalari?**
A) manyosyu B) kokinsyu C) Barcha javoblar to'g'ri
- 85. Xitoy iyerogliflari qachon paydo bo'lgan?**
A) mil. avv. III ming yillikda B) mil. avv. II ming yillikda
C) milodiy I asrda
- 86. Yaponiyadagi mahalliy dinni aniqlang?**
A) sintoizm B) buddizm C) daosizm
- 87. Koreyada buddizm nechanchi asrda davlat diniga aylangan?**
A) IV asrda B) VI asrda C) X asrda
- 88. Sharqiy Osiyo xalqlarining taqdirida dinnig roli qanday?**
A) muhim B) muhim emas C) To'g'ri javob yo'q.
- 89. Qachon Xitoy Xalq Respublikasi deb e'lon qilindi?**
A) 1948-yil B) 1949-yil C) 1959-yil
- 90. Sibir xalqlari nechta tarixiy-etnografik mintaqalariga bo'lingan?**
A) 2 ta B) 3 ta C) 4 ta
- 91. Katta hududni egallagan Sibir aholisining umumiy soni qancha?**
A) 25 mln B) 30 mln C) 40 mln
- 92. Sibirni ikkiga bo'lib turgan daryoni aniqlang?**
A) Ob B) Lena C) Yenisey
- 93. Hozirda Sibirda yashayotgan 25 million aholining necha foizi ruslar hisoblanadi?**

A) 90%

B) 80%

C) 70%

94. Lingvistik jihatdan Sibir xalqlari qaysi til oilasida so‘zlashadi?

A) hind-yevropa

B) xom-som

C) oltoy tillar oilasi

95. Antropologik jihatdan Sibir xalqlari qaysi irqqa mansub?

A) yevropoid

B) mongoloid

C) avstroloid

96. O‘zlarini «sake» deb atovchi Sibir xalqi – bu...

A) yoqutlar

B) chukotkalar

C) tuvaliklar

97. Bug‘uchilik bilan shug‘ullanadigan Sibir xalqlari?

A) nelkup

B) udegey

C) Barcha javoblar to‘g‘ri.

98. Daraxt qobig‘i bilan berkitilgan kappa shaklidagi chayla qanday nomlanadi?

A) yarosa

B) chum

C) motri

99. Sibir xalqlarida keng tarqalgan diniy e‘tiqod qaysi?

A) shomonizm

B) buddizm

C) nasroniylik

100. Sibir xalqlaridagi baliqchilik va ovchilik homiysi qanday ataladi?

A) Nenes

B) Siyadey

C) Meriy

ETNOLOGIYA FANIGA GA OID ATAMA VA TUSHUNCHALARNING QISQACHA IZOHLI LUG'ATI

AVTOXTON (*yunon.*) – mahalliy, tub aholi, mahalliy yer egasi bo'lgan xalq, mamlakatning ibtidoiy aholisi, aborigenlar.

ANTROPOGENEZ (*yunon.*) – inson jismoniy qiyofasining shakllanishi, mehnat faoliyati, shuningdek, jamiyatning kundalik rivojlanish jarayoni. Antropogenez haqidagi ta'limot antropologiya hisoblanadi.

ANTROLOGIYA (*yunon*) – odamning kelib chiqishi va evolyutsiyasi, odamzod irqalarining paydo bo'lishi, odamning tana tuzilishidagi normal farq, tafovut, o'zgaruvchanlik haqidagi fan.

ANTROPOLOGIK TIP – muayyan hududga mansub odamzodning tuzilishidagi irqiy turg'un belgilarning shakllangan majmuyi.

GENEOLOGIYA (*yunon. shajara*) – yordamchi tarix fanlaridan biri. XVII–XVIII asrlarda vujudga kelgan. Bilimlarning amaliy sohasi, shajaralar tuzish, urug' va oilalarning kelib chiqishi, ayrim shaxsning tarixiy va qarindoshlik aloqalarini o'rganadi.

GENEZIS (*yunon.*) – kelib chiqish. Etnologiyada xalqlarning kelib chiqishi.

JAMOA (*ar.*) – kishilarning qavmiga uyushuv shakli. Jamoa, asosan, ibtidoiy jamiyat tuzumiga xos bo'lib, ayrim hollarda sinfiy jamiyatda ham uzoq vaqt saqlanib qoluvchi kishilar birlashmalari shakllaridan biri.

INNIATSIYA (*lot.*) – bag'ishlash, ibtidoiy davrda o'smirlarni voyaga yetgan erkak va ayollar safiga o'tkazish marosimi, islomda o'g'il bolalar sunnati initsiatsiyasi hisoblanadi.

INNOVATSIYA (*lot.*) – yangilanish, meros va an'analarning ajdoddan avlodga o'tishi natijasida madaniyatda vujudga kelgan yangi ko'rinishlar.

INTEGRATSIYA (*lot.*) – tiklanish, to'ldirish, turli xalqlarning birlashuvi, turli etnoslarning bir hududda etnik-madaniy aloqalarni o'rnatish jarayoni.

IRQ (*ar.*) – ildiz, tomir, odamlarning kelib chiqishi, gavda tuzilishi.

IRQLAR – Homo Sapiens turi ichidagi sistematik guruhlar. Har bir irq o'ziga xos irqiy belgilar, masalan, ko'z, soch va teri rangi, yuz va bosh qutisiga binoan boshqa irqlardan farq qiladi.

KONGLOMERAT (*lot.*) – birikish, qo‘shilish, bog‘lanish, to‘plangan turli toifa va elatlarning uyushtirilishidan tashkil topgan ijtimoiy-siyosiy tuzum (masalan, quldorlik, feodalizm davrida tuzilgan yirik davlatlar).

KONSOLIDATSIYA (*lot.*) – mustahkamlayman, yiriklashuv. Til va madaniyat jihatdan yaqin va qon-qarindosh bo‘lgan xalqlarning yagona birlashuvi, etnoslarning bir-biriga yaqinlashuvi, qo‘shilib ketishi.

MAGIYA (*yunon.*) – sehrgarlik, odamning o‘zini g‘ayritabiiy kuchlar ta’sirida ko‘rsata olish qobiliyatiga asoslangan ish amallari.

MADANIYAT (*ar.*) – inson qo‘li va aql-idroki bilan yaratilgan moddiy va madaniy boyliklar.

MAROSIM (*ar.*) – diniy yoki an‘anaviy urf-odatlar munosabati bilan o‘tkaziladigan ma‘raka, yig‘in; tantanalar bilan uyushtiriladigan rasmiy yig‘in.

MIKROETNOS – mahalliy xalq yoki millat ichida ba‘zi jihatlari (shevasi, moddiy va ma‘naviy madaniyati, diniy tasavvurlari) bilan ajralib turadigan mayda etnografik guruhlar.

NIKOH (*ar.*) – er-xotinlikni shariat yo‘li bilan rasmiylashtirish marosimi, mazkur marosimda mulla tomonidan rasmiylashtiriladigan shartnoma.

TARIXIY-ETNOGRAFIK VILOYAT – ma‘lum hududda joylashgan, uzoq tarixiy davr ichida moddiy va ma‘naviy madaniyatda umumiy xususiyatlar yaratgan xalqlar maxsus tarixiy-etnografik viloyatlarga bo‘linadi.

TILLAR TASNIFI – jahon tillarini turli belgilariga ko‘ra o‘rganib, guruhlariga ajratish.

XO‘JALIK-MADANIY TIPLAR – jahon xalqlarining ibtidoiy jamiyat davri (qadimgi tosh, bronza va temir asrlar)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turlicha tabiiy sharoitda joylashishi va moslashishi ularning hayotida turli tipdagi xo‘jalik-madaniyatlarni vujudga keltirgan edi. Xo‘jalik-madaniy tiplar, dastavval, muayyan jamiyatda ustuvor ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lib, har bir tarixiy davrda kishilarning tevarak-atrofdagi muhit bilan aloqa xarakterini belgilaydi.

SIVIZILIZATSIYA – insoniyat jamiyati ilgarilama harakatida erishilgan darajani hamda moddiy va ma‘naviy qadriyatlarni o‘zlashtirish usulini ifodalaydigan tushuncha.

ETNIK ANTROPOLOGIYA VA IRQSHUNOSLIK – antropologiyaning odamzod irqalarining kelib chiqish tarixi, sabablari va yer yuziga tarqalishi hamda xalqlarning antropologik tarkibini o‘rganuvchi soha.

ETNIK BIRLIK – kishilarning qabila, elat, millat va boshqa birliklardan iborat bo‘lgan, tarixan tarkib topgan alohida barqaror ijtimoiy guruhi.

ETNIK GURUH – turmush va madaniyatning ayrim elementlari (tili, moddiy va ma'naviy madaniyatidagi o'ziga xos xususiyatlari, dini va b.)ni saqlagan xalq yoki millatning alohida qismi.

ETNOGRAFIK GURUH – ma'lum bir etnos (elatning yoki millatning ajralmas qismi, uning tarkibidagi bo'linma)lardan biri bo'lib, o'zining ba'zi xususiyatlari bilan til lahjasi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzining ba'zi tomonlari bilan farq qiladi.

ETNIK JARAYON – etnik birlik (elat) bilan uning tarkibiga kirgan etnik guruhlar o'rtasidagi xo'jalik, iqtisodiy-madaniy aloqalarning uzluksiz rivojlanib borishidir.

ETNIK PSIXOLOGIYA – sotsial (ijtimoiy) psixologiya bo'limlaridan bo'lib, turli milliy xalq va etnik guruhga xos tipik psixik xususiyatlarni o'rganadi.

ETNIK TARIX – ma'lum bir xalqning ilk ajdodlaridan boshlanib, elat shakllanishi, uning taraqqiy etish bosqichlarini va yemirilish davrini o'z ichiga oladi.

ETNOGENEZ (*yunon.*) – xalqlarning kelib chiqishi, ilgari mavjud bo'lgan komponentlar asosida yangi etnik birlikning tarkib topish jarayoni.

ETNOGEOGRAFIYA (*lot.*) – etnologiyaning tarmog'i. Dunyo miqyosida alohida mamlakatlar va ularning hududlari, aholisining tarkibi va joylashishini o'rganadi.

ETNOLINGVISTIKA (*yunon.*) – tilshunoslikning etnologiya bilan bog'liq bo'limi. Etnolingvistika xalq odatlari, tasavvurlari, madaniyati bilan tilning o'zaro aloqasi va ta'sirini o'rganadi.

ETNONIM (*yunon.*) – xalqlarning nomlarini anglatuvchi atama.

ETNONIMIKA – qabila, xalq va boshqa etnik birliklarni o'rganadigan fan.

ETNOS – elat, xalq. Etnologiyada urug', qabila, elat, xalq, millat etnos deb yuritiladi.

ETNOTSENTRIZM (*yunon.*) – insonning barcha hayotiy hodisalarini o'zi uchun namuna deb bilgan o'z etnik guruhi qadriyatlari yuzasidan baholashga moyilligi; o'z hayot tarzini boshqalarnikidan afzal ko'rish etnosentirizm atamasi bilan ifodalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. – T.: O'zbekiston, 2002.

Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. – T.: O'zbekiston, 2003.

Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog'liq. – T.: O'zbekiston, 2004.

Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. – T.: O'zbekiston, 2005.

Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlash- tirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T.: O'zbekiston, 2005.

Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmay- di. – T.: O'zbekiston, 2005.

Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat. 2008

Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoit- ida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T., 2009.

Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989.

Asqarov A.A. O'zbek xalqi etnogenez va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari //O'zbekiston tarixi 2002. №4.

Ashirov A. Etnologiya: o'quv qo'llanma. – T.: Yangi nashr, 2014.

Atadjanov Sh., Ashirov A. Etnologiya. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.

Asqarov A. O'zbeklar qanday kelib chiqqan?//Fan va turmush. 1985, №2, 3, 4.

Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. – М.: Наука, 1981.

Bo'riyev O., Shoyimardonov I., Nasriddinov Q. O'zbek oilasi tarixi. – T.: O'qituvchi, 1995.

Jabborov I. Jahon etnologiyasi asoslari. – T.: Yangi asr avlodi, 2015.

- Jabborov I.M. O'zbek xalqi etnologiyasi.* – T.: O'qituvchi, 1994.
- Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi.* – T.: Yangi asr avlodi, 2004.
- Крыско В.Г. Этнопсихология межнациональных отношений.* – М.: Экзамен, 2002.
- Леви-Строс К. Структурная антропология.* – М., 1983.
- Леви-Строс К. Первобытное мышление.* – М., 1992.
- Мастюгина Т.М., Перепелкин Л.С. Етнология. Народы России: история и современное положение.* – М.: СИНО Общества «Знание» России, 1997.
- Mahmud Sattor. O'zbek udumlari.* – T.: Fan, 1993.
- Садохин А. П. Этнология.* – М.: Гардарики, 2001.
- Тишков В.А. Очерки теории и политики этничности в России.* – М.: Русский мир, 1997.
- Токарев С.А. История зарубежной этнографии.* – М.: Высш. школа, 1978.
- Хрисанфова Е.Н., Превозчиков И.В. Антропология.* – М., 2002.
- Шаниязов К. Узбеки карлуки.* – Т.: Фан, 1964.
- Шаниязов К. Этнический истории узбекского народа.* – Т.: Фан, 1974.
- Shoniyozov K. Qang' davlati va qang'lilar.* – T.: Fan, 1990.
- Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni.* – T., 2001.
- Этнология: Учебник / Под. ред. Ю. В. Бромлея и Г. Е. Маркова.* – М.: Высш. школа, 1982.
- Этнология в США и Канаде.* – М.: Наука, 1989.
- Этнология: Учебник / Под. ред. Г.Е. Маркова и В.В. Пименова.* – М.: Наука, 1994.
- Элез А.Й. Критика этнологии.* – М., 2001.

MUNDARIJA

Re'zabchi	3
1-mavzu: Etnologiya fanining shakllanishi va predmeti	5
2-mavzu: Etnologiya fanining tarixi va etnos nazariyasi	15
3-mavzu: Etnologiya fanining asosiy maktablari va yo'nalishlari	30
4-mavzu: Jahon xalqlari tasnifi	42
5-mavzu: Etnogenez va antropogenez muammolari etnologiya faniga xos maxsus atamalar	61
6-mavzu: Avstraliya va Okeaniya xalqlari	77
7-mavzu: Osiyo xalqlari va elatlari	102
8-mavzu: Markaziy Osiyo xalqlari	120
9-mavzu: Janubiy Osiyo xalqlari	143
10-mavzu: Shimoliy Osiyo yoki Sibir xalqlari	161
11-mavzu: Afrikaning etnik ta'rifi	173
12-mavzu: G'arbiy va markaziy Afrika xalqlari	190
13-mavzu: Amerika xalqlari va elatlari	205
14-mavzu: Shimoliy Amerikaning tub aholisi	215
15-mavzu: Markaziy Amerika xalqlari	229
16-mavzu: Janubiy Amerika xalqlari va Amerikaning hozirgi etnik qiyofasi	240
17-18-mavzular: G'arbiy Yevropaning roman-german va anglo-saks xalqlari (4 soat)	256
19-mavzu: Yevropa qismidagi sharqiy slavyan xalqlari	282
20-mavzu: Kavkaz xalqlari	296
Mustaqil ta'lim mavzulari	307
Madrig'ulotning pedagogik texnologiyasi va texnologik xaritalari	308
Klastar	311
Innovatsion texnologiyalar va metodlardan namunalar	314
Etnologiya fanidan test savollari	321
Etnologiya faniga oid atama va tushunchalarning qisqacha izohli lug'ati	330
Foydalanilgan adabiyotlar	333

54

Razzoqova Go'zal Qodirovna

**ETNOLOGIYA
FANINI O'QITISH
METODIKASI**

O'quv-uslubiy qo'llanma

«TAFAKKUR QANOTI»—TOSHKENT—2015

Muharrir	<i>J. Qo'nishev</i>
Texnik muharrir	<i>Sh. Rustamov</i>
Badiiy muharrir	<i>Sh. Alibekov</i>
Musahhih	<i>O. Xolbo'tayev</i>
Sahifalovchi	<i>F. Nazarov</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 168. 23. 12. 2009-yil.
Bosishga ruxsat etildi 09. 01. 2015. Bichimi 60 × 84 ¹/₁₆.
«Times New Roman» garniturasida. Ofset qog'ozi.
Ofset bosma usulida chop etildi. Shartli b. t. 21.
Adadi 500 nusxa. Buyurtma № 39-15.

E-mail: tafakkur-qanoti@mail.ru
«TAFAKKUR QANOTI» nashriyoti. Tel.: 945-50-87.
Toshkent shahri, 1-tor, Mirsolihova ko'chasi, 13-uy.
Nashriyot manzili: Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.
«TAFAKKUR QANOTI» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

3/

м/г

ст

57

«Tafakkur qanoti»

ISBN 978-9943-3822-3-7

9 789943 382237